ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19

ทุกข์ซับซ้อน บนความเปราะบาง ของชาวนาอีสาน

อรวรรณ ศรีโสมพันธ์

บรรณาธิการ
ปิยะทัศน์ พาฬอนุรักษ์
วรภัทร จิตรไพศาลศรี
สมพร อิศวิลานนท์

KNIT สถาบันคลังสมองของชาติ
วช. NRCT

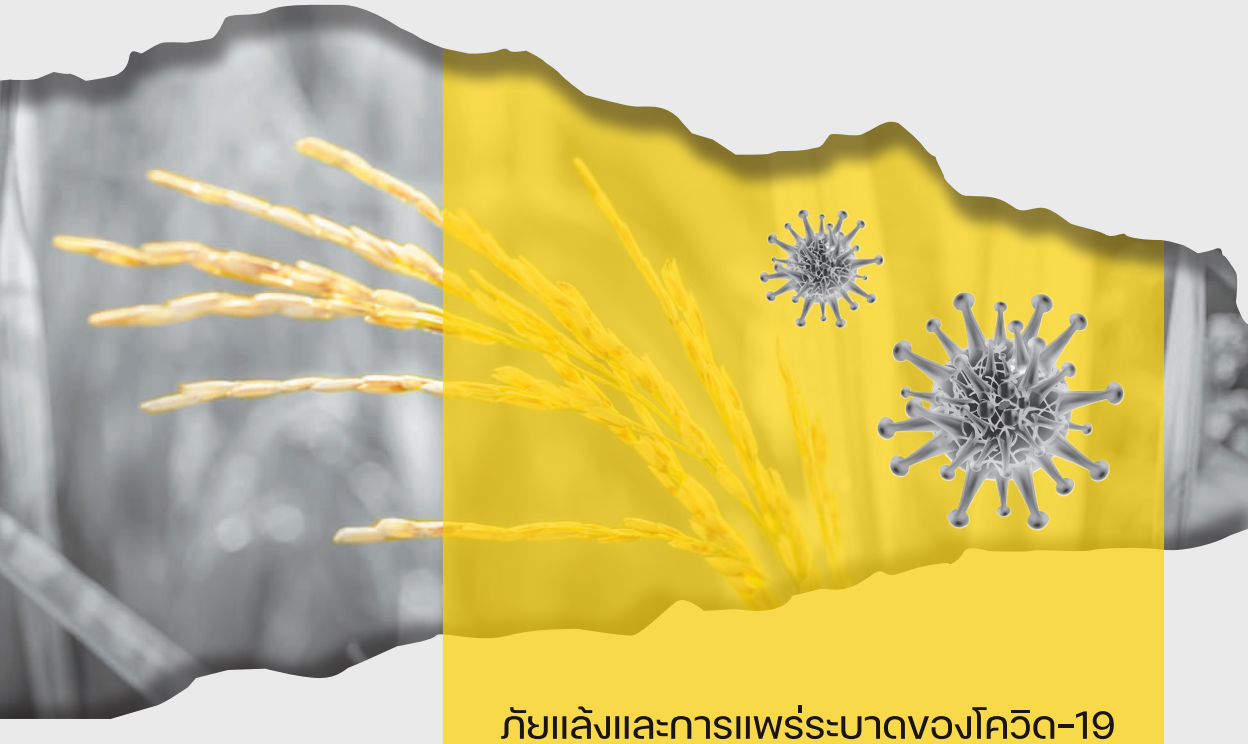

ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19

ทุกข์ซับซ้อน บนความเปราะบาง ของชาวนาอีสาน

อรวรรณ ศรีโสมพันธ์

ภาควิชาเทคโนโลยีการเกษตร คณะเทคโนโลยี
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

บรรณาธิการ

ปิยะทัศน์ พาฬอนุรักษ์
วรภัทร จิตรไพศาลศรี
สมพร อิศวิลานนท์

สำนักประสานงาน งานวิจัยเชิงนโยบายเกษตรและเสริมสร้างเครือข่ายงานวิจัยเชิงนโยบาย สถาบันคลังสมองของชาติ ร่วมกับ สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.)
www.agripolicyresearch.com

เรื่อง ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19
ทุกข์ซับซ้อนบนความเปราะบางของชาวนาอีสาน

ผู้เขียน: อรวรรณ ศรีโสมพันธ์

บรรณาธิการ: ปิยะทัศน์ พาหอนุรักษ์
วรภัทร จิตรไพศาลศรี
สมพร อิศวิลานนท์

พิมพ์ครั้งที่ 1: ธันวาคม 2565

เอกสารวิชาการหมายเลข 18

จัดพิมพ์โดย: **สถาบันคลังสมองของชาติ** อาคารอุดมศึกษา 2 ชั้น 19 เลขที่ 328 ถนนศรีอยุธยา แขวงทุ่งพญาไท เขตราชเทวี กรุงเทพฯ 10400
สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) เลขที่ 196 ถนนพหลโยธิน แขวงลาดยาว เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

ออกแบบปก: ชนัญชิดา กีรติการกุล
&รูปเล่ม Line id: chida2

เอกสารเล่มนี้ เป็นการสังเคราะห์เนื้อหาจากรายงานวิจัยเรื่อง
“การศึกษาผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมจากภัยแล้งและการแพร่ระบาดของ COVID-19 ต่อเกษตรกรชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”
ได้รับทุนอุดหนุนวิจัยจาก สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.)
ภายใต้สัญญาเลขที่ วช.อว(อ)(กบง)/853/2563

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

อรวรรณ ศรีโสมพันธ์.
ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ทุกข์ซับซ้อนบนความเปราะบางของชาวนาอีสาน.--
กรุงเทพฯ : สถาบันคลังสมองของชาติ , 2565.
132 หน้า
1. ครัวเรือน -- แง่เศรษฐกิจ. 2.โควิด-19 (โรค) --แง่เศรษฐกิจ.
I.ชนัญชิดา กีรติการกุล, ผู้วาดภาพประกอบ. II. ชื่อเรื่อง.

306.3
ISBN 978-616-93869-2-6

คำนิยม

สถาบันคลังสมองของชาติ ภายใต้มูลนิธิส่งเสริมทบวงมหาวิทยาลัยมีหน้าที่เพื่อตอบสนองต่อความต้องการของภาครัฐในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาประเทศ จากการใช้แนวคิดทางวิชาการไปสู่การพัฒนาประเทศในเชิงรุก โดยสถาบันฯ มียุทธศาสตร์และทิศทางการดำเนินงาน คือ 1) หนุนเสริมเพื่อสร้างความเข้มแข็งของมหาวิทยาลัย 2) ใช้ประโยชน์จากพลังของบุคลากรอุดมศึกษาเพื่อการพัฒนาประเทศและสังคม และ 3) วิจัยเชิงนโยบายเพื่อพัฒนาระบบอุดมศึกษาและการพัฒนาประเทศ จากยุทธศาสตร์การวิจัยเชิงนโยบาย ในปี พ.ศ. 2563 ทางสถาบันฯ มีความร่วมมือกับสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) ในการจัดตั้งสำนักประสานงาน “งานวิจัยเชิงนโยบายเกษตรและเสริมสร้างเครือข่ายงานวิจัยเชิงนโยบาย” โดยมี รศ.สมพร อิศวิลานนท์ เป็นผู้ประสานงานฯ มีเป้าหมายที่จะประสานงานและบริหารจัดการโครงการวิจัยด้านการเกษตร วัตถุประสงค์ส่วนหนึ่ง คือ เพื่อพัฒนาความรู้งานวิจัยเชิงนโยบายเกษตรให้เอื้อประโยชน์ต่อการนำไปใช้ตอบโจทย์ข้อปัญหาในมิติต่างๆ พร้อมทั้งยกระดับศักยภาพของนักวิจัยในสถาบันอุดมศึกษาให้มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน รวมถึงสังเคราะห์ข้อความรู้และเผยแพร่ผลการศึกษาจากงานวิจัยให้กับประชาคมกลุ่มต่างๆ

การจัดทำเอกสารวิชาการฉบับที่ 18 เรื่อง **“ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ทุกข์ซับซ้อนบนความเปราะบางของชาวนาอีสาน”** นี้ เป็นการสังเคราะห์ข้อค้นพบจากการศึกษาของโครงการวิจัย “การศึกษาผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมจากภัยแล้งและการแพร่ระบาดของ COVID-19 ต่อเกษตรกรชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ซึ่งสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) ได้สนับสนุนทุนวิจัยเมื่อปีพ.ศ. 2563 ภายใต้การกำกับดูแลของสำนักประสานงานฯ ได้รับงบประมาณการจัดพิมพ์และแผยแพร่จากสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) ในการจัดทำเอกสารวิชาการฉบับนี้ ซึ่งเป็นช่องทางหนึ่งในการส่งมอบผลการศึกษาไปสู่กลุ่มเป้าหมายและผู้ที่สนใจ ตลอดจนช่วยขับเคลื่อนผลงานวิจัยไปสู่ผลลัพธ์ให้เกิดการใช้ประโยชน์ในวงกว้าง

สถาบันคลังสมองของชาติขอขอบคุณ สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) ที่สนับสนุนการจัดพิมพ์และเผยแพร่ข้อความรู้ดังกล่าว ทางสถาบันฯ มีความยินดีและหวังเป็นอย่างยิ่งที่เอกสารฉบับนี้จะเป็นประโยชน์ต่อนิสิต นักศึกษาจากสถาบันอุดมศึกษา ผู้ที่สนใจ รวมถึงหน่วยงานที่เกี่ยวข้องจากภาครัฐในการใช้เป็นข้อมูลประกอบการกำหนดนโยบายเกษตรของประเทศต่อไป

รองศาสตราจารย์ ดร.พีรเดช ทองอำไพ
ผู้อำนวยการสถาบันคลังสมองของชาติ

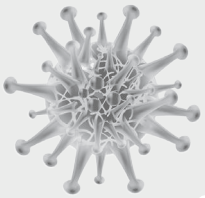

คำนำผู้เขียน

“ภาคอีสาน” เป็นภูมิภาคที่มีสัดส่วนของครัวเรือนชาวนาจำนวนมาก เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ขาดแหล่งน้ำชลประทานการเพาะปลูกข้าวจึงอาศัยน้ำฝนเป็นสำคัญ ซึ่งระดับผลผลิตข้าวเฉลี่ยจะอยู่ในระดับต่ำกว่าในภูมิภาคอื่นๆ ทำให้สมาชิกของครัวเรือนส่วนหนึ่งต้องออกไปประกอบอาชีพนอกการเกษตร อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ภัยแล้งที่มีความรุนแรงมากขึ้นอย่างต่อเนื่องในภูมิภาคนี้ในช่วงเกือบทศวรรษที่ผ่านมา รวมถึงการแพร่ระบาดของโควิด-19 นับจากช่วงปลายปี 2562 ได้สร้างวิกฤตทางเศรษฐกิจและรายได้ต่อครัวเรือนชาวนาในภูมิภาคนี้อย่างรุนแรงมากขึ้นตามมา ดังนั้น ข้อมูลในเอกสารฉบับนี้สังเคราะห์จากโครงการวิจัย เรื่อง “การศึกษาผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมจากภัยแล้งและการแพร่ระบาดของ COVID-19 ต่อเกษตรกรชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ซึ่งตอบคำถามใน 3 ประเด็นหลัก คือ 1) ระดับผลกระทบด้านเศรษฐกิจและสังคมและการปรับตัวจากสถานการณ์ภัยแล้ง 2) การระบาดของโควิด-19 และ 3) การประเมินความเปราะบางต่อความยากจนของครัวเรือนชาวนาในภาคอีสาน โดยจุดเด่นของงานวิจัยครั้งนี้คือกระบวนการหาคำตอบที่บูรณาการกระบวนการวิจัยเชิงปริมาณร่วมกับการวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อสร้างข้อเสนอแนะงานวิจัยที่ตอบโจทย์ผู้ใช้และเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ ผู้เขียนคาดหวังว่าผลการวิจัยจะช่วยสะท้อนให้เห็นถึงผลของสถานการณ์ภัยแล้งและการระบาดดังกล่าวได้ทั้งในแง่ของผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม และการปรับตัวของครัวเรือนที่มีระดับความเปราะบาง สถานภาพทางเศรษฐกิจสังคม และสภาพแวดล้อมในการผลิตที่แตกต่างกัน และสามารถนำไปสู่การหามาตรการป้องกัน หรือทางเลือกในการกำหนดนโยบายในการช่วยเหลือชาวนาแต่ละกลุ่มได้อย่างเหมาะสมเพื่อเสนอแนะมาตรการและแนวทางในการสนับสนุนและส่งเสริมการปรับตัวของชาวนาในภาคอีสานภายใต้สถานการณ์การระบาดของ COVID-19 ของกลุ่มเกษตรกรที่มีศักยภาพในการรับมือ (coping capacity) ต่อการเปลี่ยนแปลงน้อย และมีความเปราะบางต่อการเปลี่ยนแปลงสูง

ผู้เขียนขอขอบคุณสำนักประสานงาน “งานวิจัยเชิงนโยบายเกษตรและเสริมสร้างเครือข่ายงานวิจัยเชิงนโยบาย” สถาบันคลังสมองของชาติ และสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) ที่ให้การสนับสนุนงบประมาณในการวิจัยและอำนวยความสะดวกตลอดระยะเวลาการดำเนินโครงการฯ รวมทั้งสนับสนุนการเผยแพร่องค์ความรู้จากโครงการฯ แก่ภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ขอขอบพระคุณท่านผู้ทรงคุณวุฒิ รศ.สมพร อิศวิลานนท์ และ ศ.ดร.ประยงค์ เนตยารักษ์ รวมทั้งคณะที่ปรึกษาโครงการฯ สำหรับข้อเสนอแนะตลอดจนความช่วยเหลือในการจัดทำรายงานและเอกสารเผยแพร่ รวมทั้งผู้ช่วยนักวิจัยของโครงการฯ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม และภาคส่วนที่เกี่ยวข้องที่สนับสนุนการจัดทำเอกสารฉบับนี้

อรวรรณ ศรีโสมพันธ์

บทบรรณาธิการ

การแพร่ระบาดของโควิด-19 ในประเทศไทยตั้งแต่ต้นปี 2563 เป็นต้นมา ได้ส่งผลกระทบเป็นวงกว้างต่อระบบเศรษฐกิจทุกภาคส่วน รัฐบาลไทยได้มีมาตรการเร่งด่วนเพื่อช่วยเหลือประชาชนผู้ที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดดังกล่าว ทั้งการชดเชยเงินเพื่อเป็นรายได้ให้กับแรงงานหรือผู้ประกอบอาชีพอิสระ รวมถึงจ่ายเงินชดเชยให้กับเกษตรกร ซึ่งในแผนงานด้านสาธารณสุขและการเยียวยาผู้ได้รับผลกระทบและเกษตรกรดังกล่าวใช้งบประมาณจำนวนมาก อีกทั้งมาตรการช่วยเหลือเยียวยานี้เป็นมาตรการช่วยเหลือในระยะสั้น การแก้ไขปัญหาผลกระทบของสถานการณ์การแพร่ระบาดนี้ยังต้องการใช้งบประมาณ และเครื่องมือเชิงนโยบายเพื่อช่วยเหลือประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรกรสำหรับการปรับตัวในระยะยาว

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือ ภาคอีสาน เป็นภูมิภาคที่ยากจนที่สุดและมีระดับค่าจ้างเฉลี่ยต่อวันต่ำที่สุดในประเทศ และปัญหาความยากจนยังเป็นปัญหาสำคัญ เนื่องจากเกษตรกรกว่า 85% ในภูมิภาคนี้เป็นเกษตรกรรายเล็ก รายได้จากการเกษตรยังไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิตประจำวัน ส่งผลให้ครัวเรือนเหล่านี้ต้องพึ่งพารายได้จากนอกภาคการเกษตรเป็นหลัก ประกอบกับภูมิภาคนี้ประสบปัญหาภัยแล้งต่อเนื่องประจำทุกปี นอกจากนี้ครัวเรือนเกษตรกรยังมีความเปราะบางต่อความยากจนสูงและต่อเนื่อง รวมทั้งระดับความเปราะบางและความสามารถในการรับมือกับความเสี่ยงหรือความผันผวนของแต่ละครัวเรือนแตกต่างกัน

เอกสารเล่มนี้เป็นการสังเคราะห์เนื้อหาจากรายงานการศึกษาเรื่อง **“โครงการการศึกษาผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมจากภัยแล้งและการแพร่ระบาดของ COVID-19 ต่อเกษตรกรชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”** โดย ผศ.ดร.อรวรรณ ศรีโสมพันธ์ และคณะ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ได้รับทุนสนับสนุนทุนวิจัยจากสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) มีเป้าหมายเพื่อศึกษาระดับผลกระทบของเหตุการณ์ดังกล่าวในทั้งในแง่ผลกระทบด้านเศรษฐกิจ สังคม และความเปราะบางต่อความยากจนของครัวเรือนชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งรูปแบบการปรับตัวของชาวนาและปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการปรับตัวนั้น ตลอดจนมาตรการป้องกัน หรือทางเลือกสำหรับกำหนดนโยบายในการช่วยเหลือชาวนาแต่ละกลุ่มได้อย่างเหมาะสม

สำนักประสานงาน “งานวิจัยเชิงนโยบายเกษตรและเสริมสร้างเครือข่ายงานวิจัยเชิงนโยบาย” เห็นว่างานวิจัยนี้ ได้นำเสนอข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการกำหนดนโยบายในการช่วยเหลือเกษตรกรในระยะยาวได้อย่างยั่งยืน ในการนี้ สำนักประสานงานฯ ใคร่ขอขอบคุณ ผศ.ดร.อรวรรณ ศรีโสมพันธ์ และคณะ ที่ได้จัดทำสังเคราะห์ข้อความรู้จากรายงานวิจัยขึ้นเป็นเอกสารวิชาการเล่มนี้ มา ณ โอกาสนี้

บรรณาธิการ

สารบัญ

คำนิยม ก
คำนำผู้เขียน ข
บทบรรณาธิการ ค
สารบัญ ง
สารบัญภาพ ฉ
สารบัญตาราง ญ
บทที่ 1 เกริ่นนำ 1
1.1 ที่มาของการศึกษา 2
1.2 การสังเคราะห์งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 4
1.3 กระบวนการหาคำตอบ 17
1.4 นิยามศัพท์เฉพาะ 19
1.5 โครงสร้างเนื้อหา 20
บทที่ 2 ภัยแล้งทุกข์ซ้ำซากของชาวนาอีสาน 21
2.1 ความนำ 22
2.2 สถานการณ์ภัยแล้งในประเทศไทย 23
2.3 ผลกระทบของสถานการณ์ภัยแล้งต่อภาคเกษตรไทย 26
2.4 ผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งต่อการทำเกษตรของครัวเรือน 28
2.5 สรุปท้ายบท 32
บทที่ 3 ผลกระทบของภัยแล้งต่อการผลิต การบริโภค และรายได้ของครัวเรือนเกษตร 33
3.1 ความนำ 34
3.2 ผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งต่อการเพาะปลูกและผลผลิตข้าว 34
3.3 ผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งต่อการบริโภคข้าวและอาหารของครัวเรือน 37
3.4 ผลกระทบด้านรายได้จากสถานการณ์ภัยแล้ง 41
3.5 สรุปท้ายบท 46
บทที่ 4 การปรับตัวของเกษตรกรภายใต้สถานการณ์ภัยแล้ง 47
4.1 ความนำ 48
4.2 การปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้ง 48
4.3 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการตัดสินใจในการปรับตัวภายใต้สถานการณ์ภัยแล้ง 52
4.4 ปัจจัยกำหนดรูปแบบการปรับตัวต่อภัยแล้ง 55
4.5 ปัจจัยบวกของครัวเรือนและชุมชนในการบรรเทาผลกระทบของภัยแล้ง 56
4.6 บทบาทของรัฐบาลต่อการบรรเทาผลกระทบและการปรับตัวต่อภัยแล้ง (ระยะสั้นและระยะยาว): ข้อมูลเชิงคุณภาพจากการสัมภาษณ์เชิงลึกและการสนทนากลุ่มย่อย 60
4.7 สรุปท้ายบท 62

สารบัญ (ต่อ)

บทที่ 5 การแพร่ระบาดของโควิด-19 วิกฤตซ้อนวิกฤตต่อครัวเรือนชาวนาอีสาน 63

5.1 ความนำ 64

5.2 การรับรู้และความเข้าใจต่อสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 64

5.3 ผลกระทบทางเศรษฐกิจจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 66

5.4 ผลกระทบต่อการบริโภคของครัวเรือน 71

5.5 ผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 76

5.6 ปัจจัยบวกของครัวเรือนและชุมชนในการบรรเทาผลกระทบจากสถานการณ์แพร่ระบาดของโควิด-19 80

5.7 บทบาทของรัฐบาลต่อการบรรเทาผลกระทบและการปรับตัวต่อการแพร่ระบาดของโควิด-19 85

5.8 สรุปท้ายบท 88

บทที่ 6 ความเปราะบางต่อความยากจนจากปัญหาภัยแล้งและโควิด 19 ครัวเรือนชาวนาอีสาน 89

6.1 ความนำ 90

6.2 รายได้ครัวเรือนและความยากจน 90

6.3 ความเปราะบางต่อความยากจน 94

6.4 สินทรัพย์หมุนเวียนและแนวทางการรับมือกับผลกระทบด้านรายได้จากสถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 98

6.5 รูปแบบการปรับตัวของเกษตรกรภายใต้สถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 102

6.6 สรุปท้ายบท 104

บทที่ 7 บทสรุปและข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย 105

7.1 บทสรุป 106

7.2 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย 108

บรรณานุกรม 111

สารบัญภาพ

ภาพที่ 1.1 กรอบแนวคิดของการศึกษา 18

ภาพที่ 2.1 ระดับน้ำเก็บกักของเขื่อนต่างๆ ในแต่ละภูมิภาค ในปี 2563 เทียบกับค่าเฉลี่ยย้อนหลัง 5 ปี 24

ภาพที่ 2.2 ผลกระทบจากภัยแล้งต่อพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ 26

ภาพที่ 2.3 สัดส่วนของเกษตรกรตัวอย่างที่เคยได้รับผลกระทบจากภัยแล้งในรอบ 6 ปี (2558 - 2563) จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิตและขนาดพื้นที่เพาะปลูก 28

ภาพที่ 2.4 จำนวนปีที่เกษตรกรตัวอย่างที่เคยได้รับผลกระทบจากภัยแล้งในรอบ 6 ปี (2558 - 2563) จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต 29

ภาพที่ 2.5 จำนวนปีที่เกษตรกรตัวอย่างที่เคยได้รับผลกระทบจากภัยแล้งในรอบ 6 ปี (2558 - 2563) จำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก 29

ภาพที่ 2.6 สัดส่วนเกษตรกรตัวอย่างที่มีปัญหาการขาดแคลนน้ำใน ปี 2561 - 2562 จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิตและขนาดพื้นที่เพาะปลูก 30

ภาพที่ 2.7 ประเภทของผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งที่เกษตรกรได้รับ จำแนกตามพื้นที่ประสบภัยแล้ง 31

ภาพที่ 2.8 ประเภทของผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งที่เกษตรกรได้รับ จำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก 31

ภาพที่ 3.1 สัดส่วนเกษตรกรตัวอย่างที่มีปัญหาการขาดแคลนน้ำในการปลูกข้าว ปี 2561 - 2562 จำแนกตามอายุข้าว สภาพแวดล้อมการผลิต และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 35

ภาพที่ 3.2 ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่และต่อครัวเรือนของเกษตรกรตัวอย่าง ปี 2562 - 2563 จำแนกตามการประสบภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต ประเภทของแหล่งน้ำ และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 35

ภาพที่ 3.3 ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่และต่อครัวเรือนของเกษตรกรตัวอย่าง ปี 2562 - 2563 จำแนกตามการประสบภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต และประเภทของแหล่งน้ำในการปลูกข้าว 36

ภาพที่ 3.4 ผลกระทบของปัญหาภัยแล้งในปี 2562 ต่อปริมาณและมูลค่าผลผลิตข้าว จำแนกตามการประสบภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต ประเภทของแหล่งน้ำ และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 36

ภาพที่ 3.5 ผลกระทบของปัญหาภัยแล้งในปี 2562 ต่อปริมาณและมูลค่าผลผลิตข้าว จำแนกตามการประสบภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต และประเภทของแหล่งน้ำในการปลูกข้าว 37

ภาพที่ 3.6 สัดส่วนเกษตรกรตัวอย่างที่ปัญหาภัยแล้งส่งผลให้ผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน จำแนกตามพื้นที่ประกาศภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 38

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่ 3.7 วิธีการแก้ไขปัญหาผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือนของเกษตรกรตัวอย่าง จำแนกตามพื้นที่ประกาศภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 38

ภาพที่ 3.8 มูลค่าการซื้อข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนของเกษตรกรที่ผลผลิตลดลงจากภัยแล้ง จำแนกตามพื้นที่ประกาศภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 39

ภาพที่ 3.9 สัดส่วนเกษตรกรและมูลค่าอาหารสำหรับบริโภคในครัวเรือนที่ลดลงเนื่องจากปัญหาภัยแล้ง จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต แหล่งน้ำสำรองในการปลูกข้าว พื้นที่ประกาศภัยแล้ง และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 40

ภาพที่ 3.10 ประเภทของอาหารที่ลดลงจากภัยแล้ง จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต แหล่งน้ำสำรองในการปลูกข้าว พื้นที่ประกาศภัยแล้ง และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 40

ภาพที่ 3.11 รูปแบบการแก้ปัญหาแหล่งอาหารของครัวเรือนที่ลดลงจากภัยแล้ง จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต แหล่งน้ำสำรอง พื้นที่ประกาศภัยแล้ง และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 41

ภาพที่ 3.12 การเปลี่ยนแปลงรายได้ครัวเรือนในปีที่เกิดภัยแล้ง (2562) จำแนกตามพื้นที่ประกาศภัยแล้ง 43

ภาพที่ 3.13 การเปลี่ยนแปลงรายได้ครัวเรือนในปีที่เกิดภัยแล้ง (2562) จำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก 45

ภาพที่ 4.1 สัดส่วนและจำนวนของเกษตรกรตัวอย่างที่ปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้ง จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต แหล่งน้ำในการปลูกข้าว และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 49

ภาพที่ 4.2 รูปแบบการปรับตัวของเกษตรกรต่อปัญหาภัยแล้ง จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต แหล่งน้ำสำรอง ในการปลูกข้าว พื้นที่ประกาศภัยแล้ง และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 49

ภาพที่ 4.3 สัดส่วนของเกษตรกรตัวอย่างที่ทำประกันภัยพืชผลของ ธ.ก.ส. จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต และขนาดพื้นที่เพาะปลูก 51

ภาพที่ 4.4 เหตุผลที่เกษตรกรตัวอย่างไม่ทำประกันภัยพืชผลของ ธ.ก.ส. จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต: สัดส่วนเกษตรกร (%) 51

ภาพที่ 4.5 เหตุผลที่เกษตรกรตัวอย่างไม่ทำประกันภัยพืชผลของ ธ.ก.ส. จำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก 52

ภาพที่ 4.6 ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งในชุมชนพื้นที่ศึกษา 57

ภาพที่ 5.1 แหล่งที่มาของความรู้เกี่ยวกับ โควิด-19 ครั้งแรกของครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ และผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 65

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่ 5.2	ความรู้เกี่ยวกับ โควิด-19 ของครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ และผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19	65
ภาพที่ 5.3	จำนวนและสัดส่วนรายได้ที่ลดลงจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลักและสภาพแวดล้อมการผลิต	69
ภาพที่ 5.4	จำนวนและสัดส่วนรายได้ที่ลดลงจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต	70
ภาพที่ 5.5	สัดส่วนครัวเรือนเกษตรที่มีรายได้ลดลงจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต	71
ภาพที่ 5.6	สัดส่วนครัวเรือนเกษตรที่มีการเปลี่ยนแปลงด้านการบริโภคอาหารจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต	72
ภาพที่ 5.7	ค่าใช้จ่ายด้านอาหารและสัดส่วนครัวเรือนเกษตรที่มีการสำรองอาหารไว้มากขึ้นในช่วงการแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลักและสภาพแวดล้อมการผลิต	72
ภาพที่ 5.8	สัดส่วนครัวเรือนเกษตรตามเหตุผลของการสำรองอาหารไว้มากขึ้นในช่วงการแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต	73
ภาพที่ 5.9	การเปลี่ยนแปลงระบบ/รูปแบบการซื้ออาหารในช่วงการแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต	74
ภาพที่ 5.10	การวางแผนด้านการบริโภคหรือระบบอาหารของครัวเรือนในอนาคตเพื่อรับมือกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต	75
ภาพที่ 5.11	ความคิดเห็นต่อผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามกลุ่มอายุ	78
ภาพที่ 5.12	ความคิดเห็นต่อผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามแหล่งที่มาของรายได้	79
ภาพที่ 5.13	ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ในชุมชนพื้นที่ศึกษา	82

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่ 6.1 การกระจายตัวของรายได้เฉลี่ยต่อหัวต่อเดือนของเกษตรกรในพื้นที่ศึกษาปี 2562 และ 2563 92

ภาพที่ 6.2 เปรียบเทียบสัดส่วนของคนจนระหว่างปี 2562 และ 2563 จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ ผลกระทบจากภัยแล้งและสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 93

ภาพที่ 6.3 เปรียบเทียบสัดส่วนความเปราะบางต่อความยากจนและความยากจนของเกษตรกรในพื้นที่ศึกษา จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ ผล กระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 และปัญหาภัยแล้ง 97

ภาพที่ 6.4 ทรัพย์สินหมุนเวียนของเกษตรกรตัวอย่าง จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ และผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 99

ภาพที่ 6.5 ระยะเวลาการเลี้ยงดูครอบครัวหากรายได้ลดลงอย่างรวดเร็วของเกษตรกรตัวอย่าง จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ และผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 100

ภาพที่ 6.6 การแก้ปัญหาหากรายได้ลดลงอย่างรวดเร็วของเกษตรกรตัวอย่าง จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ และผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 101

ภาพที่ 6.7 การวางแผนปรับตัวเพื่อรองรับผลกระทบของสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ 103

สารบัญตาราง

ตารางที่ 2.1 พื้นที่เพาะปลูกข้าวที่ประสบภัยแล้งปี 2558 - 2562 **25**

ตารางที่ 2.2 มูลค่าความเสียหายที่ได้รับการช่วยเหลือด้านการเกษตรผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน **27**

ตารางที่ 3.1 รายได้และแหล่งที่มาของรายได้ครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง ปี 2562 - 2563 จำแนกตามพื้นที่ประกาศภัยแล้ง **42**

ตารางที่ 3.2 รายได้และแหล่งที่มาของรายได้ครัวเรือนเกษตรกรตัวอย่าง ปี 2562 - 2563 จำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก **44**

ตารางที่ 4.1 ผลการประมาณค่าปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งของเกษตรกรในพื้นที่ศึกษา **54**

ตารางที่ 4.2 ผลการประมาณค่าปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจกำหนดรูปแบบการปรับตัวต่อภัยแล้งของเกษตรกรผู้ปลูกข้าว ในพื้นที่ศึกษา **56**

ตารางที่ 4.3 ปัจจัยบวกของชุมชนที่ช่วยสนับสนุนการปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งของเกษตรกร **59**

ตารางที่ 4.4 แนวทางการดำเนินการสนับสนุนความสามารถในการรับมือและปรับตัวของเกษตรกรต่อปัญหาภัยแล้ง **61**

ตารางที่ 5.1 แหล่งที่มาของรายได้ครัวเรือนและการเปลี่ยนแปลงรายได้ของครัวเรือนในปี 2562 - 2563 จำแนกตามการได้รับผลกระทบจากการแพร่ระบาดของ โควิด-19 และแหล่งรายได้หลักของครัวเรือน **68**

ตารางที่ 5.2 ความคิดเห็นต่อผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 **77**

ตารางที่ 5.3 ปัจจัยบวกของชุมชนที่ช่วยสนับสนุนการปรับตัวต่อสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 **84** **69**

ตารางที่ 6.1 ค่าสัมประสิทธิ์ของ Log Per Capita Income คำนวณด้วย FGLS **96**

ตารางที่ 6.2 ความเปราะบางต่อความยากจนของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวในพื้นที่ศึกษา **97**

บทที่

1

เกริ่นนำ

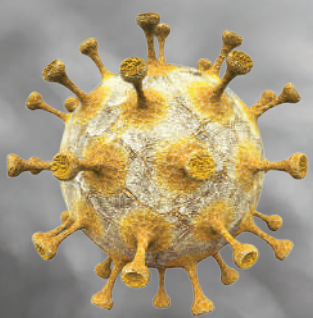

1.1 ที่มาของการศึกษา

ความเปราะบางของชาวนาในภาคอีสานสะสมตัวและเกิดขึ้นมานานแล้ว ทั้งนี้เพราะสภาพภูมินิเวศของพื้นที่ส่วนใหญ่ในภูมิภาคนี้เป็นพื้นที่เกษตรน้ำฝน และมีแหล่งน้ำชลประทานจำกัด ครัวเรือนเกษตรในภูมิภาคนี้จึงมีอาชีพในการทำนาเพาะปลูกข้าวเป็นสำคัญ และเนื่องจากพื้นที่นาส่วนใหญ่เป็นนาน้ำฝนจึงทำการเพาะปลูกข้าวได้ปีละครั้งและปลูกข้าวขาวดอกมะลิ ซึ่งเป็นข้าวพื้นนุ่มและข้าวเหนียวเป็นสำคัญ ข้าวจึงเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของภูมิภาคและเป็นรายได้ทางการเกษตรที่สำคัญของครัวเรือนเกษตร แต่เนื่องจากพื้นที่ของภูมิภาคนี้ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ๆ ที่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ ดินมีสภาพเป็นกรด หรือดินเค็มส่งผลให้ผลิตภาพการผลิตจากการเพาะปลูกพืชโดยเฉพาะข้าวอยู่ในระดับต่ำ และเมื่อผนวกเข้ากับการที่เกษตรกรส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายเล็ก ทำให้มีรายได้ที่เป็นเงินสดในระดับต่ำและไม่แน่นอน (Felkner et al., 2019) ส่วนใหญ่ไม่เพียงพอกับค่าใช้จ่ายพื้นฐานที่จำเป็นของครัวเรือน การดิ้นรนหาทางออกโดยให้สมาชิกของครัวเรือนเคลื่อนย้ายไปหารายได้จากกิจกรรมการจ้างงานนอกภาคเกษตร เพื่อมาสนับสนุนรายได้ของครัวเรือนที่มีไม่เพียงพอ จึงเป็นช่องทางสำคัญที่เอื้อให้ครัวเรือนในภูมิภาคนี้สามารถดำรงชีพอยู่ได้ อย่างไรก็ตามในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาสถานการณ์ “ภัยแล้ง” ได้ทวีความรุนแรงมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง ปริมาณน้ำฝนในแต่ละปีจะส่งผลกระทบต่อข้าวทั้งในเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ ความแปรปรวนของสภาพอากาศในปัจจุบันทำให้ฤดูกาลเปลี่ยนแปลง การกระจายตัวของน้ำฝน อุณหภูมิ และปริมาณน้ำฝนมีความแปรปรวน โดยเหตุการณ์ภัยพิบัติธรรมชาติที่รุนแรงก็เกิดขึ้นบ่อยครั้งและรุนแรงมากขึ้น ซึ่งปัญหาภัยแล้งเป็นข้อจำกัดที่สำคัญในการผลิตพืชในภูมิภาคนี้ (Prapertchop et al., 2007) และข้าวเป็นพืชหลักที่ได้รับผลกระทบจากความแห้งแล้ง การสูญเสียของผลผลิตเนื่องจากความแห้งแล้งคิดเป็นประมาณ 55–68% (Polthanee et al., 2014) ของพื้นที่เพาะปลูกในภาคอีสาน เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่สามารถจัดการผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศในระดับที่รุนแรงได้ (Felkner et al., 2019) ดังนั้น สภาพอากาศที่แห้งแล้งและแปรปรวนได้ส่งผลกระทบต่อผลผลิตที่เกษตรกรได้รับและมีผลต่อรายได้ที่ตกต่ำลงไปอีก ทำให้เกษตรกรที่ประกอบอาชีพการเกษตรโดยเฉพาะอาชีพการทำนาต้องตกอยู่ในสภาวะการเป็นหนี้สินเพิ่มมากขึ้น ภาวะความยากจนของเกษตรกรในภูมิภาคได้ขยายตัวในสัดส่วนที่เพิ่มสูงขึ้น (Fund-Isaan, 2019; Gecko Villa Thailand, 2019) และสร้างความเปราะบางให้กับเกษตรกรในภูมิภาคนี้เป็นทุนเดิมของข้อปัญหาอยู่ก่อนแล้ว

การแพร่ระบาดของ**ไวรัสโคโรน่าสายพันธุ์ใหม่ 2019 (COVID-19) หรือ โรคโควิด-19** ซึ่งเริ่มการระบาดขึ้นในประเทศจีนในปี 2562 และได้แพร่กระจายไปทั่วโลกอย่างรวดเร็ว รวมถึงการแพร่ระบาดในประเทศไทยอันเนื่องจากการเดินทางของผู้คน การแพร่ระบาดของโควิด-19 ซึ่งเป็นโรคอุบัติใหม่และระยะแรกยังไม่มีวัคซีนป้องกัน ได้ก่อให้เกิดความหวาดกลัว และส่งผลกระทบต่อระบบสาธารณสุขและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ตลอดจนรูปแบบการดำเนินชีวิตของประชากรทุกเพศทุกวัย และทุกอาชีพ การใช้มาตรการในการปิดเมือง (lock down) และการปิดด่านพรมแดนได้ถูกนำมาใช้เพื่อหยุดยั้งการเดินทางของผู้คนและชะลอการแพร่กระจายของโควิด-19 ซึ่งมาตรการดังกล่าวของแต่ละประเทศได้ส่งผลต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลากหลายด้านต้องหยุดชะงัก (Mahendar, 2020) และส่งผลกระทบในวงกว้างต่อภาคอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวและการบริการ ภาคอุตสาหกรรมการผลิต ภาคการค้าและการขนส่งที่หดตัวลงพร้อมกับการเลิกการจ้างงาน รวมทั้งภาคการเกษตรและระบบการผลิตอาหารที่ได้รับผลกระทบจากระบบโลจิสติกส์เกิดความล่าช้า รวมถึงการชะลอคำสั่งซื้อของประเทศผู้นำเข้า (IFAD, 2020) และการติดโรคโควิด-19 ของแรงงาน

ในประเทศไทยการใช้มาตรการด้านต่างๆ ของภาครัฐเพื่อควบคุมการแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 ตลอดจนผลกระทบจากมาตรการที่ประเทศต่างๆ เกือบทั่วโลกได้ประกาศออกเป็นเกณฑ์ให้ถือปฏิบัติโดยเฉพาะการเดินทางและการขนส่ง ได้ส่งผลให้เกิดภาวะการหดตัวทางเศรษฐกิจของประเทศไทยที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน โดยเฉพาะจากด้านอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวและบริการ อุตสาหกรรมการผลิตสินค้าและบริการทั้งด้านอาหารและไม่ใช่อาหาร เป็นต้น ซึ่งได้ส่งผลโดยตรงต่อการจ้างงานและรายได้ของแรงงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานชั่วคราวหรือแรงงานที่มีการจ้างงานตามฤดูกาล (Smartdna, 2020) ซึ่งจำนวนไม่น้อยเป็นสมาชิกของครัวเรือนเกษตรในภาคอีสาน

Caparini (2020) ชี้ว่าผลจากการระบาดของโควิด-19 ถือเป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านสุขภาพ เศรษฐกิจและสังคมในวงกว้าง ซึ่งแต่ละครัวเรือนมีขีดความสามารถในการรับมือและการปรับตัวต่อแรงกระแทกที่เกิดขึ้นจากภัยพิบัติดังกล่าวแตกต่างกัน คนที่มีฐานะอาจจะสามารถเตรียมการรับมือได้มากกว่าคนจน เพราะสามารถใช้เงินออมมาใช้จ่ายในยามฉุกเฉิน แต่ในกลุ่มคนที่ยากจนก็จะมีความเปราะบางมากกว่ากลุ่มที่มีฐานะ ความเปราะบางนั้นไม่ได้มาจากการที่บุคคลมีกระแสรายได้ไม่เพียงพอเพียงอย่างเดียว แต่ยังมาจากการที่บุคคลไม่มีเงินหรือไม่มีสินทรัพย์ในครอบครองที่จะนำมาใช้จัดการกับความเสี่ยงหรือการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วได้ จากการศึกษาของ อัมมาร์และคณะ (2549) พบว่า ครัวเรือนชนบทที่เปราะบางต่อเนื่องและซ้ำซาก คือครัวเรือนเกษตรในภาคอีสาน ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ในภูมิภาคหรือครัวเรือนที่หัวหน้าครัวเรือนจบการศึกษาในระดับต่ำ ไม่มีงานทำ มีสินทรัพย์ต่ำ แม้ว่าทางเลือกที่ดีที่สุดของแรงงานกลุ่มนี้คือกลับไปทำการเกษตรที่บ้านเกิด แต่เมื่อกำลังซื้อของประชากรในประเทศลดลงก็มีความเป็นไปได้ยากที่แรงงานเหล่านี้จะกลับไปทำการเกษตรหรือเปิดธุรกิจใหม่ๆ ในท้องถิ่น (Poapongsakorn, 2020) ซึ่งในช่วงที่ผ่านมารัฐบาลใช้มาตรการเร่งด่วนเพื่อเยียวยาและช่วยเหลือผู้ที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ให้กับประชากรกลุ่มต่างๆ เพื่อบรรเทาความเดือดร้อนในระยะสั้นไปได้บ้าง

กลุ่มครัวเรือนเกษตรโดยเฉพาะครัวเรือนชาวนาในภาคอีสานนอกจากจะมีความเปราะบางอันเนื่องจากปัญหาความยากจนค่อนข้างสูงอันเป็นผลจากสภาพภูมินิเวศและภัยแล้งอยู่ก่อนแล้ว การได้รับผลกระทบจากการแพร่ระบาดของโควิด-19 นับจากช่วงปลายปี 2562 ได้สร้างวิกฤตทางเศรษฐกิจและรายได้ต่อครัวเรือนชาวนาในภูมิภาคนี้ให้ทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้นตามมา เอกสารเผยแพร่เล่มนี้เป็นการสังเคราะห์เนื้อหาจากงานวิจัยของโครงการ “การศึกษาผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมจากภัยแล้งและการแพร่ระบาดของ COVID-19 ต่อเกษตรกรชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”โดยได้นำผลจากการลงพื้นที่จัดเก็บข้อมูลจากครัวเรือนเกษตรในพื้นที่ที่ประสบภัยแล้งและพื้นที่นอกเขตประกาศภัยแล้ง จำนวน 600 ครัวเรือนตัวอย่าง ร่วมกับการวิจัยเชิงคุณภาพมาใช้เป็นฐานข้อมูลในการวิเคราะห์ถึงลักษณะของผลกระทบและการปรับตัวของเกษตรกรชาวนาในภูมิภาคนี้ และรวมถึงข้อเสนอแนะทางเลือกเชิงนโยบายที่ได้รับจากงานวิจัยดังกล่าว

1.2 การสังเคราะห์งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การตรวจเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อสะท้อนช่องว่างของการวิจัยซึ่งเป็นที่มาของการกำหนดโจทย์วิจัย ใช้เป็นเครื่องมือในการออกแบบการวิจัย การพัฒนาแบบจำลอง การเลือกเครื่องมือวิจัยและการวิเคราะห์ข้อมูลที่เหมาะสม ตลอดจนใช้สำหรับอ้างอิงในการอภิปรายผลการวิจัยเพื่อนำไปสู่ข้อเสนอแนะที่มีประสิทธิภาพ โดยกรอบการทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในเอกสารเผยแพร่ฉบับนี้ แบ่งเป็น 5 ด้านหลัก ได้แก่ 1) สถานภาพทางเศรษฐกิจของเกษตรกรในภาคอีสาน: กับมุมมองด้านพลวัตความยากจน 2) วิกฤตเศรษฐกิจกับการเคลื่อนย้ายแรงงาน 3) ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศต่อภาคเกษตรและครัวเรือนเกษตร 4) ผลกระทบของโควิด-19 ต่อภาคเกษตรหรือครัวเรือนเกษตร และ 5) ความเปราะบางต่อความยากจน

1.2.1 สถานภาพทางเศรษฐกิจของเกษตรกรในภาคอีสาน: กับมุมมองด้านพลวัตความยากจน

การตรวจเอกสารในหัวข้อสถานภาพทางเศรษฐกิจของเกษตรกรในภาคอีสาน ในมุมมองด้านพลวัตความยากจน มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อสะท้อนภาพการเปลี่ยนแปลงของปัญหาความยากจนของเกษตรกรในภูมิภาค รวมทั้งปัญหาและอุปสรรคในการหลุดพ้นจากวงจรความยากจน ซึ่งจะช่วยให้การวิเคราะห์ความเปราะบางต่อความยากจนหรือความเปราะบางต่อ shock ต่างๆ ที่เกษตรกรในภูมิภาคเผชิญได้ชัดเจนมากขึ้น

ภาคอีสานมีประชากรจำนวน 22.40 ล้านคน เป็นประชากรวัยแรงงาน 14.99 ล้านคน แรงงานภาคเกษตร 4.86 ล้านคน หรือประมาณ 32.42% ของประชากรวัยแรงงานทั้งหมด (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2563) ในจำนวนนี้มีครัวเรือนเกษตรจำนวน 3.42 ล้านครัวเรือน (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2562) ภาคการเกษตรเป็นภาคเศรษฐกิจที่สำคัญคิดเป็นสัดส่วน 20.50% รองลงมาได้แก่ สาขาอุตสาหกรรม สัดส่วน 18% สาขาการศึกษา 14.20% และสาขาค้าส่งและค้าปลีก สัดส่วน 12.60% (ธนาคารแห่งประเทศไทย สาขาภาคอีสาน, 2562ก) พืชเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดคือข้าว โดยพื้นที่เพาะปลูกข้าวคิดเป็นสัดส่วนมากกว่า 60% ของพื้นที่เพาะปลูกทั้งหมด แต่ปัจจุบันเกษตรกรเพิ่มความหลากหลายของพืชที่ปลูกมากขึ้น เช่น มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ไม้ผล หรือ ยางพาราเพิ่มมากขึ้น

แม้ว่าภาคการเกษตรจะมีบทบาทสำคัญที่สุดต่อเศรษฐกิจของภูมิภาคแต่ยังเป็นภาคการผลิตที่มีปัญหาต่อเนื่องและรุนแรง เนื่องจากสภาพภูมิอากาศค่อนข้างแห้งแล้ง สภาพภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูงและเป็นแอ่งบริเวณตรงกลางของภูมิภาค ดังนั้นพื้นที่ส่วนใหญ่นอกจากจะแห้งแล้งไม่เหมาะสมกับการเพาะปลูกพืชแล้ว ยังมีพื้นที่การเกษตรที่เป็นพื้นที่ราบลุ่มซึ่งประสบปัญหาน้ำท่วมซ้ำซากอย่างต่อเนื่อง ยิ่งไปกว่านั้นสัดส่วนของพื้นที่ที่ไม่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกมีมากกว่า เนื่องจากดินค่อนข้างมีความเป็นกรดสูง มีลักษณะดินเค็ม ความอุดมสมบูรณ์ของดินต่ำจากการที่พื้นที่ทางการเกษตรถูกใช้มากเกินกว่าระดับที่เหมาะสม (Fund-Isaan, 2019; Gecko Villa Thailand, 2019) ผลผลิตเฉลี่ยของภาคการเกษตรในภูมิภาคนี้ต่ำกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่นๆ ในขณะที่สัดส่วนของพื้นที่ชลประทานในภูมิภาคมีเพียง 11% ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด เปรียบเทียบกับในภาคเหนือและภาคกลางที่มีพื้นที่ชลประทานถึง 29% และ 40% ตามลำดับ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2562) พื้นที่เพาะปลูกส่วนใหญ่ในภาคอีสานเป็นพื้นที่เพาะปลูกนอกเขตชลประทานและใช้น้ำฝนในการเพาะปลูกเป็นหลัก เศรษฐกิจเกษตรในภาคอีสานได้เริ่มลดความสำคัญลงตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 3 ในราวปี 2515 รัฐบาลได้มีนโยบายการกระจายความเจริญไปสู่ภูมิภาค เน้นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและขยายเศรษฐกิจภาคอุตสาหกรรมและบริการไปสู่ภูมิภาค ทำให้เกิดการขยายตัวของภาคการค้าและบริการตามมา แม้ว่าภาคการเกษตรยังคงเป็นกิจกรรมการผลิตหลักแต่อัตราการพึ่งพิงรายได้จากนอกภาคการเกษตรเพิ่มสูงขึ้นตามลำดับ

สำหรับประเด็นด้านความยากจน พบว่า ในช่วงเวลาที่ผ่านมาประเทศไทยมีความก้าวหน้าในการลดความยากจน โดยสัดส่วนคนจน (poverty incidence rate) ซึ่งวัดจากผู้ที่มีระดับรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจนลดลงอย่างรวดเร็วจาก 40% ในปี 2531 มาอยู่ที่ 8% ในปี 2550 และจำนวนคนจนลดลงจาก 22 ล้านเหลือเพียง 5 ล้านคนในระยะเวลายี่สิบปี แม้ว่าโดยภาพรวมประเทศไทยจะมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่ดีและภาวะความยากจนลดลงอย่างต่อเนื่อง แต่เมื่อพิจารณาในแต่ละภูมิภาค จะพบว่าผู้ที่ประสบปัญหาความยากจนยังกระจุกตัวมากในภาคอีสาน (Jitsuchon and Richter, 2007; อานันท์ชนก, 2554) ซึ่งภูมิภาคนี้มีสัดส่วนครัวเรือนที่ยากจนมากที่สุดคือ 37.27% ของครัวเรือนในภูมิภาคตกอยู่ในภาวะยากจน (อนันต์, 2560) หรือคนจนในภาคอีสานคิดเป็นประมาณ 52% ของจำนวน คนจนทั้งประเทศ และส่วนใหญ่กว่า 88% ของคนจนในภาคอีสานเป็นคนยากจนในเขตชนบท และกว่า 40% ของจำนวนคนจนทั้งหมดในภาคตะวันออกเฉียงหนือประกอบอาชีพเป็นชาวนาและผู้ประกอบอาชีพเกษตรกรรม (อานันท์ชนก, 2554) จากการที่ผลิตภาพทางการเกษตรกรต่ำ เกษตรกรมีรายได้ต่ำและไม่แน่นอน ภาคอีสานจึงเป็นภูมิภาคที่มีปัญหาความยากจนสูงและมีระดับค่าจ้างเฉลี่ยต่อวันต่ำที่สุดในประเทศ นอกจากนี้ 8 ใน 10 ของจังหวัดที่มีรายได้เฉลี่ยต่อหัวต่ำที่สุดในประเทศอยู่ในภาคอีสาน (Fund-Isaan, 2019; Gecko Villa Thailand, 2019) สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2562) รายงานว่ารายได้ต่อหัวเฉลี่ยของภาคอีสาน เท่ากับ 80,352 บาทต่อปี ต่ำกว่าภาคตะวันออกและภาคกลางที่ประชากรมีรายได้เฉลี่ยต่อหัว เท่ากับ 267,162 บาทต่อปี และ 500,676 บาทต่อปี ตามลำดับ

ปัญหาความยากจนในภาคอีสานเป็นประเด็นเชิงนโยบายที่ท้าทายมากเนื่องจากเกษตรกรกว่า 85% ในภูมิภาคนี้เป็นเกษตรกรรายเล็ก รายได้หลักของชาวนาในภูมิภาคไม่ได้มาจากการปลูกข้าวเพียงแหล่งเดียว โดยรายได้ครัวเรือนชาวนามากกว่า 60% มาจากรายได้จากนอกภาคการเกษตร ทั้งการรับจ้างแรงงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการ การค้าขายและธุรกิจในท้องถิ่น หรือรายได้จากเงินส่งกลับของลูกหลานที่อพยพไปทำงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการในกรุงเทพมหานคร ปริมณฑล จังหวัดอุตสาหกรรมและเมืองท่องเที่ยวทั้งในภาคตะวันออกและภาคใต้ (อรวรรณ และคณะ, 2562) ซึ่งรายได้จากการเกษตรหรือการปลูกข้าวไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิตประจำวัน ทำให้ครัวเรือนเหล่านี้ต้องพึ่งพารายได้จากนอกภาคการเกษตรเป็นหลัก โดยสมาชิกในครัวเรือนจะมีรายได้จากการใช้แรงงานนอกภาคการเกษตรทั้งแบบถาวรและแรงงานชั่วคราวหลังฤดูกาลเพาะปลูก ครัวเรือนเหล่านี้มีรายได้ที่เป็นเงินสดในระดับต่ำและไม่แน่นอน บ่อยครั้งที่รายได้จะไม่เพียงพอกับค่าใช้จ่ายพื้นฐานที่จำเป็นของครัวเรือน ทำให้เกิดภาวะหนี้สินและติดอยู่ในวงจรของหนี้สิน (Barnaud al., 2006) โดยในปี 2558 มีจำนวนครัวเรือนเกษตรที่เป็นหนี้ 76.67% ของจำนวนครัวเรือนเกษตรทั้งภูมิภาค มากกว่าในทุกภูมิภาคของประเทศไทย ส่วนจำนวนหนี้สินต่อครัวเรือนเพิ่มขึ้นจาก 60,078 บาทต่อครัวเรือนในปี 2550 เป็น 124,953 บาทต่อครัวเรือนในปี 2558 หรือเพิ่มขึ้นเป็นสองเท่าในเวลาเพียงแปดปี (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2560) ซึ่งปัญหาหนี้สินเป็นอีกเหตุผลสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพลวัตความยากจนของเกษตรกรในภูมิภาค จากการตรวจเอกสารที่ผ่านมาสามารถจำแนกปัจจัยที่ส่งผลให้ครัวเรือนในภาคอีสานตกอยู่ในความยากจนเรื้อรังได้ 5 ด้าน ได้แก่

1. ลักษณะทางเศรษฐกิจสังคมและโครงสร้างประชากรของครัวเรือน ได้แก่ อายุ ระดับการศึกษา จำนวนสมาชิกในครัวเรือน สัดส่วนของสมาชิกในวัยกำลังแรงงาน การประกอบอาชีพ

2. การถือครองสินทรัพย์ทุนและที่ดินต่างๆ เช่น ทุนมนุษย์ ขนาดพื้นที่เพาะปลูกข้าว สัดส่วนพื้นที่ชลประทาน การถือครองสินทรัพย์ในภาคเกษตรและนอกภาคการเกษตร

3. ปัจจัยที่เกิดจากสิ่งที่ไม่ได้คาดหวังหรือการเกิดวิกฤตการณ์ต่างๆ ในครัวเรือน เช่น การเจ็บไข้อุบัติเหตุ และการเสียชีวิตของหัวหน้าครัวเรือน

4. ปัจจัยในเชิงวัฏจักรชีวิตและลักษณะประชากรในครัวเรือน ได้แก่ จำนวนสมาชิกที่อยู่ในวัยพึ่งพิง การเปลี่ยนแปลงหัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิง

5. ด้านภาระหนี้สิน เช่น จำนวนหนี้สิน สัดส่วนหนี้สินต่อรายได้ สัดส่วนหนี้สินต่อสินทรัพย์ และระยะเวลาของการมีหนี้สิน

จากงานวิจัยที่ผ่านมามีข้อเสนอแนะในการจัดการปัญหาความยากจนที่หลากหลาย เช่น งานวิจัยของ Rigg (1998) ที่พบว่าการขยายตัวของเศรษฐกิจนอกภาคการเกษตร ช่วยเพิ่มรายได้ครัวเรือนเกษตรในชนบทและลดปัญหาความยากจนได้ ในขณะที่ Moore and Donaldson (2016) ระบุว่าการผลิตข้าวอินทรีย์ การประกอบอาชีพหัตถกรรมเป็นอาชีพเสริม และการส่งเสริมการท่องเที่ยวในพื้นที่ชนบทส่งผลให้ปัญหาความยากจนของเกษตรกรรายย่อยในจังหวัดสุรินทร์ลดลง นอกจากนี้มีงานวิจัยหลายเรื่องที่ระบุว่าการพัฒนาระดับการศึกษาหรือคุณภาพการศึกษาของเกษตรกรหรือลูกหลานของเกษตรกรส่งผลให้ลดปัญหาความยากจนของประชากรได้ (Krongkaew, 2006.; Tangchuang, 2011; อานันท์ชนก, 2555) ซึ่งจะเห็นว่าการแก้ไขปัญหาความยากจนของประชากรแต่ละกลุ่มมีมิติการแก้ไขปัญหาที่แตกต่างกัน ดังนั้นรัฐบาลควรใช้นโยบายการจัดการความยากจนที่แตกต่างกันตามกลุ่มความยากจนแต่ละประเภท ซึ่งมีมิติของสาเหตุความยากจนและลักษณะความยากจนแตกต่างกัน ซึ่งการแก้ไขปัญหาความยากจนเรื้อรังต้องมุ่งเน้นการยกระดับความเป็นอยู่ของกลุ่มครัวเรือนที่ตกอยู่ในวงจรความยากจนให้สามารถออกจากความยากจนได้นอกจากนั้นต้องใช้นโยบายเพื่อป้องกันไม่ให้กลุ่มครัวเรือนที่ไม่ยากจนต้องเข้าสู่ความยากจนได้ในอนาคต จากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จะส่งผลกระทบกับคนจนที่ยากจนหรือมีความเปราะบางต่อความยากจนมากกว่าคนที่มีฐานะหรือมีความมั่นคงด้านรายได้

1.2.2 วิกฤตเศรษฐกิจกับการเคลื่อนย้ายแรงงาน

จากที่ได้กล่าวมาแล้วว่า 85% ของพื้นที่ปลูกข้าวในภาคอีสานเป็นการปลูกข้าวนอกเขตชลประทานที่อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก การปลูกข้าวทำได้เพียงหนึ่งครั้งต่อปีและผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ต่ำ ซึ่งเป็นผลมาจากการถือครองที่ดินขนาดเล็ก ดินส่วนใหญ่เป็นดินทราย ความอุดมสมบูรณ์ของดินต่ำ ความไม่แน่นอนของปริมาณน้ำฝน และสภาพแวดล้อมในการผลิตที่ไม่เหมาะสม รายได้ที่เป็นเงินสดจากการปลูกข้าวไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิตประจำวันส่งผลให้ครัวเรือนในภูมิภาคนี้ประสบกับปัญหายากจน ความแตกต่างทางรายได้ระหว่างเขตชนบทกับเมืองนำไปสู่การอพยพแรงงานจำนวนมาก โดยแรงงานในครัวเรือนชาวนาที่ยากจนเหล่านี้มีการอพยพแรงงานเข้าสู่เมืองใหญ่หรือ

เมืองอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ หรือเมืองอุตสาหกรรมและท่องเที่ยวอื่นๆ ซึ่งพบว่ามากกว่าหนึ่งในสามของแรงงานอพยพทั้งหมดกว่าสองล้านคนมาจากภาคอีสาน (Santiphop, 2000) ในปี 2529 มีครัวเรือนหนึ่งในสี่ของครัวเรือนทั้งหมดในชนบทของภาคอีสานจะต้องมีแรงงานอพยพย้ายถิ่นไปทำงานนอกพื้นที่อย่างน้อยหนึ่งคน ซึ่งสัดส่วนนี้เพิ่มขึ้นเป็น 35% ในปี 2525 และเพิ่มขึ้นเป็น 50% ในปี 2550 (Grandstaff et al., 2008) ในขณะที่รูปแบบของการอพยพแรงงานแบ่งเป็น 2 รูปแบบ ได้แก่ 1) การอพยพแรงงานชั่วคราวหรือการอพยพตามฤดูกาล เป็นการอพยพไปทำงานนอกภาคการเกษตรในพื้นที่จังหวัดอื่นหลังจากช่วงฤดูกาลเก็บเกี่ยวข้าว (ธันวาคม - พฤษภาคม) ส่วนใหญ่จะเป็นแรงงานก่อสร้างหรือแม่บ้านในกรุงเทพฯ หรือแรงงานเกษตรในภาคอื่น เช่น แรงงานตัดอ้อยในภาคกลาง หรือแรงงานกรีดยางในภาคใต้ เป็นต้น โดยทั่วไปแรงงานที่อพยพตามฤดูกาลจะกลับมาเพื่อเป็นแรงงานในการเพาะปลูกข้าวของครัวเรือนในช่วงการหว่านข้าวหรือปักดำ (กรกฎาคม - สิงหาคม) และช่วงฤดูเก็บเกี่ยวข้าว (พฤศจิกายน - ธันวาคม) 2) การอพยพย้ายถิ่นถาวร แรงงานส่วนใหญ่ที่อพยพย้ายถิ่นแบบถาวรส่วนใหญ่เป็นแรงงานหนุ่มสาว ซึ่งแรงงานกลุ่มนี้ไม่ได้มีส่วนร่วมในกระบวนการเพาะปลูกข้าวของครัวเรือน แต่ส่งเงินกลับมาให้สมาชิกในครัวเรือนในบ้านเกิด ซึ่งรายได้ส่วนหนึ่งจะนำไปใช้เพื่อจ้างแรงงานในการปลูกข้าว (Naivinit et al., 2010) จากผลการศึกษาของ Rindfuss et al. (2012) ระบุว่า 57% แรงงานอพยพส่งเงินกลับให้ครอบครัวที่บ้านเกิดในรูปเงินสด ในขณะที่ 39% ส่งกลับในรูปของสิ่งของ (in-¬kind goods) ซึ่งจากการสำรวจข้อมูลรายได้ของครัวเรือนเกษตรในภาคอีสาน พบว่า สัดส่วนรายได้จากเงินส่งกลับของครัวเรือนเกษตรในภาคอีสาน เพิ่มขึ้นจาก 3.80% ในปี 2524 เป็น 15.90% ในปี 2547 (Grandstaff et al. 2008) ในขณะที่ผลการสำรวจข้อมูลครัวเรือนในจังหวัดขอนแก่นพบว่า ครัวเรือนตัวอย่างมากกว่า 50% ได้รับเงินส่งกลับจากลูกหลานที่อพยพไปทำงานต่างจังหวัด (Rambo, 2017) ดังนั้นรายได้จากเงินส่งกลับจึงเป็นรายได้หลักที่สำคัญแหล่งหนึ่งของครัวเรือนที่อาจจะได้รับผลกระทบจากสถานการณ์ของวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ ภัยธรรมชาติหรือแม้แต่การแพร่กระจายของโควิด-19

สำหรับผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจในช่วงที่ผ่านมา มีรายงานระบุว่า การเกิดวิกฤตเศรษฐกิจปี 2540 ทำให้บริษัทธุรกิจนับหมื่นรายต้องปิดกิจการลง ส่งผลให้แรงงานไทยทั้งประเทศประมาณ 3 ล้านคน ต้องตกงาน ประชาชนขาดกำลังการซื้อเพราะขาดรายได้ ในขณะที่ราคาสินค้าอุปโภคบริโภค และค่าบริการสาธารณูปโภคเพิ่มสูงขึ้น ประชาชนบางรายต้องไร้ที่อยู่อาศัย ซึ่งทำให้ประชาชนที่อาศัยอยู่ในเมืองต้องเดินทางอพยพกลับภูมิลำเนาไปประกอบอาชีพเกษตรกรรม มีรายงานว่า แรงงานอพยพกว่าสองล้านคนต้องกลับบ้านเกิดเนื่องจากตกงาน (Kittiprapas, 2002) การเพิ่มขึ้นของอัตราการว่างงานและรายได้ที่ลดลงเนื่องจากวิกฤตการณ์ส่งผลให้เงินส่งกลับจากแรงงานในเขตเมืองลดลงส่งผลกระทบต่อรายได้ในชนบท สิ่งนี้สร้างแรงกดดันอย่างมากต่อครัวเรือนในชนบทโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่มีวิถีชีวิตที่พึ่งพาอาศัยเงินส่งกลับจากลูกหลานที่เป็นแรงงานย้ายถิ่น จากการสำรวจของสถาบันวิจัยและพัฒนาแห่งประเทศไทย ในปี 2541 พบว่าจำนวนเงินส่งกลับลดลงมากถึง 90% ซึ่งการลดลงของเงินส่งกลับนี้ส่งผลกระทบมากที่สุดในภาคกลางและอีสาน เพราะไม่เพียงแต่รายได้นอกฟาร์มลดลงแล้ว แต่ยังต้องแบกรับภาระของสมาชิกในครัวเรือนที่ตกงานตามมาด้วย นอกจากนี้วิกฤตเศรษฐกิจในช่วงดังกล่าวที่ส่งผลให้ค่าเงินบาทอ่อนค่ายังส่งผลให้ต้นทุนสินค้าอุปโภคบริโภคและปัจจัยการผลิตทางการเกษตรสูงขึ้นส่งผลกระทบต่อครัวเรือนและชุมชนในภาพรวม (Petprasert et al., 1998) ส่วนการปรับตัวของแรงงานเหล่านี้แตกต่างกันไป

ตามฐานทรัพยากร ทักษะเฉพาะตัว และเครือข่ายทางสังคม แรงงานที่คืนถิ่นบางส่วนต้องพึ่งพาทรัพยากรนอกภาคเกษตรแทนการใช้ทรัพยากรเกษตรเพียงอย่างเดียว การที่แรงงานเหล่านี้จำนวนหนึ่งได้เปลี่ยนวิถีชีวิตจากภาคการเกษตรไปนานจึงไม่สามารถทำงานด้านการเกษตรได้อีกต่อไป ไม่ว่าจะมีฐานทรัพยากรการเกษตรเพียงพอหรือไม่ หากไม่มีวิกฤตเศรษฐกิจแรงงานกลุ่มนี้อาจไม่ได้กลับไปที่บ้านเกิด อย่างไรก็ตามหากการผลิตทางการเกษตรสามารถเชื่อมโยงได้ดีกับตลาดภายนอกได้ การเคลื่อนไหวสู่ภายนอกของผลิตภัณฑ์ด้านการเกษตรและการเคลื่อนย้ายของปัจจัยการผลิตมีประสิทธิภาพ ผลกำไรจากการผลิตอาจช่วยดึงแรงงานกลับไปยังพื้นที่ชนบทได้ในระดับหนึ่ง (Subhadhira, 2004)

สำหรับผลกระทบต่อการเคลื่อนย้ายแรงงานจากวิกฤตการณ์น้ำท่วมใหญ่ในปี 2554 พบว่า ในช่วงปี 2554 - 2555 สัดส่วนแรงงานในภาคการเกษตรมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเล็กน้อยจาก 41% ในปี 2554 เป็น 42.10% ในปี 2555 ส่วนหนึ่งเป็นผลจากแรงงาน ที่ได้รับผลกระทบจากวิกฤตน้ำท่วมปี 2554 ทำให้แรงงานส่วนหนึ่งกลับเข้าสู่ภาคการเกษตร และตัดสินใจเลือก ที่จะทำงานอยู่ในภาคเกษตรต่อไป เนื่องจากเห็นว่าราคาเฉลี่ยของสินค้าเกษตรอยู่ในเกณฑ์ดี อย่างไรก็ตาม การเพิ่มขึ้นของแรงงานภาคเกษตรดังกล่าวยังไม่สามารถชี้ให้เห็นแนวโน้มในระยะยาวได้ชัดเจนนัก เนื่องจากราคาสินค้าเกษตรมีความไม่แน่นอนสูงประกอบกับที่ผ่านมาราคาสินค้าเกษตรที่อยู่ในเกณฑ์ดีนั้น ส่วนหนึ่งเป็นผลจากนโยบายภาครัฐที่เข้ามาแทรกแซงราคา (กรวิทย์, 2556) อย่างไรก็ตามสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลให้แรงงานจากหลายภาคเศรษฐกิจทั้งอุตสาหกรรม ท่องเที่ยวและบริการตกงาน ส่วนหนึ่งของแรงงานเหล่านี้อาจเป็นแรงงานอพยพจากครัวเรือนชาวนาในภาคอีสาน ซึ่งโดยทั่วไปครัวเรือนในชนบทอาจได้รับผลกระทบจากวิกฤติน้อยกว่าครัวเรือนในเมือง ผลกระทบที่ครัวเรือนได้รับนั้นแตกต่างกันไปในแง่ของระดับผลกระทบ ซึ่งขึ้นอยู่กับทรัพยากรการเกษตรที่มีอยู่และการพึ่งพาทรัพยากรภายนอก แม้ว่าจะเป็นครัวเรือนที่ยากจน แต่ไม่ได้หมายความว่าผลกระทบจะรุนแรงกว่าครัวเรือนประเภทอื่นๆ ยิ่งกรณีของเกษตรกรที่สามารถพึ่งพาทรัพยากรในท้องถิ่นและเครือข่ายสังคมจะยิ่งได้รับผลกระทบน้อยลง หรือเมื่อถึงเวลาที่วิกฤติเกิดขึ้นอาจจะส่งผลเพียงเล็กน้อย ดังนั้น นโยบายและความช่วยเหลือต่อแรงงานที่อพยพกลับภูมิลำเนาอาจจะต้องมีความเฉพาะเจาะจงมากกว่าในด้านทรัพยากร ทักษะเครือข่ายทางสังคม และความสามารถในการปรับตัว

1.2.3 ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศต่อภาคเกษตรและครัวเรือนเกษตร

ในปัจจุบันสภาพภูมิอากาศโลกเปลี่ยนแปลงรุนแรงขึ้นและบ่อยครั้งขึ้น สะท้อนจากปรากฏการณ์เอลนีโญ (แล้ง) และลานีญา (น้ำท่วม) ที่เกิดถี่ขึ้น รวมถึงอุณหภูมิพื้นผิวโลกที่สูงขึ้นอย่างต่อเนื่องและเร่งสูงขึ้นมากในช่วงกว่า 10 ปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะช่วงปี 2558 - 2561 ซึ่งเป็นช่วงที่ภูมิอากาศโลกร้อนสูงสุดติดต่อกัน 4 ปี สำหรับปี 2561 เป็นปีที่โลกร้อนที่สุดเป็น อันดับ 4 นับตั้งแต่มีบันทึกอุณหภูมิโลกในปี 2423 ทั้งนี้ ความแปรปรวนจากสภาพอากาศที่เกิดขึ้นนั้นส่งผลกระทบต่อภาคเกษตรทั่วโลกรวมถึงประเทศไทยที่พึ่งพาสภาพอากาศค่อนข้างมาก (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2562ข) ทั้งนี้ เกษตรกรที่ยากจนในประเทศกำลังพัฒนาจะได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศโลกมากที่สุด (Maskrey et al., 2007) เนื่องจากประชากรกลุ่มนี้มีสภาพภูมิศาสตร์ที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการผลิต มีสินทรัพย์จำกัด และพึ่งพาแหล่งรายได้ที่อ่อนไหวต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศ (World Bank, 2009)

ประเทศไทยเป็นหนึ่งในประเทศที่มีความเปราะบางต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศโลก อันเนื่องจากภาวะความแห้งแล้งและน้ำท่วมรุนแรงบ่อยครั้งในช่วงที่ผ่านมา (Mahaarcha, 2019) โดยปริมาณน้ำฝนรายปีมีความแปรปรวนเพิ่มขึ้นในช่วง 10 ปีหลัง และอุณหภูมิสูงสุดและต่ำสุดเฉลี่ยในช่วง 2530 - 2551 สูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง การแปรปรวนของสภาพภูมิอากาศดังกล่าวนี้ส่งผลต่อทั้งปริมาณน้ำฝนสะสมรายปี จำนวนวันที่ฝนตก และรูปแบบการกระจายของฝนที่ตก ในช่วงปี 2550 - 2559 พบว่า ปริมาณน้ำรวมในเขื่อนขนาดใหญ่ทั่วประเทศมีแนวโน้มลดลง จาก 83.91% ของความจุอ่างในปี 2550 เหลือเพียง 49.46% ของความจุอ่างเท่านั้น (มาฆะสิริ และคณะ, 2561) สภาพอากาศที่แปรปรวนรุนแรงขึ้นในระยะหลังส่งผลให้ผลผลิตภาคเกษตรไทยเสียหายมาก จากอุทกภัยช่วงปลายปี 2554 ที่สร้างความเสียหายต่อผลผลิตข้าวนาปีในพื้นที่ราบลุ่มภาคกลาง รวมถึงภัยแล้งที่รุนแรงและต่อเนื่องในช่วงปี 2558 - 2559 ซึ่งเป็นวิกฤตที่รุนแรงที่สุดในรอบ 20 ปี ซึ่งส่งผลให้ผลผลิตภาคเกษตรไทยหดตัวมากที่สุดในรอบ 10 ปี ประกอบกับราคาสินค้าเกษตรตกต่ำในช่วงเวลาดังกล่าว รายได้ของเกษตรกรจึงลดลงตามมา

เหตุการณ์ดังกล่าวสะท้อนว่าสภาพอากาศที่ผันผวนรุนแรงส่งผลโดยตรงต่อผลผลิตทางการเกษตรและรายได้เกษตรกร (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2562ข) นอกจากนี้ครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมหรือมีฐานะยากจนอาจได้รับผลกระทบจากการเกิดภัยธรรมชาติมากกว่าครัวเรือนที่มีรายได้นอกภาคเกษตรหรือมีสมาชิกครัวเรือนไปทำงานนอกถิ่นฐานเดิม (ศศิวุฒฒิ์, 2560)

การปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเป็นการปรับตัวในระบบธรรมชาติหรือการปรับตัวของมนุษย์เพื่อตอบสนองต่อสภาพอากาศหรือผลกระทบที่เกิดขึ้นจริงหรือที่คาดการณ์ไว้ (IPCC, 2007) เกษตรกรไทยมักจะพัฒนากลยุทธ์การเผชิญปัญหาเพื่อปรับหรือลดผลกระทบด้านลบของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศในการทำเกษตร จากผลการศึกษาของ Mahaarcha (2019) ระบุว่า เกษตรกรกว่า 80% ใช้กลยุทธ์การปรับตัวอย่างน้อยหนึ่งกลยุทธ์เพื่อรับมือกับผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ โดยมีกลยุทธ์การปรับตัวที่แตกต่างกันมากกว่า 82 รูปแบบ เนื่องจากความถี่ของปัญหาภัยแล้งในพื้นที่ศึกษา การใช้พันธุ์พืชที่ทนแล้งเป็นกลยุทธ์การปรับตัวที่เกษตรกรใช้มากที่สุด ในขณะที่การไถพรวนเป็นกลยุทธ์การปรับตัวที่เกษตรกรใช้น้อยที่สุด นอกจากนี้เกษตรกรที่มีอายุน้อย มีระดับการศึกษาสูง เกษตรกรที่เข้าถึงสินเชื่อ มีการติดต่อกับเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร และเป็นครัวเรือนขนาดใหญ่ มีแนวโน้มที่จะปรับกลยุทธ์การปรับตัวให้เข้ากับผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศได้ดีกว่ากลุ่มอื่น ซึ่งการรับรู้ต่อผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศของเกษตรกรจะสอดคล้องกับข้อมูลสภาพอากาศในช่วงเวลาสั้นๆ เช่น รายงานการเพิ่มขึ้นของอุณหภูมิ หรือการลดลงของปริมาณน้ำฝน (Arunrat et al., 2017) โดย Suwanmaneepong et al. (2016) พบว่า ประมาณ 88% ของเกษตรกรตัวอย่างรับรู้การเพิ่มขึ้นของอุณหภูมิ ในขณะที่ 76% ของผู้ตอบแบบสอบถามรับรู้รูปแบบการกระจายตัวของฝนและปริมาณน้ำฝนที่ลดลง ซึ่งประสบการณ์การด้านการเกษตร รายได้จากฟาร์ม การฝึกอบรม ทุนทางสังคม และการสื่อสารจากภาครัฐ ทำให้การปรับตัวต่อสภาพภูมิอากาศมีประสิทธิภาพและเพิ่มความน่าจะเป็นของการปรับตัวของเกษตรกรได้มากขึ้น สำหรับเกษตรกรที่ไม่รับรู้ต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศแต่ปรับตัวนั้น ปัจจัยหลักที่ขับเคลื่อนความเชื่อและพฤติกรรมการปรับตัวคือทุนทางสังคม เช่น อิทธิพลจากเพื่อนบ้าน กลุ่มเพื่อน หรือทัศนคติส่วนบุคคล (Arunrat et al., 2017).

1.2.4 ผลกระทบของโควิด-19 ต่อภาคเกษตรและครัวเรือนเกษตร

สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลกระทบเป็นวงกว้างต่อเศรษฐกิจทุกภาคส่วน ทั้งภาคอุตสาหกรรม บริการท่องเที่ยว การเงิน รวมทั้งภาคการเกษตร ผลจากการปิดชายแดนและการห้ามการเคลื่อนย้ายของประชากร ส่งผลให้ห่วงโซ่อุปทานสินค้าเกษตรหยุดชะงัก ประชากรบางส่วนไม่สามารถเข้าถึงแหล่งอาหารหรือมีความยากลำบากในการเข้าถึงแหล่งอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการมากขึ้น โดยเฉพาะประเทศที่ได้รับผลกระทบจากการระบาดของไวรัสและมีจำนวนผู้ติดเชื้อจำนวนมาก หรือประเทศที่มีระดับความไม่มั่นคงด้านอาหารสูง แม้ว่าอุปทานของอาหารมีเพียงพอและตลาดมีความมั่นคง แต่ปัญหาที่สำคัญคือสินค้าไม่สามารถเคลื่อนย้ายได้ซึ่งเป็นปัญหาด้านการขนส่งเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นสินค้าส่วนใหญ่ที่ได้รับผลกระทบจะเป็นประเภทผักและผลไม้ที่มีระยะเวลาการขนส่งจำกัด

นอกจากนี้ นโยบายการจำกัดการเคลื่อนย้ายของประชากรอาจจะทำให้พฤติกรรมการบริโภคของผู้บริโภคเปลี่ยนแปลงไป ดังเช่นมาตรการการปิดร้านอาหาร ห้างสรรพสินค้า หรือร้านขายของชำในหลายประเทศ ปัญหาจากการลดลงของนักท่องเที่ยว หรือการหยุดโรงเรียนของนักเรียน ทำให้ความต้องการในผลิตภัณฑ์สินค้าประเภทสินค้าสดหรือผลิตภัณฑ์ประมงลดลง (FAO, 2020) การลดลงของนักท่องเที่ยวและการหยุดชะงักของเศรษฐกิจยังส่งผลให้รายได้ของประชากรลดลงหรือมีความไม่มั่นคงของรายได้มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานชั่วคราวหรือแรงงานที่มีการจ้างงานตามฤดูกาล ซึ่งการลดลงของรายได้ส่งผลโดยตรงต่ออุปสงค์ต่ออาหาร ยกตัวอย่างเช่น วิกฤตการณ์ทางการเงินในปี 2551 แสดงให้เห็นว่าเมื่อรายได้ลดลงและมีความไม่แน่นอนของรายได้มากขึ้น จะส่งผลให้ผู้บริโภคใช้จ่ายน้อยลงและส่งผลให้อุปสงค์ลดลง ยิ่งไปกว่านั้นผู้ได้รับผลกระทบส่วนใหญ่อาจจะเลือกใช้กลยุทธ์การเผชิญปัญหาเชิงลบเพื่อชดเชยข้อจำกัดด้านรายได้ เช่น การขายสินทรัพย์ที่มี บริโภคอาหารที่มีความหลากหลายน้อยลง เป็นต้น (Smartdna, 2020) โดยปกติแล้วอุปสงค์ต่ออาหารมีความยืดหยุ่นต่ำ แต่ในสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 พบว่า ปริมาณอุปสงค์ต่อการบริโภคอาหารเพิ่มมากขึ้นและรูปแบบการบริโภคเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ อัตราการการบริโภคอาหารจำพวกเนื้อสัตว์ลดลง อาจจะเกิดจากความตื่นกลัวจากแนวคิดที่ว่าสัตว์เป็นพาหะของไวรัส นอกจากนี้ผลิตภัณฑ์ที่มีราคาสูงอื่นๆ เช่น ปลา ผลไม้และผัก มีระดับราคาลดลง สำหรับความต้องการอาหารของประเทศยากจนจะเชื่อมโยงกับรายได้ นั่นคือเมื่อโอกาสในการหารายได้ของประชากรลดลงอุปสงค์ต่อการบริโภคอาหารก็จะลดลงตามมา ผนวกกับผลกระทบจากความตื่นกลัวของผู้บริโภคจะส่งผลให้ความถี่ของการไปตลาดลดลง และจะส่งผลต่อรูปแบบการซื้อและประเภทของอาหารที่ผู้บริโภคซื้อ นั่นคือการไปซื้อโดยตรงที่ร้านอาหารจะลดลงแต่มีการเพิ่มการสั่งอาหารทางออนไลน์และการรับประทานอาหารที่บ้านมากขึ้น (FAO, 2020)

สำหรับผลกระทบของสถานการณ์การระบาดของโควิด-19 ต่อราคาสินค้าเกษตรและอาหาร พบว่า ราคาส่งออกของอาหารหลักบางชนิด เช่น น้ำมันปาล์ม และข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มีราคาลดลง พืชอาหารที่ราคาสูงขึ้นมีเพียงข้าว (FAO, 2020) ซึ่งสถานการณ์การระบาดของโควิด-19 ผนวกกับปัจจัยด้านภัยแล้ง ได้ส่งผลให้ระดับราคาข้าวปรับตัวสูงขึ้นนับแต่ปลายเดือนธันวาคมเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน (8 เมษายน ปี 2563) อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ดังกล่าวจะเป็นการปรับตัวของระดับราคาเนื่องจากภาวะตลาดข้าวตึงตัวในระยะสั้นๆ อันเนื่องมาจากภาวการณ์ชะลอตัวของอุปทานส่งออกข้าวจากมาตรการจำกัดการเคลื่อนย้ายและมาตรการหยุดรับคำสั่งซื้อชั่วคราวของบางประเทศ ผนวกกับการขยายตัวของอุปสงค์การนำเข้าของบางประเทศเพื่อการสำรองข้าวไว้ในภาวะฉุกเฉินและการสร้างเสถียรภาพด้านราคาภายในประเทศ ซึ่งปัจจัยดังกล่าวจะคลี่คลายลงเมื่อสถานการณ์การแพร่ระบาดอยู่ในภาวะที่ควบคุมได้ นอกจากนี้ การสะสมสต็อกจำนวนมากของโลกและของจีนจะทำให้วิกฤตข้าวแพงไม่น่าจะเกิดขึ้น เพราะเมื่อระดับราคาข้าวปรับตัวสูงมากขึ้น จีนซึ่งเป็นผู้สะสมสต็อกรายใหญ่ของโลกจะระบายข้าวจากสต็อกเพิ่มสูงขึ้น และจะช่วยผ่อนคลายความตึงตัวของตลาดการค้าข้าวโลกตามมาด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ข้าวเป็นพืชอายุสั้น ดังนั้นระดับราคาข้าวที่ปรับตัวสูงขึ้นจะทำให้เกิดการสนองตอบทางด้านอุปทานและการขยายตัวของผลผลิตโดยเฉพาะข้าวไม่ไวแสงที่มีอายุการเก็บเกี่ยวสั้น (สมพร, 2563) อย่างไรก็ตาม ผลของสถานการณ์การระบาดต่อระบบโลจิสติกส์ในแต่ละท้องถิ่นอาจส่งผลให้ราคาสินค้าเกษตรตกต่ำและอาจจะส่งผลกระทบต่อภาคเกษตรกรรมโดยเฉพาะเกษตรกรในชนบท (FAO, 2020)

เมื่อพิจารณาผลกระทบต่อครัวเรือนเกษตรของไทย พบว่า การขาดแคลนอาหารหรือความมั่นคงทางอาหารคงไม่ใช่ประเด็นปัญหาต่อครัวเรือนเกษตรไทยในสถานการณ์นี้ ในช่วงที่ผ่านมาประเทศไทยไม่มีประวัติศาสตร์ของการขาดแคลนอาหารหรือประเด็นความมั่นคงทางอาหาร แม้ว่าราคาสินค้าจะเพิ่มขึ้นเล็กน้อยเนื่องจากอุปสงค์ต่อสินค้ามีมากขึ้น แต่อุปสรรคที่สำคัญของการส่งออกสินค้าอาหารไทยก็คือปัญหาด้านโลจิสติกส์ ซึ่งหลายประเทศมีมาตรการปิดพรมแดนโดยเฉพาะอย่างยิ่งการขนส่งทางอากาศ สำหรับผู้มีรายได้น้อยโดยเฉพาะกลุ่มแรงงานรับจ้างอาจจะมีโอกาสตกงานเพิ่มขึ้นและรายได้ในปัจจุบัน ลดลงอย่างรวดเร็ว แม้ว่าทางเลือกที่ดีที่สุดของประชากรเหล่านี้คือกลับไปที่บ้านเกิดเพื่อทำการผลิตทางการเกษตร แต่เมื่อระบบโลจิสติกส์มีปัญหาและกำลังซื้อของประชากรในประเทศลดลง ก็มีความเป็นไปได้ยากที่แรงงานเหล่านี้จะกลับไปเริ่มการผลิตทางการเกษตรหรือเปิดธุรกิจใหม่ๆ ในท้องถิ่น (Poapongsakorn, 2020) อย่างไรก็ตามจากการตรวจเอกสารยังไม่พบงานวิจัยที่ศึกษาผลกระทบทางเศรษฐกิจของโควิด-19 ต่อครัวเรือนเกษตร ดังนั้นการศึกษาครั้งนี้จะสามารถเติมเต็มช่องว่างของงานวิจัยในประเด็น ดังกล่าว และเป็นฐานข้อมูลในการสร้างข้อเสนอแนะเชิงนโยบายในการช่วยเหลือเกษตรกรหรือส่งเสริมการปรับตัวของเกษตรกรอย่างเหมาะสม ดังที่กล่าวไว้ในหัวข้อที่มาและความสำคัญของปัญหา

1.2.5 ความเปราะบางต่อความยากจน

ความเปราะบางต่อความยากจน (vulnerability to poverty) หมายถึง ความน่าจะเป็นที่ครัวเรือนจะตกต่ำกว่าเส้นความยากจนหรือครัวเรือนยากจนจะยากจนซ้ำซาก ซึ่งความเปราะบางเป็นมุมมองของการคาดการณ์คุณภาพชีวิตของครัวเรือนในอนาคต ในขณะที่ความยากจนเป็นสถานะปัจจุบันของคุณภาพชีวิตของครัวเรือน ดังนั้นการประเมินความเปราะบางต่อความยากจนของครัวเรือนคือ การประเมินว่าโอกาสที่ครัวเรือนจะตกอยู่ในภาวะความยากจนในอนาคตเป็นเท่าใด ครัวเรือนจะตกอยู่ในความยากจนด้านค่าใช้จ่ายเพื่อการบริโภคหรือรายได้ในอนาคต ถ้าค่าใช้จ่าย (หรือรายได้) ของครัวเรือนต่ำกว่าเส้นความยากจน (Chandoevwit, 2007) ความเปราะบางส่งผลกระทบในทางลบต่อความกินดีอยู่ดีของครัวเรือน กล่าวอีกนัยหนึ่งความเปราะบางไม่ใช่เพียงสภาพปัจจุบันของครัวเรือน เช่น ระดับรายได้ การบริโภค สวัสดิการของครัวเรือน แต่ยังรวมถึงความสามารถในการป้องกัน จัดการและบรรเทาความเสี่ยงที่ครัวเรือนต้องเผชิญ ยิ่งไปกว่านั้น ความเปราะบางยังส่งผลทางลบต่อครัวเรือนในระยะยาว ตัวอย่างเช่น ครัวเรือนที่ยากจนซึ่งจะเผชิญกับความเสี่ยงในอนาคตมีแนวโน้มที่จะเลือกแหล่งรายได้ที่มีความมั่นคงและผลตอบแทนต่ำกว่าความพยายามในการลงทุน แม้ว่าจะมีกำไรโดยเฉลี่ยมากกว่าแต่ก็มีความไม่แน่นอนมากขึ้นเช่นกัน แม้ว่าจะเป็นทางเลือกที่สมเหตุสมผล แต่พฤติกรรมนี้อาจส่งผลให้ครัวเรือนตกอยู่ในกับดักความยากจน เนื่องจากไม่สามารถทำให้รายได้ของครัวเรือนเพิ่มขึ้นได้ (Klasen et al., 2013)

จากการศึกษาของ อัมมาร์ และคณะ (2549) ระบุว่า ครัวเรือนชนบทที่เปราะบางต่อเนื่องและซ้ำซาก คือครัวเรือนในภาคอีสาน ซึ่งหัวหน้าครัวเรือนไม่มีการศึกษาหรือจบการศึกษาในระดับประถมศึกษาตอนต้น ไม่มีงานทำ หรือครัวเรือนที่มีสินทรัพย์ต่ำ โดยครัวเรือนส่วนใหญ่ในชนบทของภาคอีสานประกอบอาชีพเกษตรกรรรม ซึ่งผลจากสภาพอากาศที่แห้งแล้ง ขาดแหล่งน้ำชลประทานดินขาดความอุดมสมบูรณ์ ทำให้ผลิตภาพทางการเกษตรในภูมิภาคต่ำ ส่งผลต่อระดับรายได้และความผันผวนของรายได้ครัวเรือน ซึ่งโดยทั่วไปแล้วครัวเรือนที่มีรายได้สูงขึ้นจะมีความสามารถในการแบกรับความเสี่ยงได้มากขึ้น ดังนั้นเมื่อครัวเรือนประสบกับสิ่งที่เกิดขึ้นที่ไม่พึงประสงค์โดยไม่คาดคิด ย่อมจะทำให้ความสามารถในการแบกรับความเสี่ยงของครัวเรือนลดลง และทำให้ความน่าจะเป็นที่ครัวเรือนจะกลายมาเป็นครัวเรือนที่ยากจนเพิ่มมากขึ้นอีกด้วย (Gloede et al., 2012) อีกทั้งระดับการศึกษาและภาวะการว่างงานเป็นปัจจัยสำคัญที่กระทบต่อระดับความเปราะบางต่อความยากจน ซึ่งการว่างงานในชนบทเกิดขึ้นมากในกลุ่มคนรุ่นใหม่ โดยเฉพาะในภาคอีสาน เนื่องจากวุฒิการศึกษาไม่สอดคล้องกับความต้องการของตลาดแรงงาน นอกจากนี้ ปัญหาการขโมยพืชผลยังเป็นความเสี่ยงที่เกิดขึ้นกับเกษตรกร แม้ว่าคนทั่วไปอาจจะเห็นว่าการขโมยพืชผลไม่ได้ส่งผลกระทบต่อครัวเรือนเกษตรมากนัก แต่หากเกิดขึ้นหลายครั้งก็จะส่งผลกระทบอย่างมีนัยสำคัญได้ เนื่องจากขโมยไม่ได้ขโมยพืชผลทางการเกษตรเท่านั้น แต่ยังขโมยอุปกรณ์และเครื่องมือทางการเกษตร และทรัพย์สินอื่นๆ ในแปลงของเกษตรกร (Sricharoen, 2019)

ความเปราะบางต่อความยากจนเป็นรูปแบบของความเปราะบางอย่างหนึ่ง โดยมีแนวคิดในการวัดความเปราะบางดังกล่าวในหลากหลายรูปแบบ ขึ้นอยู่กับลักษณะของข้อมูล ตลอดจนบริบทต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการเลือกใช้แนวคิดหรือวิธีการวัดความเปราะบางต่อความยากจนที่เหมาะสมนั้น ส่วนหนึ่งขึ้นกับลักษณะของข้อมูลที่มีอยู่ด้วย จากการทบทวนเอกสารงานวิจัยที่ผ่านมาสามารถแบ่งแนวคิดการวิเคราะห์ความเปราะบางต่อความยากจน ได้เป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

1. กรอบแนวคิดการดำรงชีวิตอย่างยั่งยืน (Sustainable Livelihoods Framework: SLA) ซึ่งนำเสนอครั้งแรกโดยฝ่ายพัฒนาระหว่างประเทศของรัฐบาลอังกฤษ (The UK Department for International Development: DFID) การวิเคราะห์ตามกรอบแนวคิดนี้ให้ความสำคัญกับกลยุทธ์การจัดสรรสินทรัพย์เพื่อการดำรงชีวิตในชนบทและค้นหาแนวทางการจัดการสินทรัพย์ที่เหมาะสมในการดำรงชีวิต โดยใช้หลักการวิเคราะห์องค์ประกอบของความเสี่ยงที่อาจเกิดขึ้นเพื่อส่งเสริมความก้าวหน้าของการดำรงชีวิตอย่างยั่งยืน และลดความเปราะบางของครัวเรือน (DFID, 1999)

2. กรอบการวิจัยที่เน้นการศึกษาความเสี่ยงที่เกี่ยวข้องกับสินทรัพย์ รายได้ การผลิตของครัวเรือนและการดำรงชีวิต ในกรอบการวิเคราะห์ในด้านนี้จะรวมทรัพยากรต่างๆ แหล่งที่มาของรายได้ รูปแบบของการบริโภค และนโยบายที่เกี่ยวข้องกับครัวเรือนในชนบทเป็นระบบเดียว (Dercon, 2002)

3. การวิจัยที่มุ่งเน้นความสามารถในการจัดการภายในของครัวเรือน ซึ่งเกี่ยวข้องกับระดับความต้านทานต่อความเสี่ยง ความไม่มั่นคง และผลกระทบจากภัยพิบัติต่างๆ (Ellis and Bahiigwa, 2003; Ellis et al., 2003) เช่น การศึกษาความเปราะบางต่อความยากจนจากเหตุการณ์น้ำท่วมปี พ.ศ. 2554 ในประเทศไทย (ชาฮีดา และภัทรา, 2559) ซึ่งมุ่งเน้นการหาคำตอบถึงระดับความสามารถในการรองรับและจัดการความเสี่ยงจากภัยพิบัติน้ำท่วมในระดับครัวเรือน ซึ่งผลการประเมินจะเป็นประโยชน์ต่อการกำหนดนโยบายช่วยเหลือผู้ประสบภัยในแต่ละกลุ่มซึ่งมีความเปราะบางต่อความยากจนในลักษณะที่แตกต่างกัน

จากแนวทางการวิเคราะห์ความเปราะบางทั้ง 3 กลุ่ม ที่กล่าวมาข้างต้น กรอบการวิจัยในกลุ่มที่ 3 ซึ่งมุ่งเน้นการประเมินความสามารถในการจัดการความเสี่ยงภายในครัวเรือน ได้มีการนำมาใช้อย่างแพร่หลายมากที่สุด เนื่องจากแนวคิดการดำรงชีวิตอย่างยั่งยืน (SLA) เป็นเป้าหมายที่สอดคล้องกันสำหรับการพัฒนาพื้นที่ชนบทและการบรรเทาความยากจนในประเทศกำลังพัฒนา (Cao et al., 2016) การศึกษาความเปราะบางต่อความยากจนได้มุ่งเน้นไปที่การวัดความเปราะบางต่อความยากจน และปัจจัยที่มีผลกระทบที่เกี่ยวข้อง ในการวัดค่าความเปราะบางต่อความยากจน นักวิชาการส่วนใหญ่ใช้การเปลี่ยนแปลงสวัสดิการและตัวแปรการบริโภคในครอบครัวเพื่อวัดความเสี่ยงและระดับความอ่อนไหว (Glewwe and Hall, 1998) ซึ่งการวัดค่าความเสี่ยงของครัวเรือนจะใช้ประมาณการการบริโภคในอนาคต และดัชนีชี้วัดความยากจนส่วนใหญ่จะใช้แบบจำลองของ The Foster-Greer-Thorbeck (FGT) โดยการประเมินความน่าจะเป็นที่ระดับรายได้หรือการบริโภคของครัวเรือนจะต่ำกว่าระดับความยากจนเป็นแนวทางที่นิยมใช้มากที่สุดในการประเมินความเปราะบางต่อความยากจน (McCulloch and Calandrino, 2003; Ligon and Schechter, 2004; Zhang and Wan, 2009) ในด้านการวิเคราะห์ความเปราะบางต่อความยากจนในระดับมหภาคเน้นไปที่การประเมินผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม การปฏิรูปนโยบาย ความผันผวนของตลาดหรือความมั่นคงทางสังคม (Dercon, 2006) ในขณะที่การวิจัยในระดับจุลภาคหรือระดับครัวเรือนส่วนใหญ่มุ่งเน้นการตรวจสอบขนาดและโครงสร้างของครอบครัว ลักษณะครัวเรือน การประกอบอาชีพ จำนวนสมาชิกในครัวเรือน สภาพความเป็นอยู่ และโครงสร้างสินทรัพย์ของครัวเรือน (Chaudhuri, 2003; Kurosaki, 2006; Hossain, 2007)

1.3 กระบวนการหาคำตอบ

การศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาระดับผลกระทบด้านเศรษฐกิจและสังคมจากสถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ร่วมกับการประเมินความเปราะบางต่อความยากจนของครัวเรือนชาวนาในภาคอีสาน จำแนกตามสถานภาพทางเศรษฐกิจสังคม ระบบการผลิตทางการเกษตร และสภาพแวดล้อมทางการผลิตที่แตกต่างกัน รวมทั้ง ศึกษารูปแบบการปรับตัว ปัจจัยที่ส่งผลต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อสถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 วิเคราะห์ปัจจัยบวกของครัวเรือนและชุมชน และบทบาทของรัฐบาลต่อการบรรเทาผลกระทบและการปรับตัวของชาวนาในภาคอีสานต่อภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว การสร้างกรอบแนวคิดในการศึกษาครั้งนี้ เริ่มจากการตรวจเอกสารงานวิจัยที่ผ่านมาในประเด็นโจทย์วิจัยที่ต้องการหาคำตอบทั้ง 5 ประเด็นที่กล่าวมาแล้ว กรอบแนวคิดการวิจัยเป็นการบูรณาการรูปแบบการวิจัยเชิงปริมาณร่วมกับการวิจัยเชิงคุณภาพ การวิจัยเชิงปริมาณใช้แบบจำลอง logistic regression ซึ่งนำไปสู่ผลการศึกษาปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการปรับตัวของเกษตรกรในสถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่วนการประมาณค่าสัมประสิทธิ์ความเปราะบางโดยวิธี three-step feasible generalized least square (FGLS) จะทำให้ทราบสถานการณ์ด้านความยากจนและความเปราะบางของชาวนาในวิกฤตการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ในขณะที่การวิจัยเชิงคุณภาพจะเป็นการยืนยันผลการศึกษาในส่วนของผลกระทบจากวิกฤตการณ์ดังกล่าว รวมทั้งการวิเคราะห์ปัจจัยบวกและบทบาทของชุมชนและรัฐบาล ซึ่งการวิจัยเชิงปริมาณเพียงอย่างเดียวไม่สามารถนำไปสู่ผลการวิจัยที่ชัดเจนได้ ดังนั้นกรอบในการวิจัยจึงต้องใช้การบูรณาการงานวิจัยเชิงปริมาณร่วมกับการวิจัยเชิงคุณภาพเพื่อสร้างข้อเสนอแนะเชิงนโยบายที่มีประสิทธิภาพและมาจากพื้นฐานการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในชุมชน ซึ่งผลลัพธ์ที่นักวิจัยคาดหวังเมื่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องนำผลการศึกษาไปใช้คือการสร้างมาตรการเชิงนโยบายที่เหมาะสมเพื่อรองรับการปรับตัวของชาวนาต่อวิกฤตในอนาคต ดังกรอบแนวคิดการวิจัยในภาพที่ 1.1

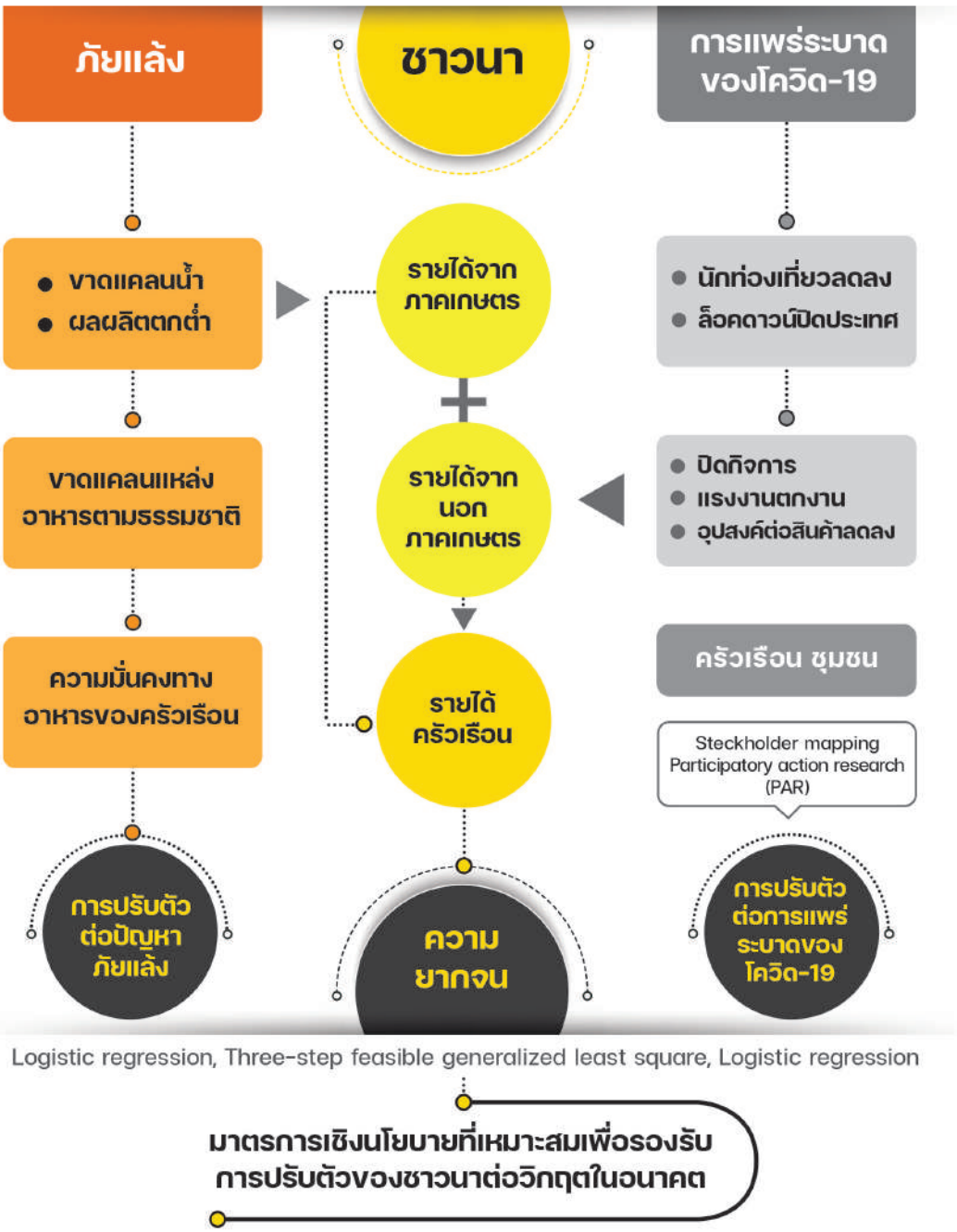

ภาพที่ 1.1 กรอบแนวคิดของการศึกษา

1.4 นิยามศัพท์เฉพาะ

ในวิเคราะห์ผลกระทบและการปรับตัวของเกษตรกรภายใต้สถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ได้จำแนกเกษตรกรตัวอย่างตามตัวแปรด้านเศรษฐกิจสังคม กายภาพ และปัจจัยที่ส่งผลกระทบสำคัญในหลายด้าน ดังนั้น เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อหาในการวิเคราะห์ได้ชัดเจนขึ้น ในหัวข้อนี้จะนำเสนอคำจำกัดความหรือความหมายของตัวแปรต่างๆ ที่ใช้ในการวิเคราะห์ในส่วนต่างๆ ของเอกสาร ดังนี้

1.4.1 พื้นที่ประกาศภัยแล้ง หมายถึง หมู่บ้านที่อยู่ในเขตพื้นที่ประกาศภัยพิบัติ (ภัยแล้ง) ของกรมป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย ผลผลิตข้าวของเกษตรกรส่วนใหญ่ในหมู่บ้านได้รับความเสียหายจากภัยแล้ง และได้รับการชดเชยภัยแล้งจากกรมส่งเสริมการเกษตร ในปี 2562 ส่วนพื้นที่อื่นๆ หมายถึง พื้นที่นอกเขตประกาศภัยแล้ง

1.4.2 การจำแนกขนาดฟาร์มแบ่งเป็น 3 ขนาด ได้แก่ ฟาร์มขนาดเล็ก (พื้นที่ถือครองน้อยกว่า 10 ไร่) ฟาร์มขนาดกลาง (พื้นที่ถือครอง 10 - 30 ไร่) ฟาร์มขนาดใหญ่ (พื้นที่ถือครองมากกว่า 30 ไร่)

1.4.3 การจำแนกช่วงวัยของเกษตรกรแบ่งเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ เกษตรกรรุ่นใหม่ (อายุน้อยกว่า 40 ปี); เกษตรกรรุ่นกลาง (อายุ 41 - 60 ปี); เกษตรกรรุ่นใหญ่ (อายุมากกว่า 60 ปี)

1.4.4 ครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบทางเศรษฐกิจจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 หมายถึง ครัวเรือนที่สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลให้รายได้หรือรายจ่ายครัวเรือนเพิ่มขึ้น 2) ครัวเรือนที่ไม่ได้รับผลกระทบทางเศรษฐกิจจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 หมายถึง สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ไม่ส่งผลต่อรายได้และรายจ่ายของครัวเรือน (รายได้และรายจ่ายของครัวเรือนอาจจะเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยอื่นๆ แต่ไม่เกี่ยวข้องกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19

1.4.5 อัตราส่วนการพึ่งพิง (Dependecy ratio) เป็นตัวบ่งชี้ทางประชากรศาสตร์ที่วัดจากจำนวนผู้อยู่ในอุปการะที่มีอายุตั้งแต่ 0 - 14 และอายุเกิน 60 ปี เทียบกับประชากรทั้งหมดที่มีอายุระหว่าง 15 ถึง 60 ปี เป็นการให้ข้อมูลเชิงลึกเกี่ยวกับจำนวนผู้ที่อยู่ในวัยไม่ได้ทำงานเปรียบเทียบกับจำนวนคนวัยทำงาน

1.5 โครงสร้างเนื้อหา

เอกสารเล่มนี้แบ่งเนื้อหาในการนำเสนอเป็น 7 บท โดย**บทที่ 1** เป็นการนำเสนอความสำคัญและเหตุผล วัตถุประสงค์การวิจัย การตรวจเอกสารเชิงสังเคราะห์ที่นำไปสู่วิธีการศึกษา และกรอบแนวคิดในการวิจัย **บทที่ 2** เป็นการวิเคราะห์ผลกระทบของสถานการณ์ภัยแล้งต่อภาคเกษตรไทยจากข้อมูลทุติยภูมิเพื่อให้เห็นภาพผลกระทบจากมุมมองเชิงมหภาค ฉายภาพทุกข์ซ้ำซากของชาวนาอีสานจากสถานการณ์ภัยแล้ง ใน**บทที่ 3** นำเสนอผลกระทบของภัยแล้งต่อการผลิต การบริโภค และรายได้ของครัวเรือนเกษตรชาวนาอีสาน **บทที่ 4** ปัจจัยที่ส่งผลต่อการตัดสินใจในการปรับตัวภายใต้สถานการณ์ภัยแล้ง ปัจจัยบวกของครัวเรือนและชุมชนในการบรรเทาผลกระทบของภัยแล้ง บทบาทของรัฐบาลต่อการบรรเทาผลกระทบและการปรับตัวต่อภัยแล้ง **บทที่ 5** นำเสนอผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม การปรับตัว และปัจจัยที่ส่งผล กระทบต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อปัญหาการแพร่ระบาดของโควิด-19 ปัจจัยบวกของครัวเรือนและชุมชนและบทบาทของรัฐบาลต่อการบรรเทาผลกระทบ สะท้อนภาพการแพร่ระบาดของโควิด-19 เป็นวิกฤตซ้อนวิกฤตต่อครัวเรือนชาวนาอีสาน **บทที่ 6** ผลการประเมินความเปราะบางต่อความยากจนภายใต้สถานการณ์การระบาดของโควิด-19 ของครัวเรือนชาวนาในภาคอีสาน ซึ่งผลการวิเคราะห์จะเป็นฐานข้อมูลสำคัญในการสร้างข้อเสนอแนะเชิงนโยบายในการป้องกันและรับมือกับปัญหาภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง **บทที่ 7** เป็นบทสุดท้ายของเอกสารเล่มนี้ ซึ่งผู้เขียนได้นำเสนอข้อสรุปจากงานวิจัย รวมทั้งข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเพื่อนำไปสู่การหามาตรการป้องกัน หรือทางเลือกในการกำหนดนโยบายในการช่วยเหลือชาวนาแต่ละกลุ่มที่เหมาะสม

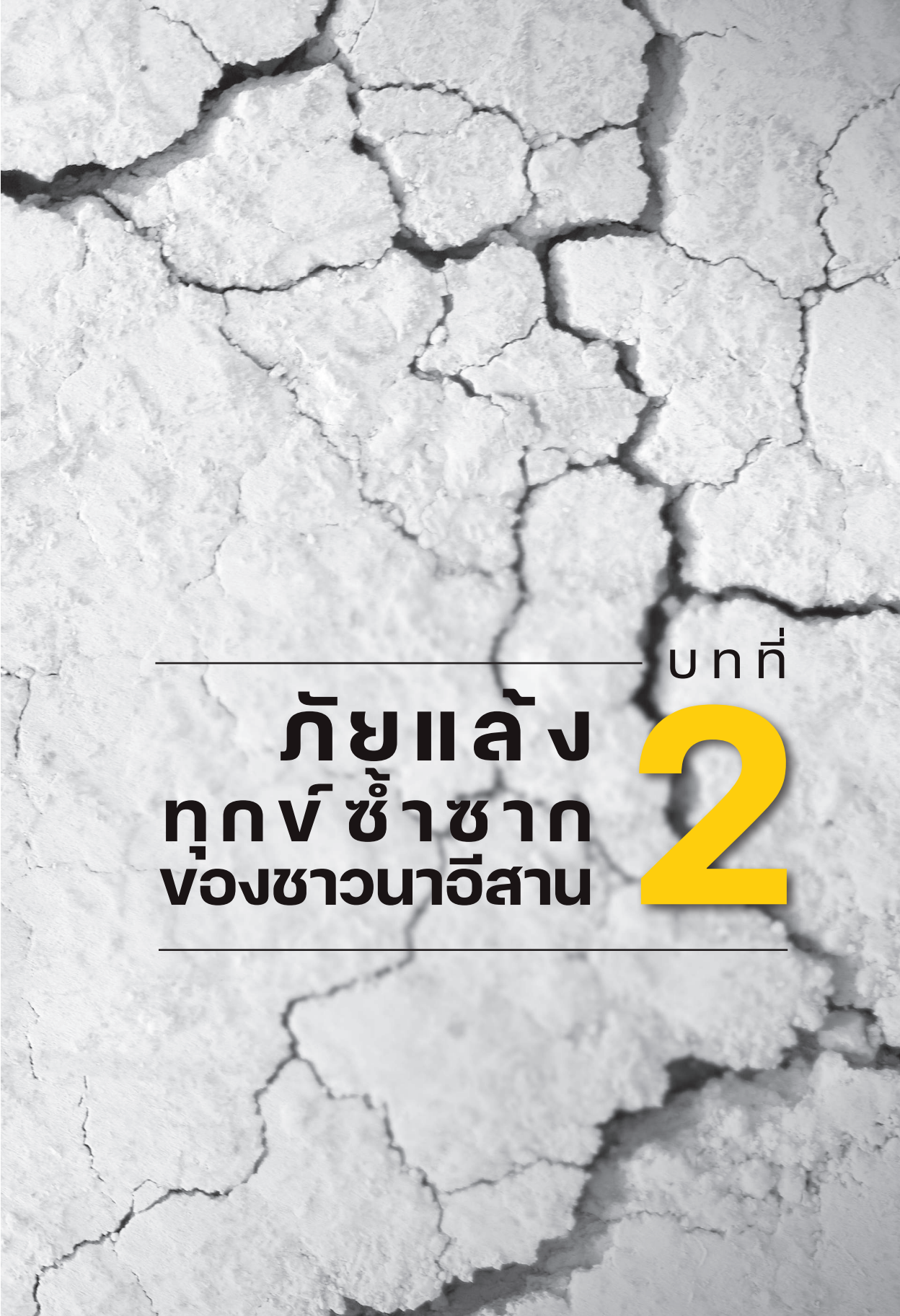

บทที่ 2

ภัยแล้ง ทุกข์ซ้ำซาก ของชาวนาอีสาน

2.1 ความนำ

ภัยแล้งเป็นภัยธรรมชาติร้ายแรงและเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าเป็นหนึ่งในสาเหตุสำคัญของความเสียหายต่อสิ่งแวดล้อม เกษตรกรรม และเศรษฐกิจทั่วโลก แม้ว่าความแห้งแล้งจะส่งผลกระทบต่อภาคส่วนต่างๆ ที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจ แต่ผลกระทบดังกล่าวจะชัดเจนมากในภาคเกษตร เช่น การเพาะปลูก ผลผลิตที่ลดลง พื้นที่เพาะปลูกที่ถูกทิ้งร้าง ความเสื่อมโทรมของดินที่เพิ่มขึ้น หรือการเลี้ยงปศุสัตว์ (อัตราการตายที่เพิ่มขึ้นเนื่องจากความเครียดเพราะอากาศร้อน) ผลกระทบของความแห้งแล้งทางการเกษตรไม่เพียงแต่จะกระทบกับภาคการผลิตในฟาร์มหรือต้นน้ำ แต่มักจะแพร่กระจายไปตามห่วงโซ่คุณค่าของสินค้าเกษตร (Holman et al., 2021) ภัยแล้งส่งผลกระทบทั้งปริมาณน้ำและคุณภาพน้ำที่จำเป็นสำหรับการทำเกษตร ก่อให้เกิดผลกระทบทางลบต่อเศรษฐกิจในภาคเกษตรทั้งทางตรงและทางอ้อม ภัยแล้งยังส่งผลต่อการระบาดของแมลง การเพิ่มขึ้นของไฟป่า การเพิ่มขึ้นของก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ ปริมาณน้ำหมุนเวียน ทั้งหมดนี้ส่งผลต่อการผลิตทางการเกษตร ความสมดุลของระบบนิเวศทางการเกษตร ตลอดจนการดำรงชีวิตและสุขภาพของเกษตรกร ในสองทศวรรษที่ผ่านมาประเทศไทยต้องเผชิญกับเหตุการณ์ภัยแล้งที่รุนแรงเพิ่มขึ้น ส่งผลกระทบต่อภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะเกษตรกรในภาคอีสาน (Luedi, 2016) ที่ประชากรส่วนใหญ่พึ่งพาการผลิตภาคการเกษตรซึ่งต้องอาศัยปัจจัยด้านสภาพภูมิอากาศในการประกอบอาชีพ (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2562ข) มีสินทรัพย์จำกัด และพึ่งพาแหล่งรายได้ที่อ่อนไหวต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ (World Bank, 2009) ที่ผ่านมาสถานการณ์ภัยแล้ง ในประเทศไทยมีแนวโน้มของความถี่ในการเกิดเพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ ทำให้ภาครัฐพยายามหาแนวทางป้องกันแก้ไข และบรรเทาความเดือดร้อนของเกษตรกรและกลุ่มอาชีพที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้ง ในบทนี้จะนำเสนอผลกระทบของสถานการณ์ภัยแล้งต่อภาคเกษตรและชาวนา เพื่อสะท้อนภาพวิกฤตภัยแล้งซึ่งเป็นความทุกข์ซ้ำซากของชาวนาภาคอีสาน เนื้อหาในบทนี้ประกอบด้วยประเด็นสำคัญ 4 ส่วน ได้แก่ สถานการณ์ภัยแล้งในประเทศไทย ผลกระทบของสถานการณ์ภัยแล้งต่อภาคเกษตรไทย ผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งต่อการทำเกษตรของครัวเรือน และสรุปท้ายบท

2.2 สถานการณ์ภัยแล้งในประเทศไทย

ภัยแล้ง หมายถึง การขาดน้ำดื่ม น้ำเพื่อการบริโภค หรือน้ำสำหรับการเพาะปลูกในบางพื้นที่เป็นเวลานาน ก่อให้เกิดความสูญเสียและส่งผลกระทบอย่างมากต่อชุมชน สาเหตุอาจมาจากปรากฏการณ์ทางธรรมชาติหรือความเสียหายที่มนุษย์สร้างขึ้น (Mapraneat, 2014) ในสองทศวรรษที่ผ่านมาประเทศไทยต้องเผชิญกับเหตุการณ์ภัยแล้งที่รุนแรงเพิ่มขึ้น ซึ่งส่งผลกระทบต่อภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะ ในปี 2548 ประชาชน 11 ล้านคนใน 71 จังหวัด ได้รับผลกระทบจากการขาดแคลนน้ำ ในปี 2551 และ 2559 เกษตรกรกว่า 10 ล้านคนในพื้นที่เกษตรกรรมในชนบทได้รับผลกระทบ ซึ่งส่งผลกระทบต่อพื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่ในประเทศ โดยเฉพาะภาคอีสาน ที่ผ่านมารัฐบาลไทยมีการดำเนินนโยบายและมาตรการหลายด้านเพื่อลดปริมาณการใช้น้ำและทำให้มีปริมาณน้ำเพียงพอต่อการเพาะปลูก ภัยแล้งคุกคามการดำรงชีวิตของคนไทยส่วนใหญ่ทำให้เกษตรกรต้องเผชิญกับข้อจำกัดในการให้น้ำแก่พืช ต้องมีการจำกัดปริมาณการใช้น้ำ และปรับเปลี่ยนไปสู่ทางเลือกของการปลูกพืชแบบใช้น้ำน้อย (Luedi, 2016)

เมื่อปี 2562 ประเทศไทยประสบปัญหาภัยแล้งครั้งเลวร้ายที่สุดในรอบสี่ทศวรรษ ประมาณครึ่งหนึ่งของอ่างเก็บน้ำหลักในประเทศมีความจุต่ำกว่า 50% ระดับน้ำในแม่น้ำหลายแห่งต่ำมากจนน้ำเค็มจากทะเลไหลขึ้นสู่ต้นน้ำและส่งผลกระทบต่อแหล่งน้ำดื่ม ซึ่งส่งผลต่อเกษตรกรในภาคเกษตรกว่า 11 ล้านคน สภาพความแห้งแล้งในประเทศไทยเกิดจากฤดูมรสุมที่สั้นกว่าปกติและปริมาณน้ำฝนรายปีต่ำกว่าค่าเฉลี่ย จากข้อมูลของคณะกรรมาธิการแม่น้ำโขง (MRC) ระบุว่า ปี 2562 ในลุ่มน้ำโขงตอนล่าง ได้แก่ สปป. ลาว ไทย กัมพูชาและเวียดนาม ฤดูฝนเริ่มต้นช้าเกือบสองสัปดาห์ของช่วงเวลาปกติและสิ้นสุดเร็วกว่าปกติประมาณสามสัปดาห์ นอกจากนี้เหตุการณ์เอลนีโญ (El Niño) ทำให้อุณหภูมิสูงและการระเหยของน้ำมากกว่าปกติ และทำให้ประเทศไทยได้รับผลกระทบจากภัยแล้งในปีดังกล่าวมากกว่าปกติเช่นกัน ประเทศไทยประสบภาวะภัยแล้งอย่างหนักจากปรากฏการณ์เอลนีโญในช่วงฤดูแล้ง เกิดภาวะฝนทิ้งช่วงและเมื่อถึงฤดูฝนก็มีฝนตกน้อย จนทำให้ระดับน้ำต้นทุนในเขื่อนที่กักเก็บไว้ใช้สำหรับฤดูแล้งปี 2563 น้อยตามไปด้วย สัญญาณการขาดแคลนน้ำจึงเริ่มปรากฏให้เห็นตั้งแต่ช่วงปลายปี 2562 และได้ส่งผลกระทบต่อเนื่องมายัง ในปี 2563 ที่ส่อเค้าความรุนแรงและยาวนานมากขึ้นกว่าปีที่ผ่านมา จากอิทธิพลของปรากฏการณ์เอลนีโญที่ยังคงมีอยู่ พิจารณาได้จากระดับน้ำในเขื่อน ณ วันที่ 30 มิถุนายน 2563 ที่มีปริมาตรน้ำใช้การได้ในเขื่อนทั้งประเทศ 8,432 ล้านลูกบาศก์เมตร น้อยกว่าปี 2562 จำนวน 5,451 ล้านลูกบาศก์เมตร เป็นการลดลงในทุกภาค ของประเทศ อีกทั้งยังเป็นระดับน้ำที่ต่ำกว่าปี 2558 ที่เกิดภัยแล้งรุนแรง (ศูนย์ข้อมูลเกษตรแห่งชาติ, 2563)

ในช่วงปลายปี 2562 ระดับน้ำเก็บกักของน้ำในเขื่อนหลายภูมิภาคเริ่มลดลงก่อนที่จะผ่านพ้นช่วงฤดูฝน สะท้อนว่าประเทศไทยได้เริ่มเข้าสู่ฤดูแล้งเร็วกว่าปกติ โดยข้อมูลจากศูนย์ติดตามและแก้ไขปัญหาภัยพิบัติด้านการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ได้รายงานสถานการณ์ภัยแล้งในช่วงเดือนกันยายน 2562 – กุมภาพันธ์ 2563 ว่ามีพื้นที่การเกษตรได้รับความเสียหายรวม 1,624,501 ไร่ ในจำนวนนี้เป็นพื้นที่เพาะปลูกข้าว 1,442,674 ไร่ คิดเป็นสัดส่วน 89% ของพื้นที่ การเกษตรที่ได้รับความ เสียหายโดยรวม ส่วนที่เหลือเป็นพื้นที่เพาะปลูกพืชไร่ 180,684 ไร่ และพื้นที่เพาะปลูกพืชสวนและอื่นๆ อีก 1,143 ไร่

เมื่อพิจารณาระดับน้ำเก็บกักของน้ำในเขื่อน ณ เดือนกุมภาพันธ์ 2562 พบว่า ภูมิภาคที่มีปริมาณน้ำในเขื่อนน้อย ได้แก่ ภาคเหนือ อีสาน และตะวันออก ในขณะที่ภาคกลางเผชิญภาวะน้ำในเขื่อนน้อยเข้าขั้นวิกฤติ โดยทั้งภาคเหนือ อีสาน ตะวันออก และกลางมีปริมาณน้ำในเขื่อนต่ำกว่าระดับน้ำเฉลี่ยย้อนหลัง 5 ปี และยังต่ำ กว่าระดับน้ำเก็บกักของปี 2558 ซึ่งเป็นปีที่ไทยเผชิญภัยแล้งรุนแรงที่สุดในรอบ 10 ปีอีกด้วย (ภาพที่ 2.1) สะท้อนว่าประเทศไทยกำลังเผชิญภัยแล้งระดับรุนแรง โดยกรมป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย ได้ประกาศเขตการให้ความช่วยเหลือผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน (ภัยแล้ง) รวม 22 จังหวัด (กัญญารัตน์ และภัทรวดี, 2563)

พื้นที่ภาคอีสานเป็นพื้นที่ที่ประสบปัญหาภัยแล้งมากที่สุดในทุกภูมิภาคของไทย อย่างไรก็ตามในบรรดาพื้นที่ภาคอีสานมีพื้นที่ที่ประสบภัยแล้งต่อเนื่องหรือรุนแรง จำนวน 9 จังหวัด ส่วนใหญ่เป็นจังหวัดทางตอนล่างของภาคอีสาน ได้แก่ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ชัยภูมิ นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ ซึ่งประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำอย่างหนักที่สุด โดยอ่างเก็บน้ำ 53 แห่งในจังหวัดเหล่านี้จากทั้งหมด 160 แห่ง มีปริมาณน้ำเหลือน้อย (Rujivanarom, 2018) ภัยแล้งที่รุนแรงนี้อาจทำให้ราคาสินค้าเกษตรสูงขึ้น ทำให้อาหารมีราคาแพง ปัญหาความขาดแคลนสินค้าทางการเกษตรจะส่งผลกระทบต่อรายได้ของครัวเรือนเกษตรจากปริมาณผลผลิตที่ลดลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่อาศัยอยู่ภายใต้เส้นความยากจนอาจจะต้องเผชิญกับความยากจนมากขึ้น นอกจากนี้การลดลงอย่างต่อเนื่องของผลผลิตทางการเกษตรอาจส่งผลเสียต่อเศรษฐกิจของประเทศไทย (Yi, 2019)

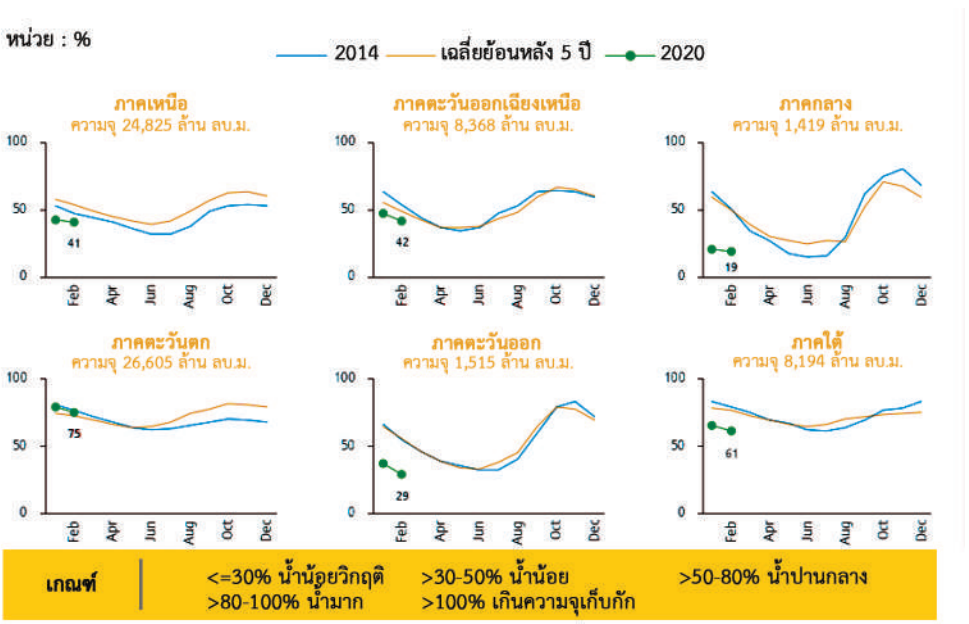

ภาพที่ 2.1 ระดับน้ำเก็บกักของเขื่อนต่างๆ ในแต่ละภูมิภาค ในปี 2563 เทียบกับค่าเฉลี่ยย้อนหลัง 5 ปี
ที่มา: กัญญารัตน์ และภัทรวดี (2563)

ในช่วงปี 2562 และ 2563 ประเทศไทยประสบกับภาวะภัยแล้งอย่างรุนแรงมากขึ้น สถานการณ์ภัยแล้งที่เกิดขึ้นถือเป็น “ภัยแล้งนอกฤดูกาล” คือภัยแล้งในช่วงที่เกิดในช่วงหน้าฝน ซึ่งเป็นผลมาจากปริมาณน้ำต้นทุนในเขื่อนต่ำประกอบกับภาวะฝนทิ้งช่วงเนื่องจากอิทธิพลของเอลนีโญที่กำลังเกิดขึ้น จากข้อมูลของกรมป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย มีพื้นที่ประสบภัยแล้งกว่า 22 จังหวัดทั่วประเทศ ส่วนใหญ่อยู่ในภาคเหนือและภาคอีสาน โดยพื้นที่จังหวัดที่รับผลกระทบในอีสาน เช่น นครราชสีมา ขอนแก่น ชัยภูมิ สกลนคร อำนาจเจริญ และสุรินทร์ เป็นต้น และเนื่องจากเป็นภัยแล้งที่เกิดขึ้นในช่วงกลางฤดูฝน คือ ตั้งแต่กลางเดือนมิถุนายนถึงกรกฎาคมโดยได้รับอิทธิพลจากความแปรปรวนของสภาพภูมิอากาศโลก จึงเรียกอีกนัยหนึ่งว่าเป็น “ภัยแล้งนอกฤดูกาล” ซึ่งภัยแล้งในลักษณะปัจจุบันทำให้ปริมาณฝนเฉลี่ยทั้งประเทศต่ำกว่าค่าปกติประมาณ 46% และปริมาณน้ำต้นทุนทั้งประเทศค่อนข้างต่ำอยู่ที่ประมาณ 45% ของความจุเขื่อนทั้งประเทศ (องค์การบริหารส่วนตำบลคุ้งพยอม, 2563) จากข้อมูลจำนวนพื้นที่ประสบภัยแล้งของกรมส่งเสริมการเกษตร พบว่า เกษตรกรในประเทศไทยประสบปัญหาภัยแล้งอย่างต่อเนื่อง จากข้อมูลระบุว่าในช่วงระยะเวลา 5 ปี (2558 - 2562) พื้นที่ทำการเกษตรในประเทศไทยประสบปัญหาภัยแล้งมากกว่า 3 ปี คือในปี 2558, 2561 และ 2562 โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในปี 2562 มีพื้นที่เพาะปลูกข้าวที่ประสบปัญหาภัยแล้ง ประมาณ 3.90 ล้านไร่ หรือ คิดเป็นพื้นที่ประมาณ 6.60% ของพื้นที่เพาะปลูกข้าวทั้งประเทศ โดยพื้นที่เพาะปลูกที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งส่วนใหญ่จะอยู่ในพื้นที่ภาคอีสาน เช่น ขอนแก่น มหาสารคาม ชัยภูมิ นครราชสีมา และบุรีรัมย์ เป็นต้น โดยในปี 2558, 2561 และ 2562 พื้นที่เพาะปลูกข้าวที่ประสบภัยแล้งประมาณ 62.58%, 94.36% และ 76.29% ของพื้นที่ประสบภัยทั้งหมดอยู่ในภาคอีสาน (ตารางที่ 2.1)

ตารางที่ 2.1 พื้นที่เพาะปลูกข้าวที่ประสบภัยแล้งปี 2558 - 2562

หน่วย: ไร่

จังหวัด/ปี	2562	2561	2560	2559	2558
กาญจนบุรี	77,376	-	-	2,632	3,570
ขอนแก่น	1,440,517	225,727	-	-	329,632
ชัยภูมิ	802,551	-	-	-	-
นครราชสีมา	81,603	-	-	-	360,303
นครสวรรค์	169,560	-	-	-	-
บุรีรัมย์	541,274	282,052	-	-	7,857
มหาสารคาม	58,562	330,061	-	-	110,627
สุพรรณบุรี	134,518	-	-	-	40,224
อุทัยธานี	181,369	2,817	-	-	-
เชียงราย	138,783	-	-	-	6,083
จังหวัดอื่น	269,783	57,273	2,560	108,691	572,574
ภาคอีสาน	2,972,358	847,281	-	-	895,508
ภาคอีสาน (%)	76.29	94.36	-	-	62.58
รวม	3,895,895	897,930	2,560	111,322	1,430,870

ที่มา: กรมส่งเสริมการเกษตร (2563)

2.3 ผลกระทบของสถานการณ์ภัยแล้งต่อภาคเกษตรไทย

จากสถานการณ์ภัยแล้งในปี 2562 และต่อเนื่องถึงปี 2563 ส่งผลกระทบโดยตรงต่อภาคการเกษตรไทยโดยเฉพาะผลผลิตทางการเกษตรที่สำคัญ ได้แก่ ข้าว อ้อย มันสำปะหลัง ยางพารา และปาล์มน้ำมัน โดยสัดส่วนจำนวนครัวเรือนเกษตรที่เพาะปลูกพืช 5 ชนิด ดังกล่าวรวมกันคิดเป็น 97% ของจำนวนครัวเรือนเกษตรทั้งประเทศ โดยเฉพาะปริมาณผลผลิตข้าวนาปรัง อ้อย และมันสำปะหลัง จะได้รับผลกระทบในระดับสูง (ภาพที่ 2.2) เนื่องจากมีการเพาะปลูกมากในภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคกลาง ซึ่งเป็นภูมิภาคที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้ง (กัญญารัตน์ และภัทรวดี, 2563) โดยข้อมูลของศูนย์ข้อมูลเกษตรแห่งชาติ ได้ประมาณการมูลค่าความเสียหายจากกรณีพื้นที่ทำการเพาะปลูกมีพืชตายหรือเสียหายโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้ จากการรายงานพื้นที่เสียหายสิ้นเชิงของศูนย์ติดตามและแก้ไขปัญหาภัยพิบัติด้านการเกษตร ทำให้สามารถประมาณการมูลค่าความเสียหายจากภัยแล้งดังกล่าว คิดเป็นมูลค่าประมาณ 8,985 ล้านบาท โดยภูมิภาคที่ได้รับผลกระทบมากที่สุด คือ ภาคอีสาน มีมูลค่าความเสียหายรวมจากภัยแล้ง 3,649 ล้านบาท หรือคิดเป็น 40.62% ของมูลค่าความเสียหายรวม รองลงมาคือ ภาคเหนือ มูลค่าความเสียหาย 2,864 ล้านบาท หรือคิดเป็น 31.88% ของมูลค่าความเสียหายรวม (ตารางที่ 2.2)

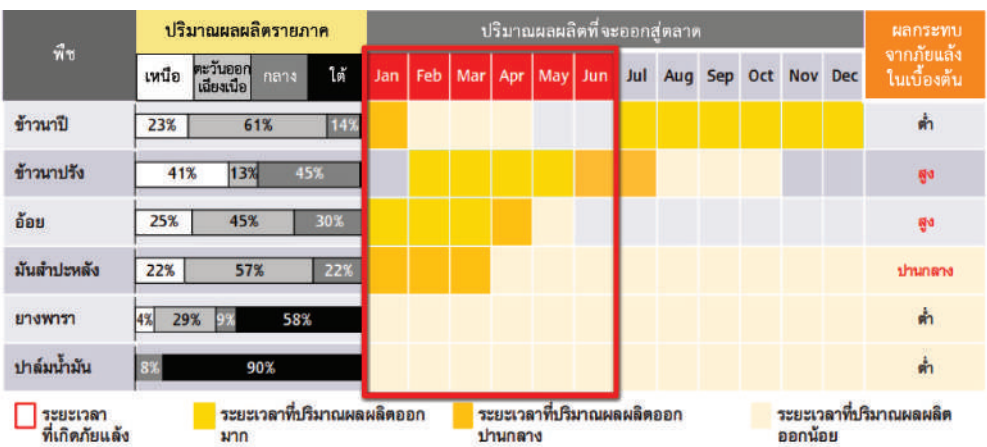

ภาพที่ 2.2 ผลกระทบจากภัยแล้งต่อพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ
ที่มา: กัญญารัตน์ และภัทรวดี (2563)

ตารางที่ 2.2 มูลค่าความเสียหายที่ได้รับการช่วยเหลือด้านการเกษตรผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน

ภาค	เกษตรกร	พื้นที่เสียหาย	มูลค่าความเสียหาย (ล้านบาท)				สัดส่วน
	(ราย)	(ไร่)	ข้าว	พืชไร่	พืชสวน	รวม	%
เหนือ	45,923	513,268	2,093	705	66	2,864	31.88
ตะวันออกเฉียงเหนือ	111,862	872,867	3,497	146	7	3,649	40.61
กลาง	16,621	255,125	1,063	627	9	1,698	18.90
ตะวันตก	8,277	93,567	373	132	1	506	5.63
ตะวันออก	562	5,183	3	0	94	96	1.07
ใต้	2,599	40,492	170	-	-	170	1.89
รวม	185,844	1,780,501	7,200	1,609	176	8,985	100.00

หมายเหตุ: มูลค่าความเสียหาย = (ผลผลิตเสียหาย = พื้นที่ได้รับความเสียหายสิ้นเชิง x ผลผลิตต่อไร่) x ราคาเฉลี่ยย้อนหลัง 3 ปี

ที่มา: ศูนย์ข้อมูลเกษตรแห่งชาติ (2563)

สำหรับผลกระทบด้านราคาและรายได้ของเกษตรกรนั้น ตามปกติแล้วหากปีไหนเกิดสภาวะภัยแล้ง ผลผลิตสินค้าเกษตรในปีนั้นจะลดลงส่งผลให้ราคาผลผลิตเพิ่มสูงขึ้นตามมา จากปริมาณผลผลิตข้าว อ้อย และมันสำปะหลัง ที่มีแนวโน้มลดลงจากภัยแล้ง ส่งผลให้ราคาผลผลิตทั้งข้าว อ้อย และมันสำปะหลัง มีแนวโน้มเพิ่มสูงขึ้น โดยส่วนของราคาอ้อยนั้นได้รับผลกระทบทางบวกจากทิศทางราคาน้ำตาลในตลาดโลกและราคาน้ำตาลในตลาดในประเทศที่ปรับตัวสูงขึ้น ผนวกกับปัญหาผลผลิตตกต่ำจากภัยแล้งส่งผลให้ราคาอ้อยในปี 2562/63 มีแนวโน้มสูงกว่าราคาอ้อย ในปีที่ผ่านมา สำหรับราคาข้าว ในปี 2563 ราคาข้าวมีแนวโน้มปรับตัวเพิ่มสูงขึ้นเล็กน้อย เพราะแม้ว่าผลผลิตข้าวจะมีแนวโน้มลดลงค่อนข้างมาก แต่การแข่งขันในตลาดข้าวของโลกที่รุนแรงและสต๊อกข้าวของโลกที่เพิ่มสูงขึ้น อาจจะเป็นปัจจัยที่กดดันให้ราคาข้าวขยายตัวได้ไม่มากนัก สำหรับมันสำปะหลัง ราคาในปี 2563 มีแนวโน้มปรับตัวสูงขึ้นเป็น 2.4 บาทต่อกิโลกรัม หรือขยายตัวประมาณ 10% จากในปี 2562 ประเทศผู้ส่งออกและผู้ผลิตมันสำปะหลังที่สำคัญ เช่น ไทย เวียดนาม และกัมพูชา กำลังเผชิญกับปัญหาการระบาดของโรคใบด่างซึ่งอาจจะส่งผลให้ปริมาณผลผลิตมันสำปะหลังมีแนวโน้มลดลง (กัญญารัตน์ และภัทรวดี, 2563) อย่างไรก็ตาม แม้ว่า ราคาผลผลิตของพืชเศรษฐกิจทั้ง 3 ชนิดจะมี แนวโน้มที่เพิ่มสูงขึ้นในปี 2563 แต่อัตราการลดลงของผลผลิตที่มากกว่าอัตราการเพิ่มขึ้นของราคาจะส่งผลให้รายได้ของเกษตรกรผู้ปลูกข้าว อ้อย และมันสำปะหลังปรับตัวลดลง โดยอัตราการขยายตัวของรายได้ของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวลดลงประมาณ 13% อ้อยลดลงประมาณ 35% และมันสำปะหลังลดลงประมาณ 5% รายได้ของครัวเรือนเกษตรที่ปลูกข้าวอ้อยและมันสำปะหลังรวมกันคิดเป็นประมาณ 12% ของจำนวนครัวเรือนเกษตรทั้งประเทศ ซึ่งการที่รายได้ของเกษตรกรกลุ่มดังกล่าวลดลงจะส่งผลกระทบต่อเนื่องไปยังภาคธุรกิจที่พึ่งพากำลังซื้อจากกลุ่มผู้บริโภคในภาคการเกษตร อาทิ เช่น สินค้าอุปโภคบริโภค รถจักรยานยนต์ และปัจจัยทางการผลิตทางการเกษตรต่างๆ ทั้ง เครื่องจักรกลการเกษตร เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย สารกำจัดศัตรูพืช ในขณะที่รายได้ของเกษตรกรผู้ปลูกยางพาราและปาล์มน้ำมัน มีแนวโน้มปรับตัวสูงขึ้น เนื่องจากมีปริมาณผลผลิตออกสู่ตลาดมากขึ้น เพราะผลกระทบจากภัยแล้งไม่มากนัก เนื่องจากยางพาราและปาล์มน้ำมันส่วนใหญ่ปลูกในภาคใต้ ขณะที่ราคายางพาราขึ้นอยู่กับราคายางพาราในตลาดโลกด้วย

2.4 ผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งต่อการทำเกษตรของครัวเรือน

สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่รุนแรงขึ้นตั้งแต่ประมาณปี 2557 ปริมาณน้ำฝนน้อยกว่าปกติส่งผลให้ประเทศไทยประสบปัญหาจากภัยแล้งอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปี 2558 ซึ่งส่งผลกระทบอย่างมากต่อการผลิตในภาคการเกษตร จากผลการสำรวจข้อมูลเกษตรกรผู้ปลูกข้าวในภาคอีสาน พบว่า ในระหว่างปี 2558 – 2563 เกษตรกรตัวอย่างในภูมิภาคส่วนใหญ่เคยประสบปัญหาภัยแล้ง โดยเฉพาะเกษตรกรในพื้นที่นาน้ำฝนทั้งหมู่บ้านที่เป็นเขตประกาศภัยพิบัติ (ภัยแล้ง) และพื้นที่อื่นๆ แม้ว่าจะอยู่นอกเขตประกาศภัยพิบัติแต่เกษตรกรในพื้นที่ก็เคยเผชิญกับสถานการณ์ภัยแล้งซึ่งส่งผลกระทบต่อการผลิตหรือผลผลิตทางการเกษตรของครัวเรือน นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก พบว่า เกษตรกรที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่มีสัดส่วนของประชากรที่เคยประสบปัญหาภัยแล้ง (83.83% ของเกษตรกรที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่) ในสัดส่วนที่ต่ำกว่าเกษตรกรที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดกลางและขนาดเล็ก (92.95% และ 90.48% ของเกษตรกรในแต่ละกลุ่ม ตามลำดับ) (ภาพที่ 2.3)

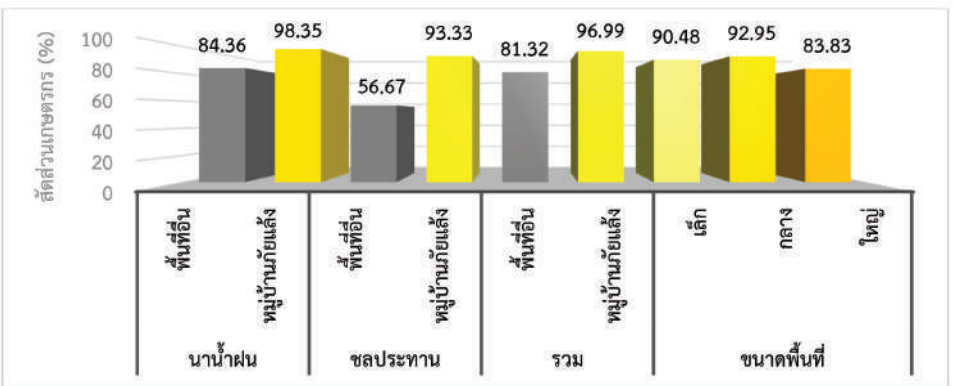

ภาพที่ 2.3 สัดส่วนของเกษตรกรตัวอย่างที่เคยได้รับผลกระทบจากภัยแล้งในรอบ 6 ปี (2558 - 2563) จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิตและขนาดพื้นที่เพาะปลูก

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

ผลจากความแปรปรวนของสภาพภูมิอากาศที่เพิ่มขึ้นในช่วงหลายปีที่ผ่านมาส่งผลให้ปัญหาภัยแล้งรุนแรงและมีความถี่มากขึ้น ผลจากการสำรวจข้อมูลพบว่าในช่วงปี 2558 - 2563 เกษตรกรส่วนใหญ่ประมาณ 50% ประสบปัญหาภัยแล้งจำนวน 2 ปี จาก 6 ปี โดยเฉพาะหมู่บ้านที่อยู่ในเขตประกาศภัยพิบัติ (ภัยแล้ง) ของกรมป้องกันบรรเทาสาธารณภัย ซึ่งเกษตรกรในพื้นที่นาน้ำฝนจะมีความถี่ในการประสบปัญหาภัยแล้งมากกว่าเกษตรกรในพื้นที่ชลประทาน (ภาพที่ 2.4) ในขณะที่เกษตรกรที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่และขนาดกลางประมาณหนึ่งในสามประสบปัญหาภัยแล้งตั้งแต่ 3 ปีขึ้นไป จาก 6 ปี (ภาพที่ 2.5) จำนวนปีที่เกษตรกรประสบภัยแล้งสะท้อนให้เห็นความถี่ของปัญหาภัยแล้งที่ทวีความรุนแรงและมีความถี่บ่อยครั้งขึ้นในพื้นที่ภาคอีสาน ผลพวงของภัยแล้งที่สำคัญที่สุดคือส่งผลให้เกษตรกรมีปัญหาการขาดแคลนน้ำในการเพาะปลูก จากการสำรวจข้อมูลพบว่าในช่วงปี 2561 - 2562 มีเกษตรกรตัวอย่างที่มีปัญหาการขาดแคลนน้ำในสัดส่วนที่สูง โดยเฉพาะในหมู่บ้านให้เป็นเขตประกาศภัยแล้งทั้งเขตน้ำฝนและน้ำชลประทาน ซึ่งเกษตรกร 92.98% และ 84.40% ของเกษตรกร ตัวอย่างมีปัญหาการขาดแคลนน้ำ

ในขณะที่ในพื้นที่อื่นๆ มีสัดส่วนของเกษตรกรที่ขาดแคลนน้ำน้อยกว่าเกษตรกรในพื้นที่ภัยพิบัติ โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ชลประทานที่เกษตรกรประมาณ 1 ใน 3 เท่านั้นที่มีปัญหาการขาดแคลนน้ำ อย่างไรก็ตามในพื้นที่นาน้ำฝนสัดส่วนของเกษตรกรที่ประสบปัญหาภัยแล้งนอกเขตพื้นที่ประกาศภัยแล้งยังมีสัดส่วนที่สูงขึ้นประมาณ 74.49% ของเกษตรกรในกลุ่ม สำหรับสัดส่วนของเกษตรกรที่ประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรจำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูกไม่แตกต่างกันมากนัก กล่าวคือ เกษตรกรที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่ กลาง และเล็ก มีสัดส่วนของเกษตรกรที่ขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรประมาณ 73.40 - 86.23% ของเกษตรกรแต่ละกลุ่ม (ภาพที่ 2.6)

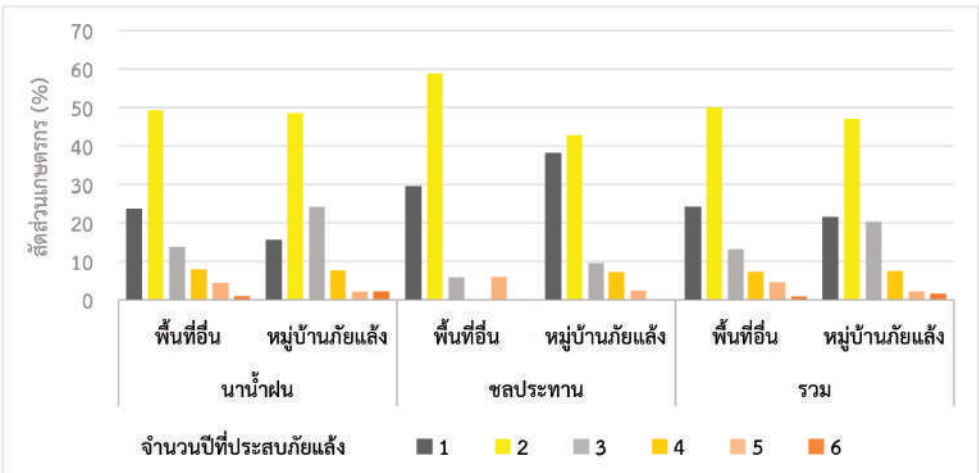

ภาพที่ 2.4 จำนวนปีที่เกษตรกรตัวอย่างที่เคยได้รับผลกระทบจากภัยแล้งในรอบ 6 ปี (2558 - 2563) จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

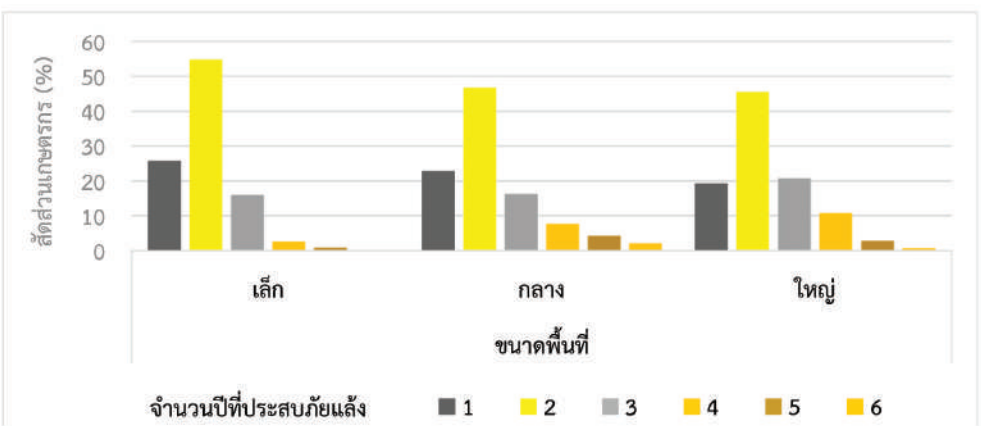

ภาพที่ 2.5 จำนวนปีที่เกษตรกรตัวอย่างที่เคยได้รับผลกระทบจากภัยแล้งในรอบ 6 ปี (2558 - 2563) จำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

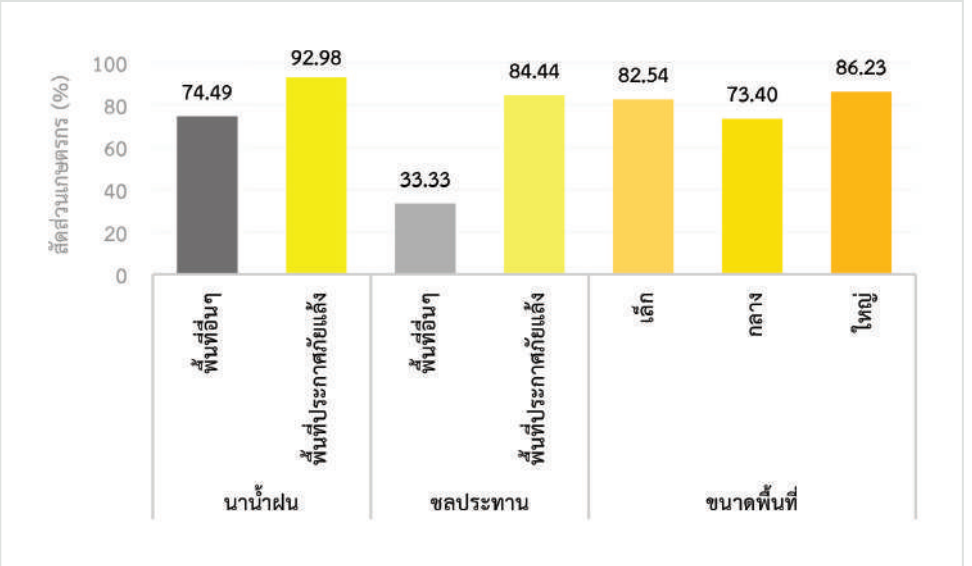

ภาพที่ 2.6 สัดส่วนเกษตรกรตัวอย่างที่มีปัญหาการขาดแคลนน้ำในปี 2561 - 2562 จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิตและขนาดพื้นที่เพาะปลูก

หากวิเคราะห์ลึกลงไปถึงประเภทผลกระทบของการขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรที่เกษตรกรได้รับ พบว่า ปัญหาสำคัญที่สุดของเกษตรกรในเขตพื้นที่ประสบภัยแล้ง คือ ปัญหาผลผลิตข้าวเสียหายจากภัยแล้งส่งผลให้ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่ลดลง รองลงมาคือการระบาดของวัชพืชที่มีมากผิดปกติในนาข้าว และคุณภาพของเมล็ดข้าวที่เก็บเกี่ยวลดลง ในขณะที่เกษตรกรนอกพื้นที่ประสบภัยแล้งจะมีสัดส่วนของปัญหาทุกประเภทน้อยกว่าเกษตรกรในพื้นที่ภัยแล้ง นอกจากนี้ ภัยแล้งยังกระทบต่อปัญหาการขาดแคลนน้ำเพื่อการอุปโภคหรือน้ำใช้โดยเฉพาะเกษตรกรในพื้นที่ที่ประสบปัญหาภัยแล้ง ส่วนเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบรุนแรงในระดับที่ต้องลดจำนวนครั้งในการทำนาหรือยกเลิกการทำนาปรังจะเป็นเกษตรกรในพื้นที่ประกาศภัยแล้งมากกว่าในพื้นที่อื่นๆ (ภาพที่ 2.7) และส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายใหญ่ที่มีพื้นที่เพาะปลูกมากกว่า 30 ไร่ การจำแนกเกษตรกรตามพื้นที่เพาะปลูกยังพบอีกว่า ฟาร์มขนาดเล็กยังประสบปัญหาการเกิดวัชพืช โรค และแมลงผิดปกติในนาข้าว รวมทั้งปัญหาคุณภาพของเมล็ดข้าวที่เก็บเกี่ยวได้ลดลงมากกว่าฟาร์มขนาดอื่นๆ (ภาพที่ 2.8) ในขณะที่ภัยแล้งแทบจะไม่ส่งผลกระทบต่อการเลี้ยงสัตว์ของเกษตรกรในพื้นที่ ซึ่งส่วนใหญ่เลี้ยงวัวเนื้อ ไก่ และเป็ด เนื่องจากภัยแล้งไม่ส่งผลกระทบต่อทั้งสุขภาพของสัตว์และแหล่งอาหารของสัตว์เลี้ยง ส่วนพืชอื่นที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้ง ได้แก่ ข้าวโพด ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ และพืชผัก

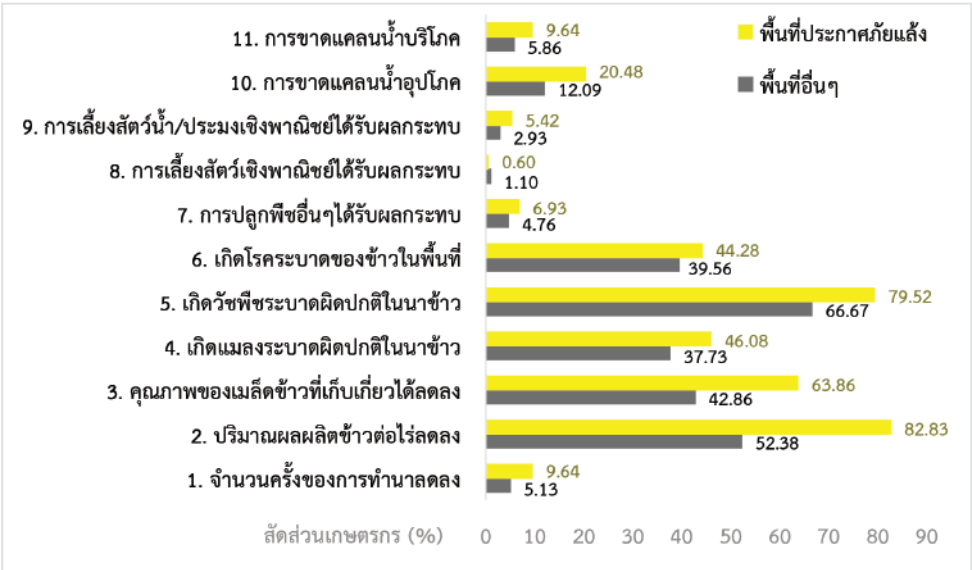

ภาพที่ 2.7 ประเภทของผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งที่เกษตรกรได้รับ จำแนกตามพื้นที่ประสบภัยแล้ง
ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

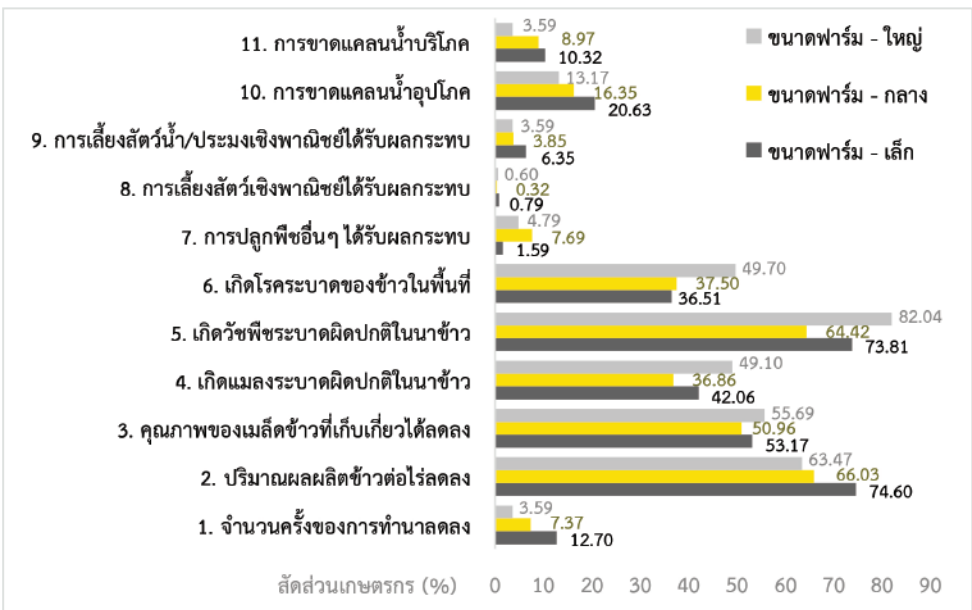

ภาพที่ 2.8 ประเภทของผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งที่เกษตรกรได้รับ จำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก
ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

2.5 สรุปท้ายบท

สถานการณ์ภัยแล้งในประเทศไทยมีแนวโน้มของความถี่ในการเกิดเพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ โดยในปี 2562 ประเทศไทยประสบปัญหาภัยแล้งครั้งเลวร้ายที่สุดในรอบสี่ทศวรรษ มีพื้นที่เพาะปลูกข้าวที่ประสบปัญหาภัยแล้ง ประมาณ 3.90 ล้านไร่ หรือ คิดเป็นพื้นที่ประมาณ 6.60% ของพื้นที่เพาะปลูกข้าวทั้งประเทศ โดยประมาณการมูลค่าความเสียหายจากภัยแล้งดังกล่าว คิดเป็นมูลค่าประมาณ 8,985 ล้านบาท โดยพื้นที่เพาะปลูกที่ประสบภัยแล้งส่วนใหญ่อยู่ในภาคอีสาน ในปี 2558, 2561 และ 2562 พื้นที่เพาะปลูกข้าวที่ประสบภัยแล้งประมาณ 62.58%, 94.36% และ 76.29% ของพื้นที่ประสบภัยทั้งหมดอยู่ในภาคอีสาน มีมูลค่าความเสียหายรวมจากภัยแล้ง 3,649 ล้านบาท หรือคิดเป็น 40.62% ของมูลค่าความเสียหายรวมทั้งประเทศ จากการที่ประเทศไทยประสบปัญหาจากภัยแล้งอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปี 2558 ส่งผลให้ในระหว่างปี 2558 – 2563 เกษตรกรในภาคอีสานส่วนใหญ่เคยประสบปัญหาภัยแล้ง โดยเฉพาะในช่วงปี 2561 - 2562 มีเกษตรกรตัวอย่างที่มีปัญหาการขาดแคลนน้ำในสัดส่วนที่สูงโดยเฉพาะในหมู่บ้านให้เป็นเขตประกาศภัยแล้ง ซึ่งผลกระทบของสถานการณ์ภัยแล้งต่อเนื่องหลายปีที่ผ่านมาส่งผลให้ปริมาณน้ำเพื่อการเกษตรลดลง ส่งผลให้ผลผลิตข้าวเสียหาย (ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่ลดลง) มีการระบาดของวัชพืชที่มีมากผิดปกติในนาข้าว และคุณภาพของเมล็ดข้าวที่เก็บเกี่ยวลดลง นอกจากนี้ เกษตรกรในภาคอีสานต้องงดทำนาปรังเป็นเวลาต่อเนื่องหลายปี ในปี 2563 มีเกษตรกรตัวอย่างที่สามารถทำนาปรังได้เพียง 7.11% ของจำนวนตัวอย่างทั้งหมด หรือ 35.83% ของจำนวนเกษตรกรในพื้นที่ชลประทาน

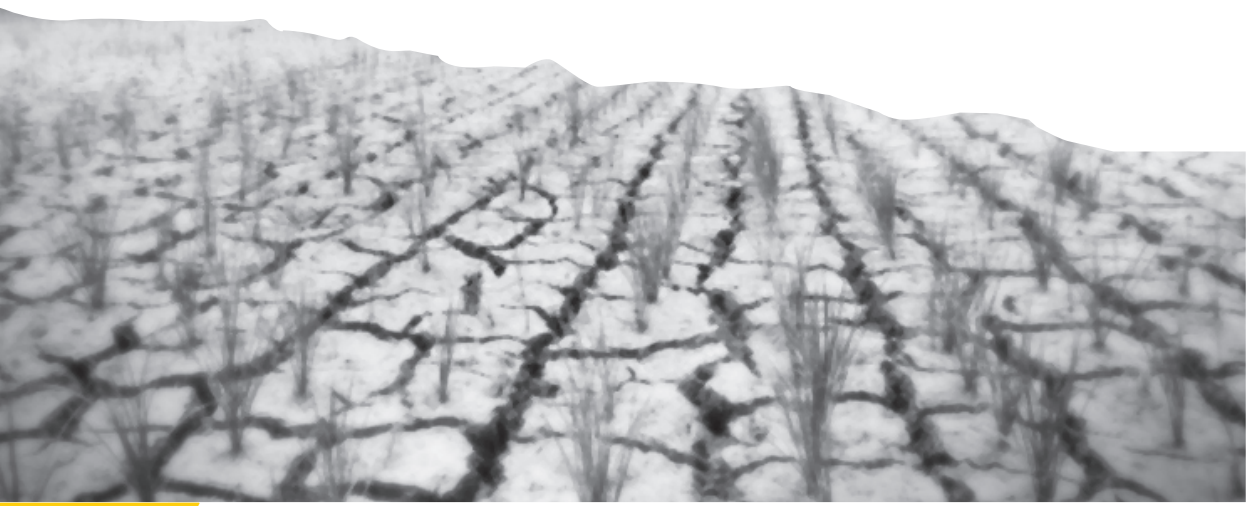

บทที่

3

ผลกระทบของภัยแล้ง ต่อการผลิต การบริโภค และรายได้ของครัวเรือนเกษตร

3.1 ความนำ

“ภัยแล้ง” เป็นปัญหาด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่แนวโน้มของปัญหามีความรุนแรงขึ้น ผลกระทบจากความแปรปรวนของสภาพอากาศในปัจจุบันที่ทำให้ฤดูกาลเปลี่ยนแปลง การกระจายตัวของน้ำฝน อุณหภูมิ และปริมาณน้ำฝนมีความแปรปรวน ส่งผลกระทบต่อการทำการเกษตรและรายได้ของครัวเรือนเกษตรในภาคอีสานซึ่งปลูกข้าวนอกเขตชลประทานและอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ผลิตภาพทางการเกษตรในภูมิภาคค่อนข้างต่ำ เกษตรกรมีรายได้ต่ำและไม่แน่นอน เกษตรกรในภูมิภาคจึงยากจนที่สุด นอกจากนี้ การที่เกษตรกรส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายเล็ก ทำให้มีรายได้ที่เป็นเงินสดในระดับต่ำและไม่แน่นอน ส่วนใหญ่ไม่เพียงพอกับค่าใช้จ่ายพื้นฐานที่จำเป็นของครัวเรือน ทำให้เกิดภาวะหนี้สินและติดอยู่ในวงจรของหนี้สิน เกษตรกรในภูมิภาคจึงถือเป็นกลุ่มเปราะบางและน่าจะได้รับผลกระทบอย่างมากจากสถานการณ์ภัยแล้งในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ในบทนี้เป็นการนำเสนอผลกระทบของปัญหาภัยแล้งต่อการผลิต การบริโภคข้าว และรายได้ของครัวเรือนเกษตรหรือครัวเรือนชาวนาในภาคอีสาน ผลการวิเคราะห์จะเป็นฐานข้อมูลสำคัญในการสร้างข้อเสนอแนะเชิงนโยบายในการป้องกันและรับมือกับปัญหาภัยแล้งของเกษตรกรและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในอนาคต

3.2 ผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งต่อการเพาะปลูกและผลผลิตข้าว

เหตุการณ์ภัยแล้งจะรุนแรงและมีความถี่มากขึ้นโดยเฉพาะในแถบประเทศเขตร้อนและกึ่งร้อน กระทบต่อการผลิตและผลผลิตข้าวอย่างมาก เนื่องจากน้ำเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการเพิ่มผลผลิตข้าว (Wang et al. 2013) ถ้าข้าวขาดน้ำในระยะต้นกล้าและระยะออกดอกจะเป็นจุดวิกฤตทำให้ผลผลิตข้าวลดลงทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพ (บุญหงษ์ และคณะ, 2557) จากปัญหาภัยแล้งที่รุนแรงในปี 2562 ส่งผลให้เกษตรกรประสบปัญหาขาดแคลนน้ำในการปลูกข้าว โดยเฉพาะในช่วงหลังหว่านข้าว (ระยะต้นกล้า) และในช่วงข้าวแตกกอมากที่สุด ยกเว้นเกษตรกรในพื้นที่ชลประทานซึ่งอยู่ในเขตประกาศภัยแล้ง เกษตรกรส่วนใหญ่ในกลุ่มนี้ขาดน้ำในระยะข้าวตั้งท้อง (ช่วงก่อนออกดอก) (ภาพที่ 3.1) การขาดน้ำในระยะดังกล่าวจะส่งผลต่อผลผลิตและคุณภาพผลผลิตข้าวมากที่สุด โดยปริมาณผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่และต่อครัวเรือนของเกษตรกรในพื้นที่ประกาศภัยแล้งในปี 2562 ต่ำกว่าปี 2563 ในทุกสภาพแวดล้อมการผลิต ปริมาณผลผลิตข้าวลดลงเฉลี่ย 1,757 - 4,661 กิโลกรัมต่อครัวเรือน คิดเป็นมูลค่าผลผลิตที่เสียหาย 25,840 – 50,171 บาทต่อครัวเรือน โดยฟาร์มขนาดเล็กผลผลิตในปี 2562 ลดลงต่ำกว่าปี 2563 มากที่สุด (ภาพที่ 3.2 และ 3.3) นอกจากนี้ยังพบว่า เกษตรกรในพื้นที่ชลประทานซึ่งอยู่ในเขตภัยแล้งมีปริมาณและมูลค่าผลผลิตข้าวเสียหายมากที่สุด (4,661 กิโลกรัมต่อครัวเรือน และ 42,378 บาทต่อครัวเรือน) โดยเกษตรกรในพื้นที่ประกาศภัยแล้งมีผลผลิตข้าวเสียหาย (2,936 กิโลกรัมต่อครัวเรือน) มากกว่าเกษตรกรในพื้นที่อื่นๆ (ภาพที่ 3.5) และปริมาณผลผลิตและมูลค่าความเสียหายของผลผลิตข้าวจากปัญหาภัยแล้งแปรผันตรงกับขนาดพื้นที่เพาะปลูก คือ ผลผลิตข้าวของฟาร์มขนาดใหญ่เสียหายสูงที่สุดทั้งในเชิงปริมาณและมูลค่า (ภาพที่ 3.4)

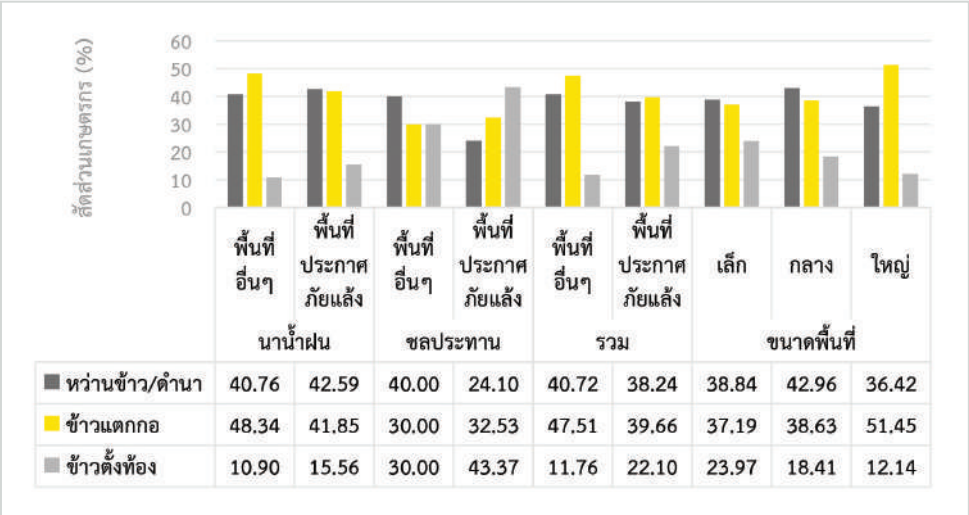

	นาน้ำฝน		ชลประทาน		รวม		ขนาดพื้นที่		
	พื้นที่อื่นๆ	พื้นที่ประกาศภัยแล้ง	พื้นที่อื่นๆ	พื้นที่ประกาศภัยแล้ง	พื้นที่อื่นๆ	พื้นที่ประกาศภัยแล้ง	เล็ก	กลาง	ใหญ่
หว่านข้าว/ดำนา	40.76	42.59	40.00	24.10	40.72	38.24	38.84	42.96	36.42
ข้าวแตกกอ	48.34	41.85	30.00	32.53	47.51	39.66	37.19	38.63	51.45
ข้าวตั้งท้อง	10.90	15.56	30.00	43.37	11.76	22.10	23.97	18.41	12.14

ภาพที่ 3.1 สัดส่วนเกษตรกรตัวอย่างที่มีปัญหาการขาดแคลนน้ำในการปลูกข้าวปี 2561 - 2562 จำแนกตามอายุข้าว สภาพแวดล้อมการผลิต และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

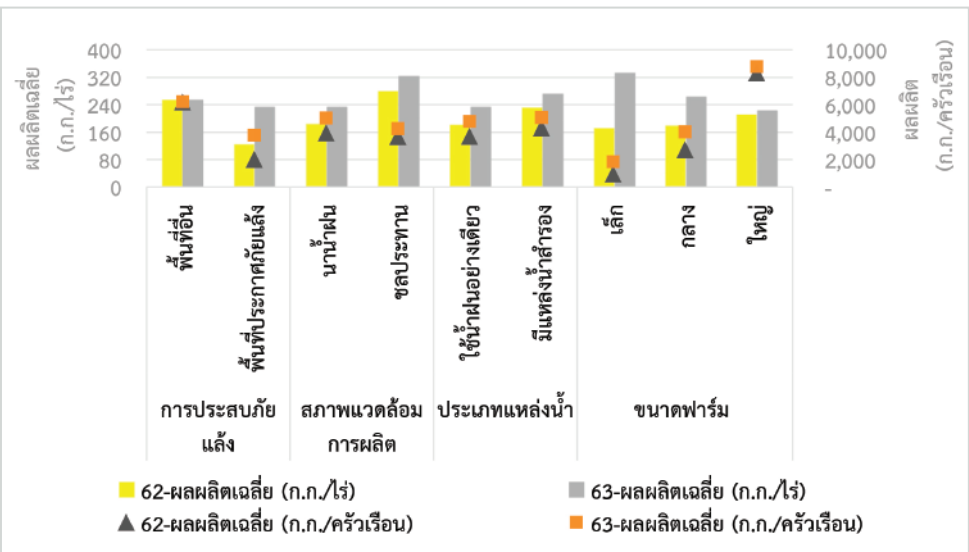

ภาพที่ 3.2 ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่และต่อครัวเรือนของเกษตรกรตัวอย่างปี 2562 - 2563 จำแนกตามการประสบภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต ประเภทของแหล่งน้ำ และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

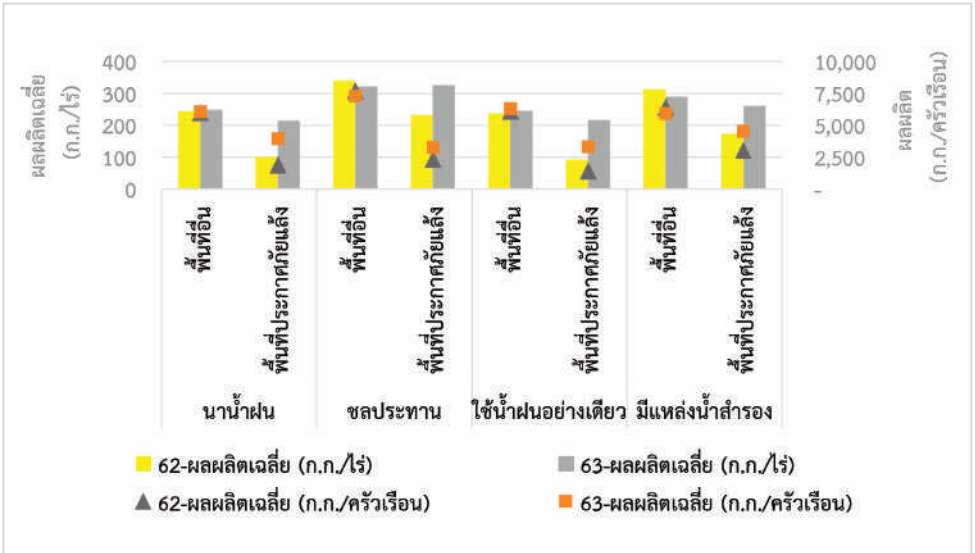

ภาพที่ 3.3 ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่และต่อครัวเรือนของเกษตรกรตัวอย่างปี 2562 - 2563 จำแนกตามการประสบภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต และประเภทของแหล่งน้ำในการปลูกข้าว

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

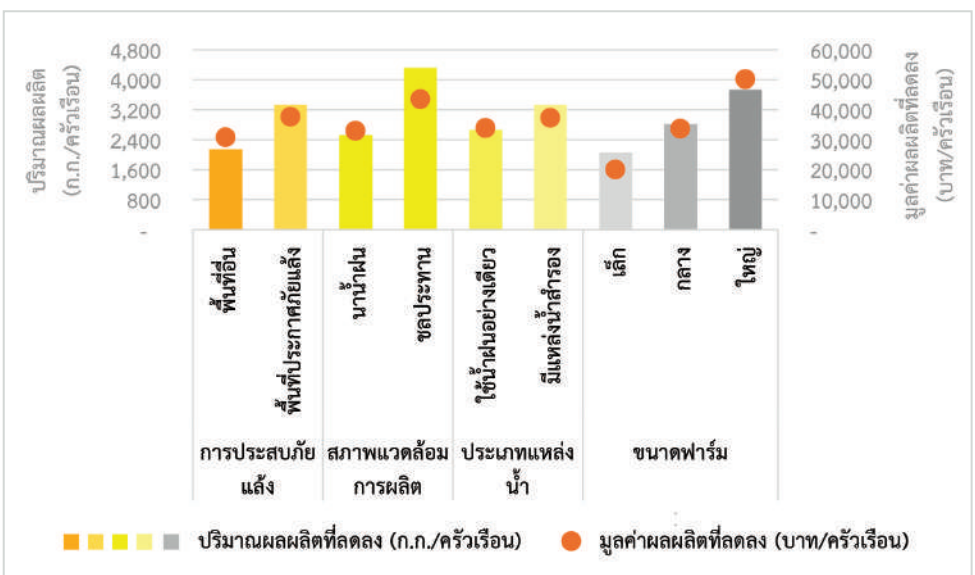

ภาพที่ 3.4 ผลกระทบของปัญหาภัยแล้งในปี 2562 ต่อปริมาณและมูลค่าผลผลิตข้าว จำแนกตามการประสบภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต ประเภทของแหล่งน้ำ และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

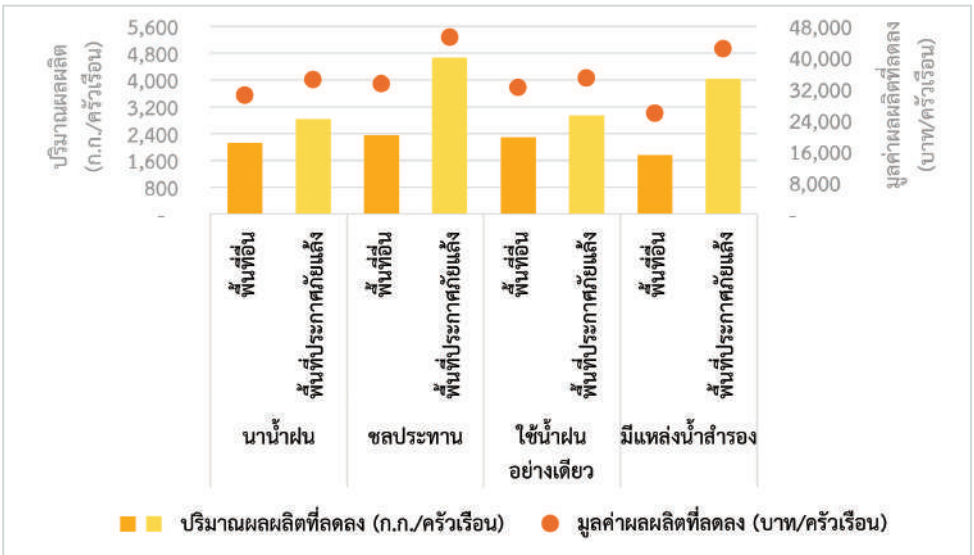

ภาพที่ 3.5 ผลกระทบของปัญหาภัยแล้งในปี 2562 ต่อปริมาณและมูลค่าผลผลิตข้าว จำแนกตามการประสบภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต และประเภทของแหล่งน้ำในการปลูกข้าว

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

3.3 ผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งต่อการบริโภคข้าวและอาหารของครัวเรือน

การปลูกข้าวของเกษตรกรในภาคอีสานมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อบริโภคในครัวเรือน หากมีผลผลิตเหลือจากการบริโภคและมั่นใจแล้วว่าผลผลิตข้าวในปีต่อไปจะเพียงพอต่อการบริโภคจึงจะนำผลผลิตข้าวที่เหลือไปขาย ดังนั้น ผลกระทบจากการลดลงของผลผลิตข้าวจึงไม่เพียงแต่จะส่งผลกระทบต่อแหล่งรายได้ของครัวเรือน แต่ยังส่งผลกระทบต่อความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือน จากผลการสำรวจข้อมูล พบว่าเกษตรกร 30.12% ในพื้นที่ประกาศภัยแล้งมีผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคของครัวเรือน และเมื่อเปรียบเทียบสัดส่วนของเกษตรกรที่มีผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค พบว่า พื้นที่ประกาศภัยแล้งมีสัดส่วนของเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบมากกว่าในพื้นที่อื่น และเกษตรกรในพื้นที่นาน้ำฝนมีผลผลิตข้าวเสียหายในสัดส่วนที่สูงกว่าในพื้นที่ชลประทาน นอกจากนี้เมื่อเปรียบเทียบตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก พบว่า แม้ว่าปัญหาการขาดแคลนน้ำของเกษตรกรตามขนาดพื้นที่เพาะปลูกจะไม่แตกต่างกันมากนัก (ภาพที่ 3.1) และผลผลิตข้าวของเกษตรกรรายเล็กที่เสียหายน้อยกว่าเกษตรกรที่มีพื้นที่ขนาดกลางและขนาดใหญ่ (ภาพที่ 3.4) แต่มีสัดส่วนของเกษตรกรที่ผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคของครัวเรือนมากที่สุด (ภาพที่ 3.6) ซึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่แก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการซื้อข้าวสารเพิ่มจากตลาด รองลงมาจะซื้อข้าวเปลือกจากเกษตรกรรายอื่นในพื้นที่ หรือขอยืมจากเพื่อนบ้านหรือเกษตรกรรายอื่นในชุมชน (ภาพที่ 3.7 และ 3.8)

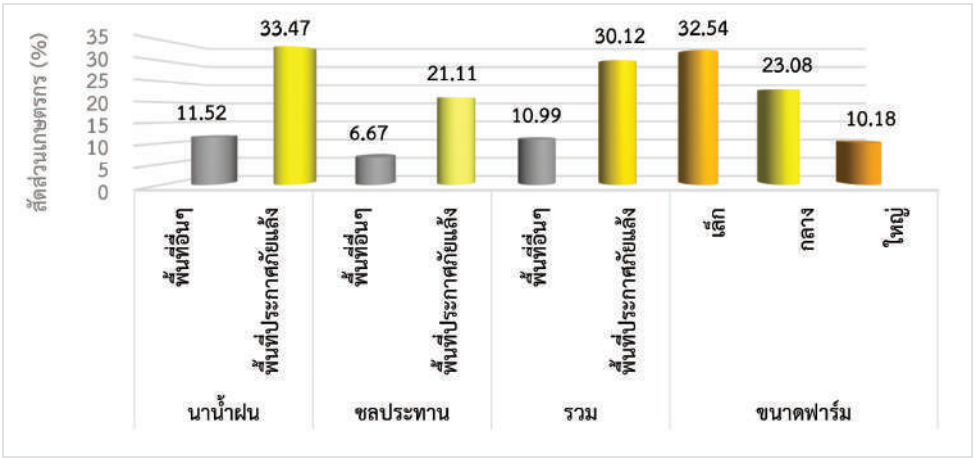

ภาพที่ 3.6 สัดส่วนเกษตรกรตัวอย่างที่ปัญหาภัยแล้งส่งผลให้ผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน จำแนกตามพื้นที่ประกาศภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

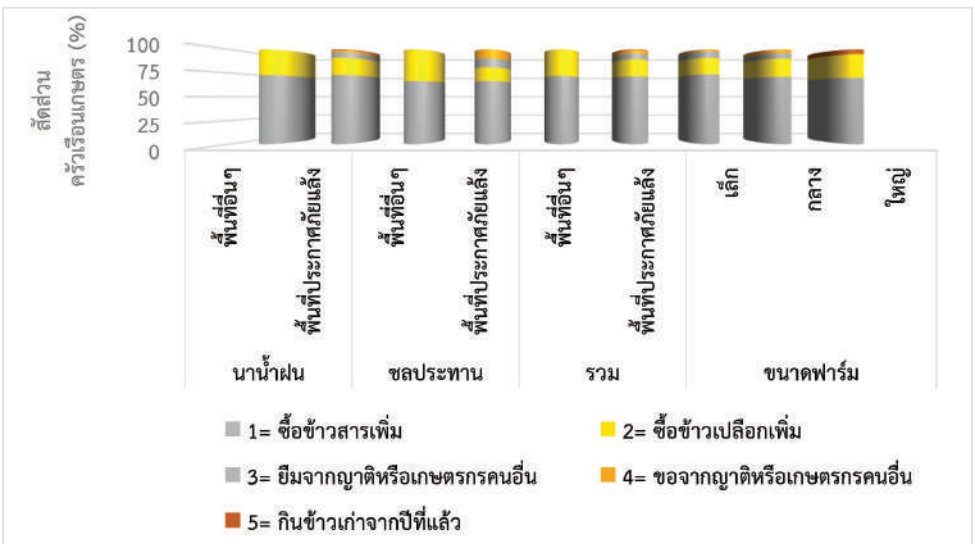

ภาพที่ 3.7 วิธีการแก้ไขปัญหาผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือนของเกษตรกรตัวอย่าง จำแนกตามพื้นที่ประกาศภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

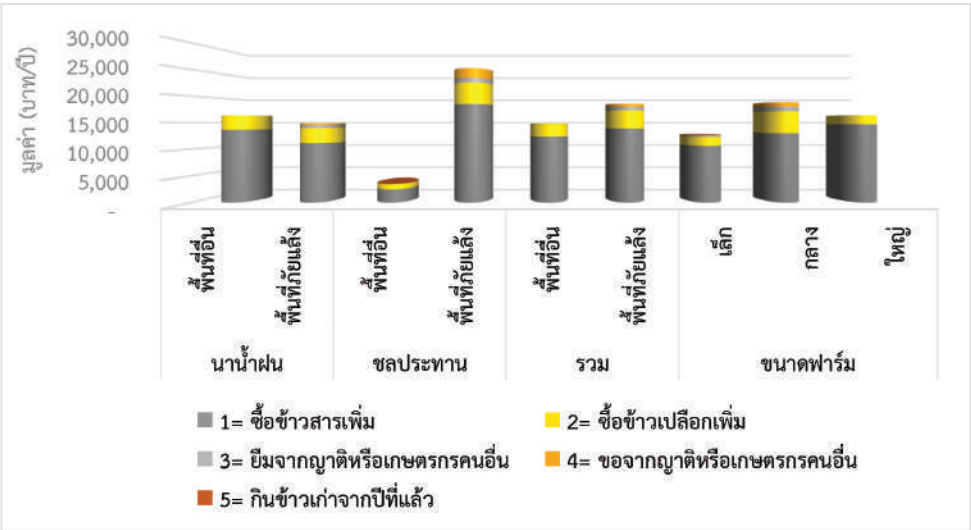

ภาพที่ 3.8 มูลค่าการซื้อข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนของเกษตรกรที่ผลผลิตลดลงจากภัยแล้ง จำแนกตามพื้นที่ประกาศภัยแล้ง สภาพแวดล้อมการผลิต และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

ภัยแล้งไม่เพียงแต่ส่งผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม การอพยพย้ายถิ่น การดำรงชีวิต การผลิตพืชผล และการผลิตข้าวของครัวเรือนเท่านั้น แต่ยังส่งผลกระทบต่อแหล่งอาหารอื่นทั้งพืชผัก สัตว์เลี้ยง และอาหารตามแหล่งอาหารในธรรมชาติ ผลการสำรวจข้อมูล พบว่าเกษตรกรในพื้นที่ประกาศภัยแล้งมีสัดส่วนของเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากการลดลงของปริมาณอาหารตามแหล่งธรรมชาติมากที่สุด (8.13% ของเกษตรกรในกลุ่ม) โดยมีมูลค่าของอาหารที่ลดลงเฉลี่ยประมาณ 394 บาทต่อครัวเรือนต่อปี หากมองในแง่มูลค่าผลผลิตอาหารที่ลดลง พบว่า เกษตรกรในพื้นที่ชลประทานมีมูลค่าอาหารที่ลดลงมากที่สุด ในขณะที่เกษตรกรที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดเล็กมีสัดส่วนเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบและมูลค่าของผลผลิตที่ลดลงมากกว่าเกษตรกรที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดกลางและขนาดใหญ่ (ภาพที่ 3.9) ซึ่งฟาร์มขนาดเล็กส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรที่ทำเกษตรเพื่อยังชีพไม่เน้นการผลิตเชิงพาณิชย์ การปลูกข้าว ปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์ส่วนใหญ่จะมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ดังนั้น ปัญหาภัยแล้งจึงค่อนข้างส่งผลกระทบต่อปริมาณแหล่งอาหารสำหรับบริโภคในครัวเรือนมากกว่าเกษตรกรรายใหญ่ สำหรับการวิเคราะห์ประเภทของอาหารที่ลดลงจากปัญหาภัยแล้ง พบว่า ส่วนใหญ่เป็นพืชผัก ผลไม้ เนื้อสัตว์ และประมง (ภาพที่ 3.10) ซึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่แก้ไขปัญหาด้วยการซื้ออาหารเพิ่มจากตลาด และบางส่วนขอจากญาติหรือเพื่อนบ้าน มีเกษตรกรบางส่วนที่วางแผนขยายพื้นที่เพาะปลูกหรือพื้นที่เลี้ยงสัตว์ของครัวเรือนเพิ่มเติม (ภาพที่ 3.11)

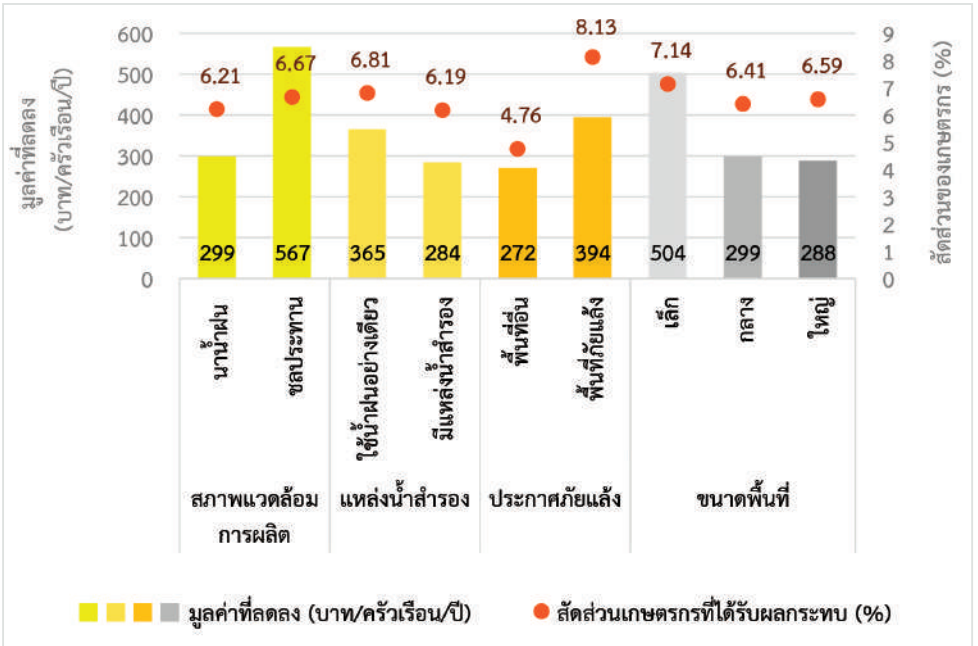

ภาพที่ 3.9 สัดส่วนเกษตรกรและมูลค่าอาหารสำหรับบริโภคในครัวเรือนที่ลดลงเนื่องจากปัญหาภัยแล้ง จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต แหล่งน้ำสำรองในการปลูกข้าว พื้นที่ประกาศภัยแล้ง และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

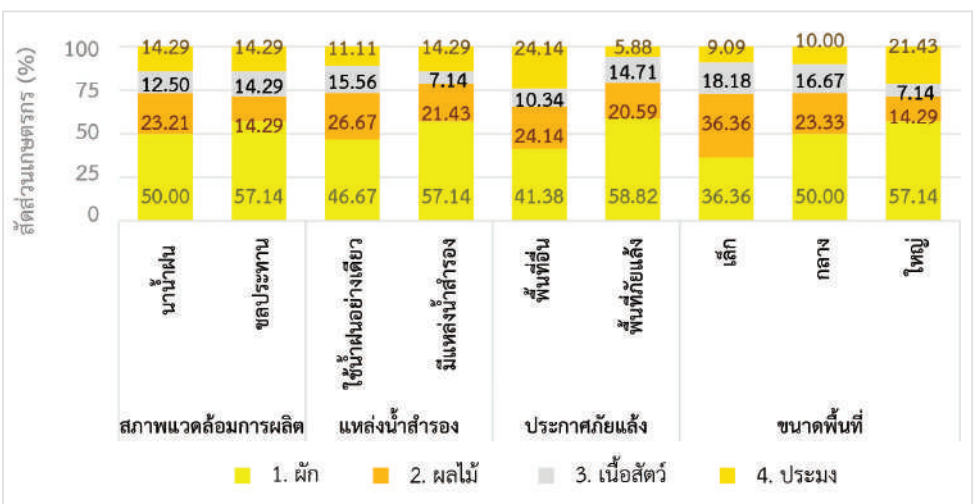

ภาพที่ 3.10 ประเภทของอาหารที่ลดลงจากภัยแล้ง จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต แหล่งน้ำสำรองในการปลูกข้าว พื้นที่ประกาศภัยแล้ง และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

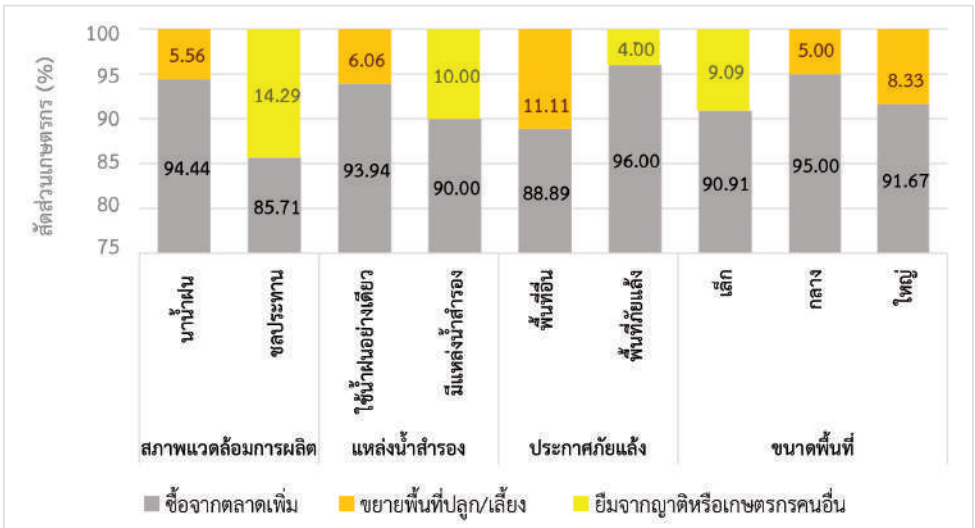

ภาพที่ 3.11 รูปแบบการแก้ปัญหาแหล่งอาหารของครัวเรือนที่ลดลงจากภัยแล้ง จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต แหล่งน้ำสำรอง พื้นที่ประกาศภัยแล้ง และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

3.4 ผลกระทบด้านรายได้จากสถานการณ์ภัยแล้ง

ปัจจุบันครัวเรือนเกษตรไทยไม่ได้พึ่งพารายได้จากภาคเกษตรเพียงอย่างเดียว แต่ผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศในช่วงที่ผ่านมาส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจและโครงสร้างครัวเรือน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแหล่งรายได้ของครัวเรือนที่มีความหลากหลายมากขึ้น สัดส่วนรายได้จากภาคการเกษตรลดลงในขณะที่ส่วนแบ่งรายได้จากแหล่งนอกภาคเกษตรเพิ่มขึ้น ในปี 2563 เกษตรกรตัวอย่างมีรายได้เฉลี่ยประมาณ 185,669 บาทต่อครัวเรือน โดยสัดส่วนรายได้จากนอกภาคเกษตรคิดเป็นสัดส่วนประมาณ 58.98% ของรายได้ทั้งหมด แหล่งรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตรส่วนใหญ่มาจากเงินเดือนจากการทำงานประจำ (37,000 บาทต่อครัวเรือน หรือคิดเป็น 19.92% ของรายได้ในครัวเรือน) รองลงมาได้แก่ รายได้จากหมวดการค้าขาย ธุรกิจส่วนตัว งานบริการ และงานหัตถกรรม รวมทั้งเงินส่งกลับจากลูกหลานที่ทำงานต่างจังหวัดหรือต่างประเทศ คิดเป็นสัดส่วนประมาณ 11.97% และ 13.24% ของรายได้ทั้งหมด ตามลำดับ (ตารางที่ 3.1)

สำหรับรายได้จากภาคเกษตร พบว่า ข้าวยังเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของเกษตรกรในพื้นที่ศึกษา และเป็นแหล่งรายได้หลักในภาคการเกษตรของเกษตรกรส่วนใหญ่ จากตารางที่ 3.1 พบว่า เกษตรกรในพื้นที่ศึกษาที่ไม่ได้ประสบปัญหาภัยแล้งมีรายได้จากข้าวเฉลี่ย 45,227 บาทต่อครัวเรือน และ 29,131 บาทต่อครัวเรือน ในปี 2562 และ 2563 ตามลำดับ อย่างไรก็ตาม ในปี 2562 ผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งส่งผลให้ผลผลิตข้าวเสียหายและรายได้จากการปลูกข้าวของครัวเรือนตัวอย่างลดลงอย่างมาก โดยเฉพาะในพื้นที่ประกาศภัยแล้งรายได้สุทธิจากการปลูกข้าวในปี 2562 เท่ากับ - 7,157 บาทต่อครัวเรือน (ตารางที่ 3.1) ต่ำกว่ารายได้จากข้าวในปี 2563 ประมาณ 14,392 บาทต่อครัวเรือน (ตารางที่ 3.1 และ ภาพที่ 3.12) ส่งผลให้สัดส่วนรายได้จากภาคเกษตรในปี 2562 ของเกษตรกรในพื้นที่ประกาศภัยแล้ง (ปีที่ประสบปัญหา

ภัยแล้ง) ลดลงจาก 27.82% เหลือเพียง 20.49% ของรายได้ทั้งหมด และรายได้จากนอกภาคการเกษตรกลายเป็นแหล่งรายได้สำคัญของเกษตรกรในกลุ่มนี้ โดยเฉพาะในปีที่เกิดปัญหาภัยแล้ง (ตารางที่ 3.1)

ตารางที่ 3.1 รายได้และแหล่งที่มาของรายได้ครัวเรือนเกษตรตัวอย่างปี 2562 - 2563 จำแนกตามพื้นที่ประกาศภัยแล้ง

แหล่งที่มาของรายได้/ พื้นที่ประสบภัยแล้ง	รายได้ (บาท/ครัวเรือน/ปี)			
	พื้นที่อื่น		พื้นที่ประกาศภัยแล้ง	
	ปี 2562	ปี 2563	2562	2563
รายได้รวม	**227,535**	**185,699**	**154,346**	**145,100**
รายได้สุทธิจากภาคเกษตร	**103,548**	**76,169**	**31,624**	**40,372**
- ข้าว[1/]	45,227	29,131	(7,157)	7,235
- พืชอื่น	23,008	23,952	5,969	12,883
- เลี้ยงสัตว์/ประมง	8,823	3,362	6,598	911
- เกษตรอื่นในฟาร์ม[2/]	14,330	10,092	14,175	11,572
- เกษตรนอกฟาร์ม[3/]	12,159	9,632	12,039	7,770
รายได้จากนอกภาคการเกษตร	**123,987**	**109,530**	**122,723**	**104,729**
- รับจ้างแรงงานนอกเกษตร (รายวัน)[4/]	19,040	14,402	17,671	13,954
- เงินเดือน	39,291	37,000	42,150	38,588
- ค้าขาย/ธุรกิจ/บริการ/หัตกรรม	27,159	22,223	18,241	12,920
- เงินส่งกลับ	26,022	24,591	26,902	22,964
- เงินช่วยเหลือจากรัฐบาล[5/]	7,653	7,862	8,340	8,073
- อื่นๆ[6/]	4,821	3,453	9,418	8,231
	สัดส่วน (%)			
รายได้สุทธิจากภาคเกษตร	**45.51**	**41.02**	**20.49**	**27.82**
- ข้าว[1/]	19.88	15.69	- 4.64	4.99
- พืชอื่น	10.11	12.90	3.87	8.88
- เลี้ยงสัตว์/ประมง	3.88	1.81	4.28	0.63
- เกษตรอื่นในฟาร์ม[2/]	6.30	5.43	9.18	7.98
- เกษตรนอกฟาร์ม[3/]	5.34	5.19	7.80	5.35
รายได้จากนอกภาคการเกษตร	**54.49**	**58.98**	**79.51**	**72.18**
- รับจ้างแรงงานนอกเกษตร (รายวัน)[4/]	8.37	7.76	11.45	9.62
- เงินเดือน	17.27	19.92	27.31	26.59
- ค้าขาย/ธุรกิจ/บริการ/หัตกรรม	11.94	11.97	11.82	8.90
- เงินส่งกลับ	11.44	13.24	17.43	15.83
- เงินช่วยเหลือจากรัฐบาล[5/]	3.36	4.23	5.40	5.56
- อื่นๆ[6/]	2.12	1.86	6.10	5.67

หมายเหตุ: [1/] รายได้สุทธิจากการปลูกข้าว = มูลค่าผลผลิตข้าวเงินสด - ต้นทุนการผลิตเงินสด; [2/] ค่าเช่าที่ดินทางการเกษตร รายได้จากการขายทรัพย์สิน กำไรจากการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรในฟาร์ม และเงินช่วยเหลือจากรัฐบาล; [3/] การรับจ้างแรงงานเกษตร รับจ้างแรงงานเครื่องจักรทางการเกษตร กำไรสุทธิจากการแปรรูปผลผลิตเกษตรนอกฟาร์ม กำไรสุทธิจากการค้าขายผลผลิตทางการเกษตรนอกฟาร์ม; [4/] เช่น งานช่าง ขับรถ แม่บ้าน ก่อสร้าง; [5/] เงินช่วยเหลือนอกภาคการเกษตรจากรัฐบาล เช่น เบี้ยยังชีพผู้สูงอายุ เบี้ยยังชีพคนพิการ; [6/] อื่นๆ เช่น บำนาญ ดอกเบี้ยเงินฝาก โบนัส ค่านายหน้า ค่าเช่าที่ดินและสิ่งปลูกสร้าง มรดก การพนัน/เสี่ยงโชค

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

นอกจากรายได้จากข้าวแล้ว การปลูกพืชอื่น เช่น ยางพารา อ้อย มันสำปะหลัง และข้าวโพด ถือเป็นแหล่งรายได้หลักของเกษตรกร (เฉลี่ยประมาณ 23,000 บาทต่อครัวเรือน หรือคิดเป็นสัดส่วนประมาณ 10.11 – 12.90% ของรายได้ทั้งหมด) อย่างไรก็ตาม ในพื้นที่ประสบภัยแล้งในปีที่ปัญหาภัยแล้งอยู่ในระดับรุนแรงมากเช่นในปี 2562 เกษตรกรมีรายได้จากพืชอื่นเฉลี่ยเพียง 5,969 บาทต่อครัวเรือน หรือคิดเป็น 3.87% ของรายได้ทั้งหมด จากตารางแสดงแหล่งที่มาของรายได้สะท้อนให้เห็นภาพผลกระทบจากภัยแล้งต่อเกษตรกรที่ค่อนข้างชัดเจนโดยเฉพาะผลกระทบของปัญหาภัยแล้งต่อแหล่งรายได้ของครัวเรือนในภาคการเกษตร

เมื่อพิจารณารายได้ของครัวเรือนจำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก พบว่า รายได้ของครัวเรือนแปรผันตรงกับขนาดพื้นที่เพาะปลูก โดยเกษตรกรที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่มีรายได้ครัวเรือนสูงที่สุดเฉลี่ย 237,645 บาทต่อปี เป็นรายได้จากภาคการเกษตร 105,169 บาทต่อปี (44.25% ของรายได้ทั้งหมด) และนอกภาคเกษตร 132,475 บาทต่อปี (55.75% ของรายได้ทั้งหมด) ซึ่งเกษตรกรที่มีฟาร์มขนาดใหญ่จะมีสัดส่วนการพึ่งพิงรายได้จากนอกภาคเกษตรในระดับต่ำกว่าฟาร์มขนาดกลางและขนาดเล็กที่สัดส่วนรายได้จากนอกภาคการเกษตรสูงถึง 72.03% และ 71.50% ของรายได้ทั้งหมด ตามลำดับ (ตารางที่ 3.2) นอกจากนี้เมื่อคำนวณการเปลี่ยนแปลงรายได้ของครัวเรือนโดยเปรียบเทียบระหว่างปีที่เกษตรกรประสบปัญหาภัยแล้งอย่างรุนแรง (2562) กับปีปัจจุบัน (2563 ซึ่งไม่ค่อยเกิดปัญหาภัยแล้ง) พบว่า ฟาร์มขนาดเล็กและขนาดกลางได้รับผลกระทบจากการลดลงของรายได้จากข้าวและพืชอื่นมากกว่าฟาร์มขนาดใหญ่ (ภาพที่ 3.13) ข้อมูลจากการสำรวจชี้ให้เห็นว่าภัยแล้งส่งผลกระทบต่อรายได้จากการปลูกข้าวและการปลูกพืชอื่นเป็นหลัก แต่ไม่กระทบต่อรายได้นอกภาคเกษตร การที่ปริมาณผลผลิตข้าวของเกษตรกรรายใหญ่ในปี 2562 ลดลงในสัดส่วนที่น้อยกว่าฟาร์มขนาดอื่นๆ แต่การที่ราคาข้าวที่เกษตรกรได้รับในปี 2562 มากกว่าปี 2563 ดังนั้น เกษตรกรที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่มีรายได้จากการปลูกข้าวในปี 2562 มากกว่าปี 2563 แม้จะประสบปัญหาภัยแล้ง เพราะผลผลิตเฉลี่ยไม่แตกต่างกันมากนัก แต่ชดเชยด้วยราคาข้าวที่สูงกว่าภัยแล้งจึงไม่ส่งผลกระทบต่อรายได้โดยเฉลี่ยของเกษตรกรรายใหญ่

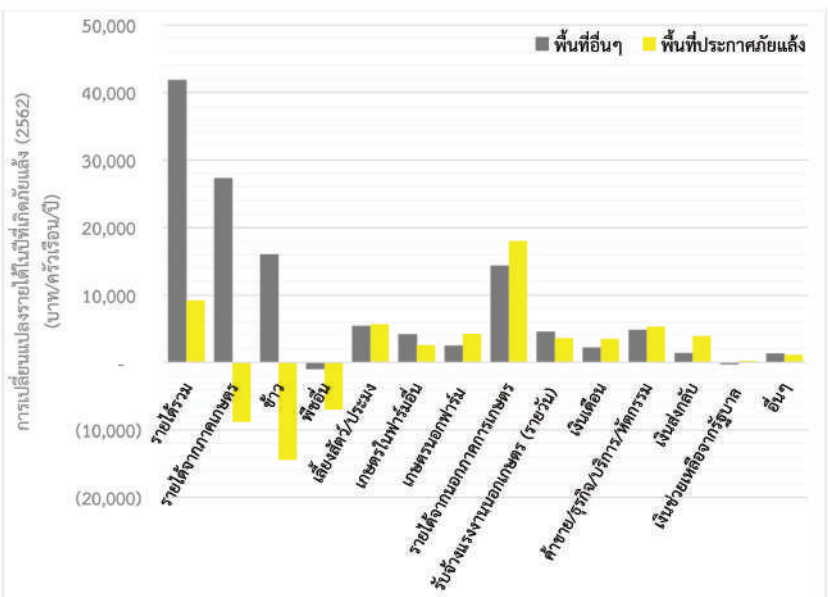

ภาพที่ 3.12 การเปลี่ยนแปลงรายได้ครัวเรือนในปีที่เกิดภัยแล้ง (2562) จำแนกตามพื้นที่ประกาศภัยแล้ง
หมายเหตุ: การเปลี่ยนแปลงรายได้ = รายได้ครัวเรือนปี 2562 (เกิดภัยแล้ง) – รายได้ครัวเรือนปี 2563
ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

ตารางที่ 3.2 รายได้และแหล่งที่มาของรายได้ครัวเรือนเกษตรกรตัวอย่างปี 2562 - 2563 จำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก

แหล่งที่มาของรายได้/พื้นที่ประสบภัยแล้ง	รายได้ (บาท/ครัวเรือน/ปี)					
	ฟาร์มขนาดเล็ก		ฟาร์มขนาดกลาง		ฟาร์มขนาดใหญ่	
	ปี 2562	ปี 2563	2562	2563	2562	2563
รายได้รวม	132,813	126,193	155,292	138,748	287,329	237,645
รายได้สุทธิจากภาคเกษตร	30,786	35,962	40,548	38,814	133,137	105,169
- ข้าว[1/]	543	5,700	5,910	12,299	48,265	34,739
- พืชอื่น	6,692	11,804	10,250	10,704	25,280	35,863
- เลี้ยงสัตว์/ประมง	3,376	943	7,267	1,908	11,382	3,063
- เกษตรอื่นในฟาร์ม[2/]	5,426	6,210	11,151	9,668	26,680	16,755
- เกษตรนอกฟาร์ม[3/]	14,749	11,305	5,969	4,236	21,530	14,749
รายได้จากนอกภาคการเกษตร	102,027	90,231	114,744	99,934	154,193	132,475
- รับจ้างแรงงานนอกเกษตร (รายวัน)[4/]	20,974	17,172	17,390	14,022	17,943	12,131
- เงินเดือน	29,412	24,893	34,977	31,564	60,488	59,447
- ค้าขาย/ธุรกิจ/บริการ/หัตกรรม	17,191	12,080	20,409	15,461	29,561	24,013
- เงินส่งกลับ	21,759	25,058	28,015	24,557	27,265	21,067
- เงินช่วยเหลือจากรัฐบาล[5/]	6,643	6,293	8,713	8,627	7,802	8,037
- อื่นๆ[6/]	6,048	4,736	5,239	5,703	11,135	7,780
			สัดส่วน (%)			
รายได้สุทธิจากภาคเกษตร	23.18	28.50	26.11	27.97	46.34	44.25
- ข้าว[1/]	0.41	4.52	3.81	8.86	16.80	14.62
- พืชอื่น	5.04	9.35	6.60	7.71	8.80	15.09
- เลี้ยงสัตว์/ประมง	2.54	0.75	4.68	1.38	3.96	1.29
- เกษตรอื่นในฟาร์ม[2/]	4.09	4.92	7.18	6.97	9.29	7.05
- เกษตรนอกฟาร์ม[3/]	11.11	8.96	3.84	3.05	7.49	6.21
รายได้จากนอกภาคการเกษตร	76.82	71.50	73.89	72.03	53.66	55.75
- รับจ้างแรงงานนอกเกษตร (รายวัน)[4/]	15.79	13.61	11.20	10.11	6.24	5.10
- เงินเดือน	22.15	19.73	22.52	22.75	21.05	25.02
- ค้าขาย/ธุรกิจ/บริการ/หัตกรรม	12.94	9.57	13.14	11.14	10.29	10.10
- เงินส่งกลับ	16.38	19.86	18.04	17.70	9.49	8.86
- เงินช่วยเหลือจากรัฐบาล[5/]	5.00	4.99	5.61	6.22	2.72	3.38
- อื่นๆ[6/]	4.55	3.75	3.37	4.11	3.88	3.27

หมายเหตุ: [1/] รายได้สุทธิจากการปลูกข้าว = มูลค่าผลผลิตข้าวเงินสด - ต้นทุนการผลิตเงินสด; [2/]ค่าเช่าที่ดินทางการเกษตร รายได้จากการขายทรัพย์สิน กำไรจากการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรในฟาร์ม และเงินช่วยเหลือจากรัฐบาล; [3/]การรับจ้างแรงงานเกษตร รับจ้างแรงงานเครื่องจักรทางการเกษตร กำไรสุทธิจากการแปรรูปผลผลิตเกษตรนอกฟาร์ม กำไรสุทธิจากการค้าขายผลผลิตทางการเกษตรนอกฟาร์ม; [4/] เช่น งานช่าง ขับรถ แม่บ้าน ก่อสร้าง; [5/] เงินช่วยเหลือนอกภาคการเกษตรจากรัฐบาล เช่น เบี้ยยังชีพผู้สูงอายุ เบี้ยยังชีพคนพิการ; [6/] อื่นๆ เช่น บำนาญ ดอกเบี้ยเงินฝาก โบนัส ค่านายหน้า ค่าเช่าที่ดินและสิ่งปลูกสร้าง มรดก การพนัน/เสี่ยงโชค

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

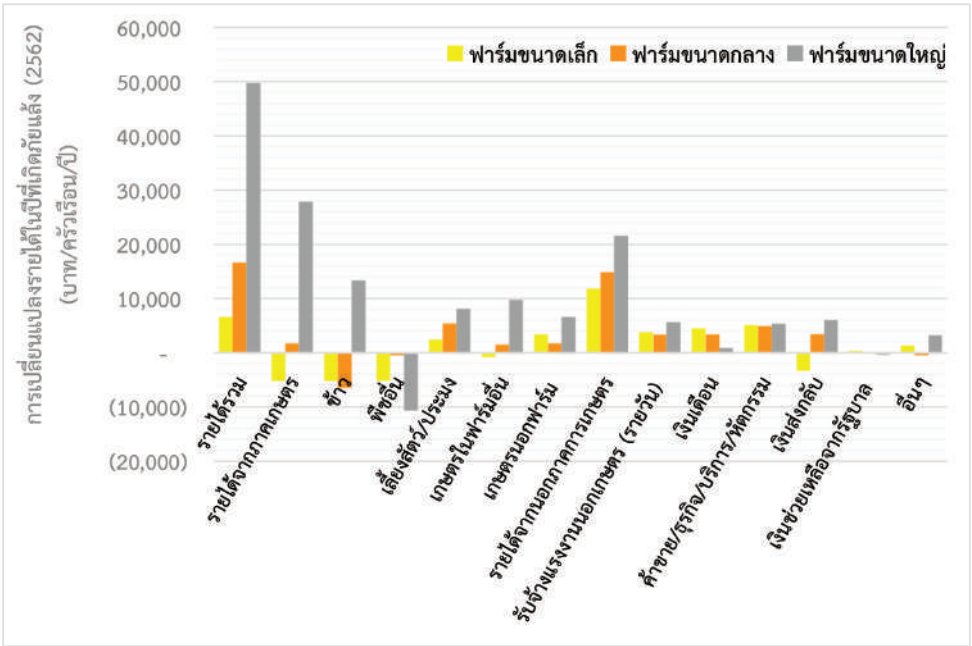

ภาพที่ 3.13 การเปลี่ยนแปลงรายได้ครัวเรือนในปีที่เกิดภัยแล้ง (2562) จำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก
หมายเหตุ: การเปลี่ยนแปลงรายได้ = รายได้ครัวเรือนปี 2562 (เกิดภัยแล้ง) – รายได้ครัวเรือนปี 2563
ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

3.5 สรุปท้ายบท

ปัญหาสำคัญที่สุดของเกษตรกรในเขตพื้นที่ประสบภัยแล้ง คือ ปัญหาผลผลิตข้าวเสียหายส่งผลให้ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่ลดลง ปริมาณผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่และต่อครัวเรือนของเกษตรกรในพื้นที่ประกาศภัยแล้งในปี 2562 (ปีที่ประสบปัญหาภัยแล้ง) ต่ำกว่าปี 2563 (สถานการณ์ปกติ) ในทุกสภาพแวดล้อมการผลิต เกษตรกรที่ได้รับผลกระทบ จากภัยแล้งส่วนใหญ่กว่า 80% เป็นเกษตรกรรายเล็ก โดยปริมาณผลผลิตและมูลค่าความเสียหายของผลผลิตข้าวจากปัญหาภัยแล้งแปรผันตรงกับขนาดพื้นที่เพาะปลูก ปริมาณผลผลิตข้าวในปี 2562 ลดลงจากภัยแล้งเฉลี่ย 1,757 - 4,661 กิโลกรัมต่อครัวเรือน คิดเป็นมูลค่าผลผลิตที่เสียหาย 25,840 – 50,171 บาทต่อครัวเรือน ภัยแล้งยังส่งผลให้เกษตรกร 30.12% ในพื้นที่ประกาศภัยแล้งมีผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค เกษตรกร 8.13% มีแหล่งอาหารลดลง คิดเป็นมูลค่าประมาณ 394 บาทต่อครัวเรือนต่อปี นอกจากนี้ รายได้จากภาคเกษตรของเกษตรกรในพื้นที่ประกาศภัยแล้งลดลงจาก 27.82% เหลือเพียง 20.49% ของรายได้ทั้งหมด และรายได้จากนอกภาคการเกษตรกลายเป็นแหล่งรายได้สำคัญของเกษตรกรในกลุ่มนี้ โดยเฉพาะในปีที่เกิดปัญหาภัยแล้ง นอกจากนี้ในปีที่ปัญหาภัยแล้งอยู่ในระดับรุนแรงมาก (ปี 2562) เกษตรกรมีรายได้จากพืชอื่นเฉลี่ยเพียง 5,969 บาทต่อครัวเรือน หรือคิดเป็น 3.87% ของรายได้ทั้งหมด สะท้อนให้เห็นภาพผลกระทบจากภัยแล้งต่อเกษตรกรที่ค่อนข้างชัดเจน โดยเฉพาะผลกระทบของปัญหาภัยแล้งต่อแหล่งรายได้ของครัวเรือนในภาคการเกษตร จากสถานการณ์ภัยแล้งที่ต่อเนื่องและรุนแรงมากขึ้นในช่วงหลายปีที่ผ่านมา ส่งผลให้เกษตรกรบางส่วนต้องปรับตัวเพื่อรับมือกับสถานการณ์ดังกล่าว ในบทต่อไปจะนำเสนอแนวทางการปรับตัวและการตัดสินใจปรับตัวของเกษตรกรชาวนาแต่ละกลุ่มซึ่งแตกต่างกันตามลักษณะทางเศรษฐกิจสังคมและกายภาพของแต่ละครัวเรือน

บทที่

4

การปรับตัว ของเกษตรกร ภายใต้สถานการณ์ภัยแล้ง

4.1 ความนำ

ภัยแล้งเป็นข้อจำกัดที่สำคัญในการผลิตทางการเกษตรของประเทศไทยโดยเฉพาะภาคอีสานที่ประสบภัยแล้งบ่อยครั้ง อันเป็นผลจากการกระจายน้ำฝนที่ไม่แน่นอนในฤดูฝน ความสามารถในการกักเก็บน้ำของดิน และเกษตรกรอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก เพื่อรับมือกับปัญหาดังกล่าวเกษตรกรใช้กลยุทธ์การเผชิญปัญหาภัยแล้งที่แตกต่างกัน เช่น การหาแหล่งน้ำชลประทาน การปรับเปลี่ยนชนิดพืชที่โตเร็วและทนแล้ง แนวทางปฏิบัติในการอนุรักษ์ดินและน้ำ การปรับปัจจัยการผลิตทางการเกษตร และการกระจายชนิดพืชหรือพันธุ์พืช ซึ่งความสามารถในการปรับตัวและการรับมือกับผลกระทบของภัยแล้งของเกษตรกรจะแตกต่างกันไปตามฐานทรัพยากร ฐานทางเศรษฐกิจ ลักษณะทางสังคมของครัวเรือน และแตกต่างกันไปตามภูมิภาคและระดับท้องถิ่น ในบทนี้จะนำเสนอปัจจัยที่ส่งผลต่อการตัดสินใจในการปรับตัวภายใต้สถานการณ์ภัยแล้ง จำแนกตามกลุ่มเกษตรกรที่ประสบปัญหาภัยแล้งกับเกษตรกรทั่วไป ปัจจัยบวกของครัวเรือนและชุมชนในการบรรเทาผลกระทบของภัยแล้ง และบทบาทของรัฐบาลต่อการบรรเทาผลกระทบและการปรับตัวต่อภัยแล้ง

4.2 การปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้ง

เกษตรกรตัวอย่างในพื้นที่ชลประทานที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้งมีสัดส่วนเกษตรกรที่ปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งมากที่สุด (ภาพที่ 4.1) โดยส่วนใหญ่เกษตรกรในพื้นที่ชลประทานจะปรับตัวโดยการหยุดปลูกข้าว (ภาพที่ 4.2) ในขณะที่เกษตรกรในพื้นที่ประสบภัยแล้งมีสัดส่วนเกษตรกรที่ปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งมากที่สุด นอกจากการหยุดปลูกข้าวแล้วเกษตรกรในพื้นที่ยังปรับตัวในรูปแบบอื่น ได้แก่ การหาแหล่งน้ำเพิ่มเติม (เช่น ขุดสระ บ่อ หรือบาดาล) การปรับช่วงเวลาการเพาะปลูกหรือหว่านข้าวให้ช้าลง ปรับลดจำนวนพื้นที่เพาะปลูกข้าว ปรับการใช้พันธุ์ข้าว ปรับชนิดของพืชที่ปลูกแทนข้าว หรือบางส่วนหันไปเลี้ยงสัตว์โดยเฉพาะในเขตพื้นที่นาน้ำฝน หรือหันไปทำอาชีพอื่นนอกภาคการเกษตรในช่วงที่ขาดแคลนน้ำ (เช่น รับจ้างก่อสร้าง ค้าขาย แม่บ้าน รปภ. เย็บผ้า งานหัตกรรมอื่น ขายอาหาร ขับรถ หรือรับจ้างแรงงานในภาคเกษตร) (ภาพที่ 4.2) แม้ว่าจะมีสัดส่วนของเกษตรกรรายเล็กได้รับผลกระทบจากภัยแล้งมากกว่า แต่สัดส่วนการปรับตัวของเกษตรกรไม่แตกต่างกันตามขนาดฟาร์ม (ภาพที่ 4.1)

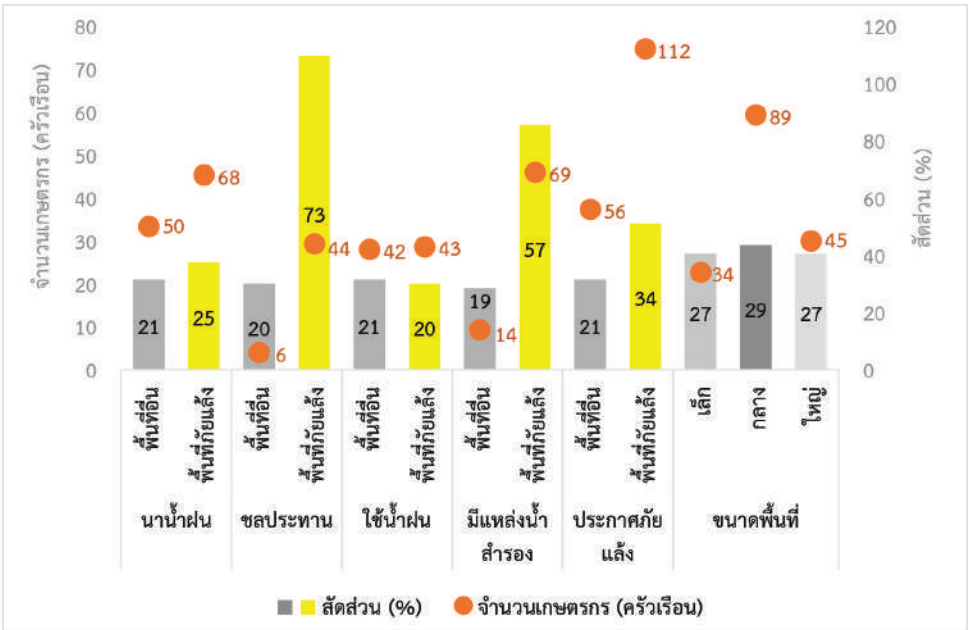

ภาพที่ 4.1 สัดส่วนและจำนวนของเกษตรกรตัวอย่างที่ปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้ง จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต แหล่งน้ำในการปลูกข้าว และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

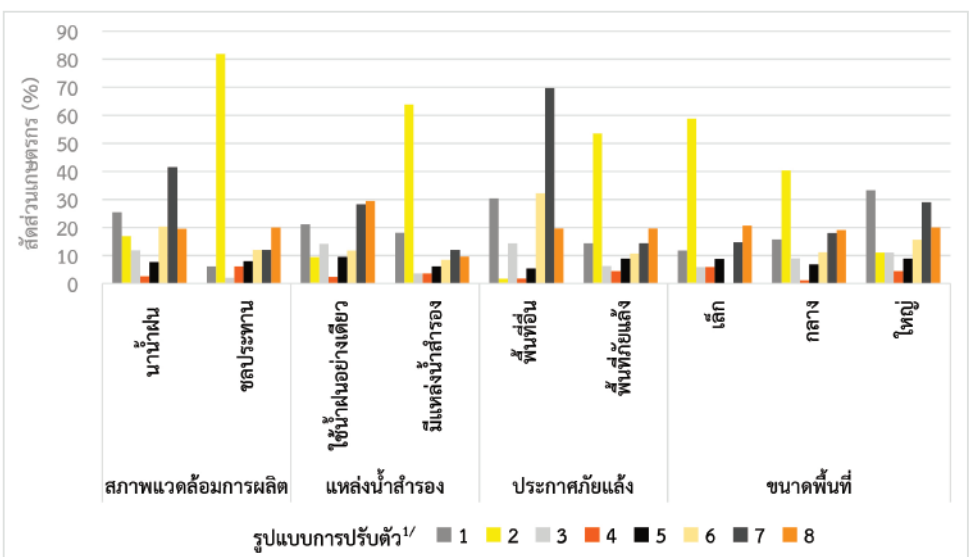

ภาพที่ 4.2 รูปแบบการปรับตัวของเกษตรกรต่อปัญหาภัยแล้ง จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต แหล่งน้ำสำรองในการปลูกข้าว พื้นที่ประกาศภัยแล้ง และขนาดพื้นที่เพาะปลูก

หมายเหตุ: 1/ รูปแบบการปรับตัว ได้แก่ 1. หาแหล่งน้ำเพิ่มเติม 2. หยุดปลูกข้าว 3. ปรับช่วงเวลาของการเพาะปลูก 4. ปรับลดจำนวนพื้นที่เพาะปลูกของข้าว 5. ปรับการใช้พันธุ์ข้าว 6. ปรับชนิดของพืชที่ปลูกแทนข้าว 7. เลี้ยงสัตว์แทนการปลูกข้าว 8. หันไปทำอาชีพอื่นแทนในช่วงที่ขาดแคลนน้ำ

ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

สำหรับการปรับตัวเพื่อลดความเสี่ยงด้วยการทำประกันภัยพืชผล โดยภาครัฐได้กำหนดให้การประกันภัยพืชผล เป็นหนึ่งในมาตรการสำคัญที่ใช้เป็นเครื่องมือช่วยเหลือเกษตรกรในการจัดระบบการเงิน เพื่อคุ้มครองต้นทุนการผลิตเมื่อเกิดภัยพิบัติทางธรรมชาติ คุ้มครองปริมาณผลผลิตที่ลดต่ำลง และคุ้มครองราคาผลผลิตที่ผันผวน ช่วยสร้างเสถียรภาพทางรายได้และความมั่นคงในอาชีพให้แก่เกษตรกร ซึ่งการประกันภัยพืชผล มีกรมธรรม์สำหรับพืชหลัก 2 ชนิด คือ ข้าว และข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ในส่วนของการประกันภัยข้าวนาปี สำหรับรายย่อย (ไมโครอินชัวรันส์) เป็นการประกันภัยที่ให้ความคุ้มครองความสูญเสียหรือความเสียหายต่อพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปี อันเกิดขึ้นจากภัยธรรมชาติ ไฟไหม้ ภัยศัตรูพืช หรือโรคระบาด การประกันภัยชนิดนี้เหมาะสำหรับเกษตรกรที่ทำการเพาะปลูกข้าวนาปี (สมาคมประกันวินาศภัย, 2564)

อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจข้อมูล พบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่ทุกพื้นที่มากกว่า 50% ไม่เคยทำประกันภัยพืชผล เกษตรกรที่ทำประกันภัยพืชผลส่วนใหญ่จะเป็นเกษตรกรในพื้นที่ชลประทานในเขตประกาศภัยแล้ง (ภาพที่ 4.3) สาเหตุสำคัญที่เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ต้องการทำประกันภัยพืชผลเพราะคิดว่าขั้นตอนการทำประกันภัยและการขอรับเงินชดเชยยุ่งยาก รองลงมาคือไม่ทราบข่าวสารว่ามีโครงการประกันภัยพืชผล และบางรายคิดว่าไม่คุ้มค่าหรือภัยแล้งไม่ได้เกิดขึ้นทุกปี (ภาพที่ 4.4) แม้ว่าในปี 2563 เกษตรกรลูกค้าสินเชื่อ ธ.ก.ส. ที่ปลูกข้าวนาปี จะได้รับการอุดหนุนเบี้ยประกันภัยจากรัฐบาลและ ธ.ก.ส. รายละ 58 บาท/ไร่ และ 39 บาท/ไร่ ตามลำดับ (อัตราค่าเบี้ยประกันภัย 97 บาท/ไร่) ทำให้ไม่มีค่าใช้จ่ายในการทำประกันจึงไม่เป็นภาระในการเพิ่มต้นทุนการปลูกข้าวในปีดังกล่าว แต่เกษตรกรตัวอย่างส่วนใหญ่เห็นว่าการทำประกันภัยพืชผลเป็นความจำเป็นตามข้อกำหนดเพื่อต้องการกู้ยืมเงินจาก ธ.ก.ส เท่านั้น และการจ่ายเบี้ยประกันภัยเป็นภาระในการเพิ่มค่าใช้จ่ายในการปลูกข้าว (ภาพที่ 4.4 และ 4.5)

---

[1] การประกันภัยพืชผลของไทยเริ่มใน ปี พ.ศ. 2521 กระทรวงพาณิชย์ โดยกรมการประกันภัย กระทรวง เกษตรและสหกรณ์ โดยกรมส่งเสริมการเกษตร และสมาคมประกันวินาศภัย ได้ร่วมมือกันจัดทำการ ประกันภัยพืชผลขึ้นเป็นครั้งแรก ซึ่งเป็นโครงการทดลอง โดยเริ่มประกันภัยฝ้ายที่อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา (วระเดช, 2564) ต่อมาในปี 2554 โครงการประกันภัยพืชผลเกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม จากการที่เกษตรกรต้องเผชิญกับความเสี่ยงในระหว่างการเพาะปลูก รัฐบาลจึงหาเครื่องมือมาบริหารความเสี่ยงให้กับเกษตรกรโดยใช้ระบบประกันภัย ซึ่งรัฐบาลได้จัดสรรงบประมาณส่วนหนึ่งชดเชยค่าเบี้ยประกันภัยให้กับเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการฯ เพื่อให้ความเสี่ยงของเกษตรกรได้รับการดูแลอย่างครบวงจร

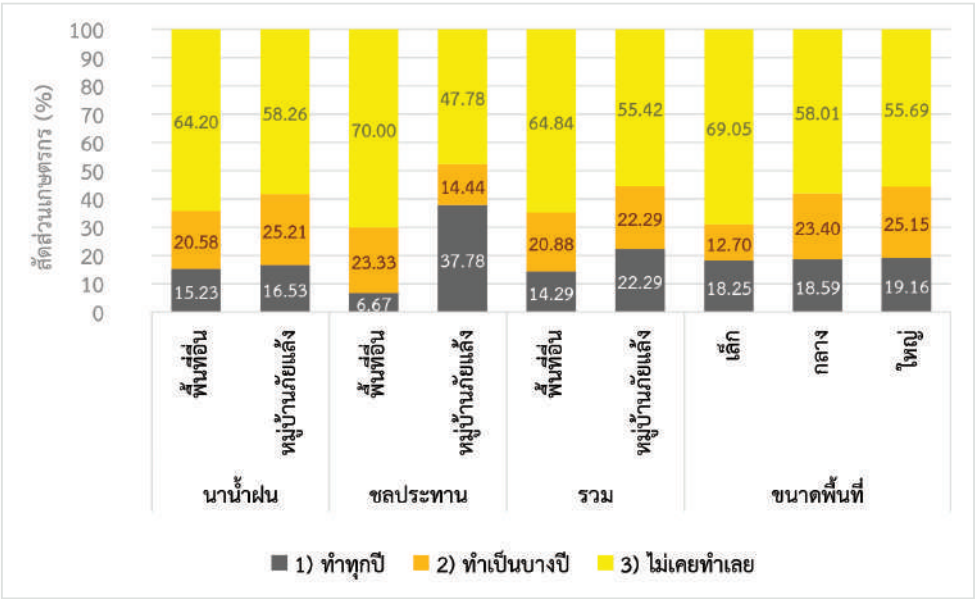

ภาพที่ 4.3 สัดส่วนของเกษตรกรตัวอย่างที่ทำประกันภัยพืชผลของ ธ.ก.ส. จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิตและขนาดพื้นที่เพาะปลูก

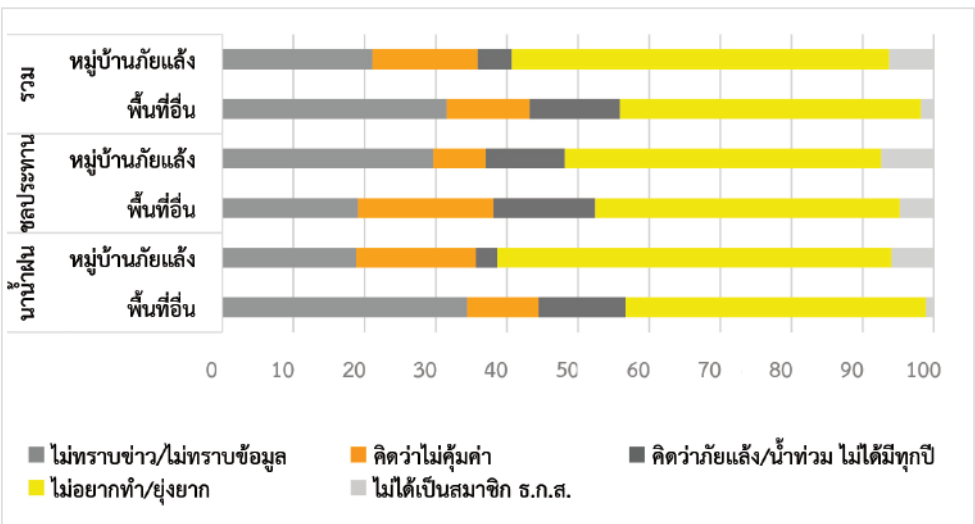

ภาพที่ 4.4 เหตุผลที่เกษตรกรตัวอย่างไม่ทำประกันภัยพืชผลของ ธ.ก.ส. จำแนกตามสภาพแวดล้อมการผลิต: สัดส่วนเกษตรกร (%)

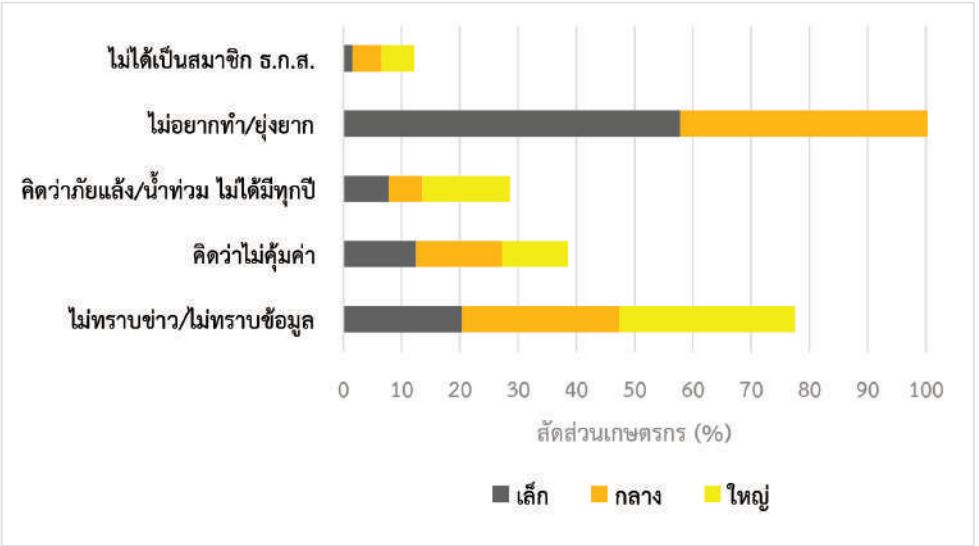

ภาพที่ 4.5 เหตุผลที่เกษตรกรตัวอย่างไม่ทำประกันภัยพืชผลของ ธ.ก.ส. จำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก
ที่มา: คำนวนจากฐานข้อมูลการสำรวจ

4.3 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการตัดสินใจในการปรับตัวภายใต้สถานการณ์ภัยแล้ง

ความสามารถในการปรับตัวของครัวเรือนในฟาร์มขึ้นอยู่กับปัจจัยทางเศรษฐกิจสังคมและประชากรหลายประการ เช่น ขนาดครอบครัว อายุ เพศ ระดับการศึกษา และขนาดฟาร์ม แตกต่างกันตามภูมิภาคและระดับท้องถิ่น (IPCC, 2007) ผลการวิเคราะห์ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจปรับตัวของเกษตรกร พบว่า ปัจจัยมีผลต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อภัยแล้งของเกษตรกรอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ประกอบด้วย อายุของแรงงานหลักในการทำนา สภาพแวดล้อมการผลิต (นาน้ำฝน/ชลประทาน) จำนวนปีที่ประสบภัยแล้ง ตัวแปรหุ่นของการปลูกข้าวเพื่อการค้า ตัวแปรหุ่นของการมีรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตร การวางแผนขยายพื้นที่การผลิตในไร่นา (ปลูกพืช/เลี้ยงสัตว์) การวางแผนให้ลูกหลานสืบทอดอาชีพเกษตรกรรม และจำนวนสมาร์ทโฟนในครัวเรือน (ตารางที่ 4.1) โดย สภาพแวดล้อมการผลิต (นาน้ำฝน/ชลประทาน) จำนวนปีที่ประสบภัยแล้ง ตัวแปรหุ่นของการปลูกข้าวเพื่อการค้า ตัวแปรหุ่นของการมีรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตร การวางแผนขยายพื้นที่การผลิตในไร่นา (ปลูกพืช/เลี้ยงสัตว์) การวางแผนให้ลูกหลานสืบทอดอาชีพเกษตรกรรม และจำนวนสมาร์ทโฟนในครัวเรือน มีผลกระทบทางบวกต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อภัยแล้ง ส่วนอายุของแรงงานหลักในการทำนามีผลกระทบทางลบต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อภัยแล้ง กล่าวคือ เกษตรกรที่มีอายุเพิ่มมากขึ้นมีแนวโน้มที่จะปรับตัวเพื่อรับมือกับปัญหาภัยแล้งลดลง เนื่องจากเกษตรกรที่อายุน้อยมีความกระตือรือล้นที่จะทดลองหรือใช้นวัตกรรม เทคโนโลยี และวิธีการใหม่ๆ ในการปรับปรุงการเกษตร (Ali and Erenstein, 2017)

สำหรับตัวแปรหุ่นของการปลูกข้าวเพื่อการค้า เป็นตัวแทนของขนาดพื้นที่เพาะปลูก ผลการศึกษาพบว่า ฟาร์มที่มีการปลูกข้าวเพื่อวัตถุประสงค์ทางการค้าหรือฟาร์มขนาดใหญ่มีผลกระทบต่อการตัดสินใจทางบวกปรับตัวต่อภัยแล้งอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ซึ่งขนาดฟาร์มเป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดความเป็นไปได้และประสิทธิภาพของกลยุทธ์การปรับตัว เพราะถือได้ว่าเป็นเครื่องบ่งชี้ความมั่งคั่ง ดังนั้นขนาดฟาร์มที่ใหญ่ขึ้นอาจช่วยลดข้อจำกัดด้านสภาพคล่องได้ (Jha and Gupta, 2021) ในขณะที่ตัวแปรหุ่นของการมีรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตร มีผลกระทบต่อการตัดสินใจทางบวกปรับตัวต่อภัยแล้งอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ รายได้จากแหล่งอื่นช่วยให้ครัวเรือนเกษตรลงทุนในเทคโนโลยีใหม่หรือการลงทุนเพิ่มเติม เช่น การเพิ่มการชลประทาน การอนุรักษ์ดิน การอนุรักษ์น้ำ และการปลูกพืชสวน นอกจากนี้ การที่ครัวเรือนมีอาชีพรองยังเปิดกว้างให้มีเครือข่ายเกษตรกร การติดตามความเคลื่อนไหวหรือองค์ความรู้ใหม่ๆ ในสังคมออนไลน์ ช่วยให้เกษตรกรค้นพบความรู้เกี่ยวกับกลยุทธ์และวิธีการปรับตัวที่กลุ่มต่างๆ นำไปใช้ในทางปฏิบัติ (Jha and Gupta, 2021)

ในส่วนของตัวแปรปัจจัยด้านสภาพแวดล้อมทางกายภาพ พบว่า สภาพแวดล้อมการผลิต (นาน้ำฝน/ชลประทาน) มีผลกระทบทางบวกต่อการตัดสินใจปรับตัวของเกษตรกรในพื้นที่ (ค่าสัมประสิทธิ์เท่ากับ 1.342) (ตารางที่ 4.1) กล่าวคือ เกษตรกรในพื้นที่ชลประทานมีแนวโน้มการปรับตัวต่อผลกระทบจากภัยแล้ง มากกว่าเกษตรกรในพื้นที่นาน้ำฝน โดยเกษตรกรในพื้นที่ดังกล่าว ส่วนใหญ่ลดพื้นที่การปลูกข้าว โดยเฉพาะการหยุดปลูกข้าวนาปรัง การปรับชนิดของพืชที่ปลูกแทนข้าว และการหันไปทำอาชีพนอกภาคการเกษตร สอดคล้องกับข้อมูลที่อภิปรายไว้ในภาพที่ 4.2 เช่นเดียวกับจำนวนปีที่ประสบภัยแล้ง จากผลการประมาณค่าแสดงให้เห็นว่าจำนวนปีที่ประสบกับภัยแล้งมีผลกระทบทางบวกต่อการปรับตัวของเกษตรกรเช่นกัน กล่าวคือ เกษตรกรที่ประสบภัยแล้งบ่อยครั้งกว่าเกษตรกรรายอื่นมีแนวโน้มที่จะปรับตัวมากกว่าเกษตรกรรายอื่น

ปัจจัยด้านทุนทางสังคม พบว่า เกษตรกรที่มีแผนขยายการผลิตในไร่นาส่งผลกระทบทางบวกต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้ง (ค่าสัมประสิทธิ์เท่ากับ 0.372) (ตารางที่ 4.1) เช่น การลงทุนในการพัฒนาแหล่งน้ำ การปรับชนิดพืชที่ปลูก หรือการเลี้ยงสัตว์ทดแทนรายได้จากการปลูกพืชในช่วงฤดูแล้ง เป็นต้น ในขณะที่จำนวนสมาร์ทโฟนในครัวเรือนเกษตรส่งผลกระทบทางบวกต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งเช่นกัน ซึ่งการมีสมาร์ทโฟนทำให้เกษตรกรสามารถเข้าถึงเทคโนโลยีและองค์ความรู้ด้านการเกษตร การพยากรณ์สภาพอากาศ หรือการแก้ไขปัญหาโรคพืชและแมลงในแปลงจากประสบการณ์ของเกษตรกรรายอื่นหรือผู้เชี่ยวชาญจากเครือข่ายในโลกออนไลน์มากขึ้น รวมทั้งเรียนรู้แนวทางการปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้ง เช่น การหาข้อมูลเรื่องการพัฒนาแหล่งน้ำ การปลูกพืชคลุมดิน การปรับโครงสร้างดิน หรือการตรวจสอบระยะเวลาการปลูกและเก็บเกี่ยวที่เหมาะสม โดยเกษตรกรส่วนใหญ่ในพื้นที่ค้นหาข้อมูลผ่านแอปพลิเคชั่น YouTube และรับข้อมูลส่วนใหญ่ผ่านแอพลิเคชั่นไลน์ (Line) และเฟสบุ๊ค (Facebook) เป็นหลัก

ตารางที่ 4.1 ผลการประมาณค่าปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งของเกษตรกรในพื้นที่ศึกษา

ชื่อตัวแปร			Coefficient estimates		Marginal effect model	
	Mean	Std. Err.	Coef.	Std. Err.	Coef.	Std. Err.
ปัจจัยด้านทุนมนุษย์						
- เพศของแรงงานหลักในการปลูกข้าว	0.613	0.021	0.037	0.191	0.009	0.047
- อายุของแรงงานหลักในการปลูกข้าว	0.470	0.021	-0.322*	0.191	-0.079*	0.047
ปัจจัยด้านทุนธรรมชาติ						
- พื้นที่ประกาศภัยแล้ง	0.578	0.021	0.268	0.197	0.066	0.048
- สภาพแวดล้อม/รูปแบบการผลิต	0.182	0.016	1.342***	0.297	0.328***	0.072
- จำนวนปีที่ประสบภัยแล้ง (ปี 2558 - 2563)	2.250	0.045	0.172*	0.089	0.042*	0.022
ปัจจัยด้านทุนทางการเงิน						
- การปลูกข้าวเพื่อการค้า	0.564	0.021	0.520***	0.201	0.127***	0.049
- รายได้หลักมาจากนอกภาคการเกษตร	0.223	0.018	0.646	0.237	0.158	0.058
- การเข้าถึงสินเชื่อเพื่อการเกษตร	0.595	0.021	0.313	0.195	0.077	0.048
ปัจจัยด้านทุนทางสังคม						
- อาชีพเกษตรกรรมมีความมั่นคง	0.899	0.013	-0.058	0.326	-0.014	0.080
- มีแผนขยายการผลิตในไร่นา	0.541	0.021	0.372*	0.198	0.091*	0.048
- วางแผนให้ลูกหลานสืบทอดอาชีพเกษตร	0.719	0.019	-0.186	0.225	-0.045	0.055
- สมาชิกกลุ่มเกษตรกร	0.879	0.308	-0.021	0.014	-0.005	0.003
- จำนวนสมาร์ทโฟน	0.250	0.034	0.261**	0.129	0.064**	0.032
Constant			-1.040***	0.402		
Log likelihood = -353.930			LR λ^2 = 79.46***		Pseudo R^2 = 0.1044	

หมายเหตุ: *,**,*** มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับความเชื่อมั่น 90, 95 และ 99%

ที่มา: จากการคำนวณ

4.4 ปัจจัยกำหนดรูปแบบการปรับตัวต่อภัยแล้ง

การวิเคราะห์ปัจจัยที่กำหนดรูปแบบการปรับตัวต่อภัยแล้งของเกษตรกร พบว่า เพศของแรงงานหลักในการทำนา สภาพแวดล้อมการผลิต (นาน้ำฝน/ชลประทาน) ตัวแปรหุ่นของการปลูกข้าวเพื่อการค้า ตัวแปรหุ่นของการมีรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตร การวางแผนขยายพื้นที่การผลิตในไร่นา (ปลูกพืช/เลี้ยงสัตว์) และการวางแผนให้ลูกหลานสืบทอดอาชีพเกษตรกรรม มีอิทธิพลต่อการกำหนดรูปแบบการปรับตัวต่อภัยแล้งของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวในพื้นที่ศึกษาอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ (ตารางที่ 4.2)

ผลการวิจัยบ่งชี้ว่าครัวเรือนที่มีหัวหน้าครัวเรือนเพศชายส่งผลกระทบทางลบต่อการปรับตัวของเกษตรกรในรูปแบบที่ 6 คือการหารายได้จากนอกภาคการเกษตรได้น้อยลง (ตารางที่ 4.2) เกษตรกรเพศหญิงในพื้นที่อาจจะมีแนวโน้มในการปรับตัวมากกว่าในสถานการณ์ภัยแล้ง เพราะมีตำแหน่งงานหรืออาชีพนอกภาคการเกษตรสำหรับเพศหญิงมากกว่า เช่น การขายอาหาร การทำงานหัตถกรรม (เย็บผ้า ทำพรม เช็ดเท้า) หรืออาชีพแม่บ้าน และสังคมไทยในปัจจุบันเพศหญิงค่อนข้างมีบทบาทในการทำงานนอกบ้านมากขึ้นและค่อนข้างเท่าเทียมกันกับเพศชาย ในประเทศกำลังพัฒนาทั่วไปความสามารถในการปรับตัวของครัวเรือนที่เพศชายต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจะมีมากกว่าเกษตรกรเพศหญิง เนื่องจากมีเครือข่ายทางสังคมและมีบทบาทหน้าที่ในสถาบันทางสังคมหรือกลุ่มเกษตรกรมากกว่า ทำให้สามารถเข้าถึงการพยากรณ์ ข้อมูล และความรู้ นอกจากนี้การจัดสรรแรงงานในครอบครัวเป็นตัวกำหนดผลกระทบทางเพศต่อกลยุทธ์ในการปรับตัวในประเทศกำลังพัฒนา เช่น อินเดีย การถือครองที่ดินยังพบว่ามีอคติทางเพศและสิทธิของผู้ใช้จำกัดการตัดสินใจในการปรับตัวของเกษตรกรหญิง ในชนบทของอินเดีย อุปสรรคด้านกฎเกณฑ์และเชิงสถาบันขัดขวางปฏิสัมพันธ์ของเกษตรกรหญิงในสังคมและจำกัดความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกรเพศหญิง (Jha and Gupta. 2021)

สำหรับสภาพแวดล้อมการผลิต พบว่า การปลูกข้าวในพื้นที่ชลประทานส่งผลกระทบอย่างมากต่อการปรับตัวในรูปแบบที่ 1 คือ การหยุดปลูกข้าวหรือลดพื้นที่เพาะปลูกข้าวในฤดูนาปรัง ค่าสัมประสิทธิ์ผลกระทบต่อการตัดสินใจปรับตัวเท่ากับ 4.448 ผลจากการขาดแคลนน้ำในเขื่อนส่งผลให้รัฐบาลประกาศให้งดการปลูกข้าวในฤดูนาปรัง ดังนั้นตั้งแต่เกิดปัญหาภัยแล้งรุนแรงในช่วงปี 2558 ทำให้เกษตรกรในพื้นที่ชลประทานที่ประสบภัยแล้งต้องงดการทำนาปรัง เพราะไม่มีน้ำในคลองชลประทานปล่อยมาใช้สำหรับทำนาปรัง ในขณะที่วัตถุประสงค์ในการปลูกข้าวเพื่อการค้าส่งผลกระทบต่อการตัดสินใจปรับตัว 3 รูปแบบ คือ การหยุดปลูกข้าว ปรับชนิดของพืชที่ปลูกแทนข้าว และการปรับตัวหันไปประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตร รวมทั้งครัวเรือนเกษตรที่มีรายได้จากนอกภาคเกษตร และวางแผนให้ลูกหลานสืบทอดการทำเกษตรต่อ มีแนวโน้มการปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งโดยรูปแบบการหันไปประกอบอาชีพเสริมนอกภาคการเกษตร เพื่อให้มีรายได้เพียงพอต่อภาระค่าใช้จ่ายของครัวเรือน ซึ่งในปัจจุบันรายได้จากนอกภาคการเกษตรมีบทบาทสำคัญกับแหล่งรายได้ของครัวเรือน โดยเฉพาะในพื้นที่ประกาศภัยแล้งและปีที่ประสบปัญหาภัยแล้งที่เกือบ 80% ของรายได้ครัวเรือนมาจากแหล่งรายได้นอกภาคการเกษตร นอกจากนี้ ในการปรับตัวโดยรูปแบบการหาแหล่งน้ำเพิ่มเติม ปัจจัยที่ส่งผลกระทบอย่างมากต่อการปรับตัวในรูปแบบนี้ คือ กลุ่มเกษตรกรที่วางแผนการขยายพื้นที่การเกษตรโดยเฉพาะพื้นที่เพาะปลูกพืชหรือพื้นที่เลี้ยงสัตว์

ตารางที่ 4.2 ผลการประมาณค่าปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจกำหนดรูปแบบการปรับตัวต่อภัยแล้งของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวในพื้นที่ศึกษา

ชื่อตัวแปร/รูปแบบ	1	2	3	4	5	6
	Coef.					
เพศของแรงงานหลักในการปลูกข้าว	-0.926	18.588	-0.431	-0.675	1.132	-2.030***
อายุของแรงงานหลักในการปลูกข้าว	0.935	-0.817	-28.317	-0.579	-0.212	0.848
พื้นที่ประกาศภัยแล้ง	1.143	-0.329	0.439	0.154	0.711	0.444
สภาพแวดล้อม/รูปแบบการผลิต	4.448***	-18.629	-16.915	0.741	-0.776	0.849
จำนวนปีที่ประสบภัยแล้ง (2558 - 2563)	-0.420	-0.706	-28.949	0.400	0.340	0.173
การปลูกข้าวเพื่อการค้า	-1.833***	0.538	0.229	-1.498*	-0.887	-1.751**
รายได้หลักมาจากนอกภาคการเกษตร	0.122	1.275	-16.258	0.678	-0.494	1.480**
การประกอบอาชีพเกษตรกรรมมั่นคง	19.250	-2.116	16.243	19.017	-1.064	20.294
มีแผนขยายการผลิตในไร่นา	-0.714	-0.549*	13.422	-0.856	0.288	-0.339
วางแผนให้ลูกหลานสืบทอดอาชีพเกษตร	-0.395	0.610	-14.443	0.711	0.023	-1.676**
Constant	-22.908	-18.810	11.763	-22.626	-3.862	-22.033
Log likelihood = -174.191	LR λ^2 = 138.95***			Pseudo R^2 = 0.2845		

หมายเหตุ: *,**,*** มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับความเชื่อมั่น 90, 95 และ 99%
ที่มา: จากการคำนวณ

4.5 ปัจจัยบวกของครัวเรือนและชุมชนในการบรรเทาผลกระทบของภัยแล้ง

ปัญหาภัยแล้งส่งผลกระทบต่อเกษตรกรในภาคอีสานมาอย่างต่อเนื่องหลายปี แต่ปัญหาภัยแล้งทวีความรุนแรงมากขึ้นตั้งแต่ช่วง ปี 2561 เป็นต้นมา และเกิดขึ้นบ่อยในช่วงเดือนพฤษภาคม – สิงหาคมของทุกปี ซึ่งเป็นช่วงระยะต้นกล้าและระยะแตกกอของข้าวและมีความแห้งแล้งต่อเนื่องกันมาหลายปี อย่างไรก็ตามในอดีตการเกิดภัยแล้งจะมีเป็นบางปีหรือรุนแรงเป็นบางช่วงเวลา พอฝนตกลงมาภัยแล้งก็จะหมดปัญหาไป แต่ในปัจจุบันไม่เป็นเช่นนั้นความแห้งแล้งเกิดขึ้นเกือบทุกปี และเกิดขึ้นเป็นเวลายาวนานกว่าที่เคยเป็นมา ส่งผลให้มีน้ำไม่เพียงพอต่อการทำการเกษตร และ ป่าชุมชนไม่อุดมสมบูรณ์ (ต้นไม้ยืนต้นตาย อาหารป่าขาดแคลน) เกษตรกรในพื้นที่ระบุว่าผลกระทบที่สำคัญจากภัยแล้ง ได้แก่

- **อันดับที่ 1** คือ ผลกระทบด้านเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพ การที่มีน้ำไม่เพียงพอต่อการทำการเกษตร ส่งผลให้ผลผลิตข้าวลดลง ผลผลิตทางการเกษตรลดลง ขาดแหล่งน้ำในการเลี้ยงสัตว์ ต้นทุนในการเลี้ยงสัตว์เพิ่มมากขึ้น กระทบต่อรายได้ของประชากรในชุมชน ขาดรายได้ ภาระหนี้สินเพิ่มมากขึ้น

- **อันดับที่ 2** คือ ผลกระทบด้านความมั่นคงทางอาหาร ปัญหาภัยแล้งทำให้มีน้ำไม่เพียงพอต่อการปลูกข้าว ทำให้ขาดแคลนข้าวเพื่อการบริโภค (ต้องซื้อข้าวสำหรับบริโภคในครัวเรือน) ป่าชุมชนไม่อุดมสมบูรณ์ จึงขาดแคลนแหล่งอาหารตามธรรมชาติ เกษตรกรในพื้นที่ไม่สามารถปลูกพืชผักเพื่อบริโภคในครัวเรือนได้ก็ทำให้แหล่งอาหารในครัวเรือนหายไปเป็นจำนวนมากเช่นกัน

โดยปัญหาภัยแล้งส่งผลกระทบต่อกิจกรรมของครัวเรือน การดำรงชีวิตของประชากร และชุมชน ดังนี้

- เศรษฐกิจและการประกอบอาชีพ เนื่องจากประชากรส่วนใหญ่ในชุมชนประกอบอาชีพเกษตรกร ทำให้รายได้จากภาคการเกษตรลดลง หนี้สินเพิ่มขึ้น เกษตรกรบางส่วนต้องอพยพย้ายถิ่นไปรับจ้างนอกภาคเกษตรต่างพื้นที่ โดยเฉพาะกรุงเทพฯและปริมณฑล (งานก่อสร้าง โรงงาน และงานบริการ)
- การที่ผลผลิตข้าวของเกษตรกรลดลงทำให้รายได้ลดลง ไม่มีเงินชำระหนี้ ทำให้มีหนี้สินเพิ่มมากขึ้น
- ผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตและการดำรงชีวิต เพราะผลกระทบจากภัยแล้งทำให้แหล่งอาหารตามธรรมชาติลดลง ทำให้ความหลากหลายของการบริโภคอาหารและจำนวนของอาหารที่บริโภคก็ลดลงเช่นกัน
- คุณภาพชีวิตลดลง เพราะต้องเปลี่ยนอาชีพจากเกษตรกรเป็นแรงงานนอกภาคเกษตร

จากการสนทนากลุ่มย่อย พบว่า ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้งไม่ได้มีเพียงเกษตรกรผู้ปลูกข้าวเท่านั้นแต่ยังรวมถึงผู้มีส่วนได้ส่วนเสียอื่น ได้แก่ เกษตรกรผู้ปลูกหม่อนเลี้ยงไหมและปลูกพืชอื่นๆ (เช่น มันสำปะหลัง ยางพารา อ้อย ข้าวโพด พืชผัก และไม้ผล) เกษตรกรที่เลี้ยงสัตว์ ผู้ให้ประกอบการรถเกี่ยวข้าว แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร ร้านค้าและร้านอาหารในชุมชน (ภาพที่ 4.6)

ภาพที่ 4.6 ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาภัยแล้งในชุมชนพื้นที่ศึกษา
ที่มา: การสนทนากลุ่มย่อย

ผลกระทบจากภัยแล้งที่ยาวนานต่อเนื่องในภาคอีสานส่งผลให้เกษตรกรบางส่วนตัดสินใจปรับตัวและจัดการกับปัญหาภัยแล้งที่ต้องเผชิญและอาจจะต้องเผชิญอย่างต่อเนื่องในอนาคต การตัดสินใจในการจัดการปัญหาภัยแล้งเป็นการตัดสินใจที่เกี่ยวข้องกับประเด็นสำคัญสองประการ ได้แก่ 1) การสูญเสียหน้าที่ที่ต้องการ (เช่น การผลิตอาหาร) อันเนื่องมาจากภัยคุกคามในปัจจุบัน (ภัยแล้ง) กำลังใกล้เข้ามาหรือกำลังเกิดขึ้น และ 2) บริบทการตัดสินใจปรับเปลี่ยนหน้าที่ที่ต้องการจากการคุกคามของภัยแล้งในอนาคต (Ault, 2020) การตอบสนองต่อภัยแล้งของเกษตรกรมีทั้งเพื่อแก้ไขปัญหาในระยะสั้นและระยะยาวแตกต่างตามคุณลักษณะของเกษตรกรและของฟาร์ม รวมทั้งสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคมของแต่ละชุมชน กลยุทธ์การตอบสนองต่อภัยแล้งในระยะสั้น เช่น การปรับเปลี่ยนพันธุ์พืช การเลื่อนระยะเวลาการเพาะปลูก การซื้ออาหารสัตว์เพิ่มเติม เป็นการดำเนินการในระยะสั้นและมีส่วนทำให้เพิ่มความ

สามารถในการรับมือกับเหตุการณ์ภัยแล้งในอนาคตได้เพียงเล็กน้อย ส่วนการตอบสนองการปรับตัวในระยะยาวซึ่งจะเป็นการปรับตัวต่อสถานการณ์ภัยแล้งในอนาคตได้อย่างยั่งยืน ไม่ค่อยปรากฏในรายงานการวิจัยที่ผ่านมา การปรับตัวเพื่อรองรับผลกระทบจากภัยแล้งในระยะยาว แบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม ใหญ่ๆ ได้แก่ 1) การพัฒนาหรือการนำพันธุ์พืชหรือหญ้าที่ทนต่อความแห้งแล้งมาใช้เพื่อลดความอ่อนไหวต่อความแห้งแล้ง 2) เพิ่มความร่วมมือของเกษตรกรเพื่อเพิ่มบทบาทร่วมกันและอำนาจต่อรอง เช่น การรวมกลุ่มเกษตรกร การถ่ายทอดข้อมูลระหว่างผู้ประกอบการในห่วงโซ่ การเกษตรแบบมีพันธะสัญญา 3) การลงทุนในแหล่งน้ำในฟาร์มเพื่อลดความเสี่ยงจากภัยแล้ง และ 4) การกระจายแหล่งผลิตเพื่อแบ่งปันความเสี่ยงเพื่อลดการเผชิญปัญหาภัยแล้ง (Holman et al., 2021)

อย่างไรก็ตาม กลยุทธ์การปรับตัวเพื่อเพิ่มความเข้มแข็งของระบบการเกษตรในฟาร์ม ผ่านการสร้างความหลากหลาย การพัฒนาพันธุ์พืช หรือการลงทุนในแหล่งน้ำมีค่าใช้จ่ายในการลงทุน ซึ่งค่าใช้จ่ายเหล่านี้อาจเป็นอุปสรรคต่อการปรับตัวของเกษตรกร (เช่น อ่างเก็บน้ำชลประทานในฟาร์ม โครงสร้างพื้นฐานด้านน้ำดื่ม) ค่าใช้จ่ายในการดำเนินงาน (เช่น การจัดการดิน การเปลี่ยนแปลงส่วนผสมอาหารสัตว์ ค่าโสหุ้ยในการจัดการ) ผลกำไรที่หายไป (เช่น พื้นที่เพาะปลูกที่ลดลง จำนวนปศุสัตว์ที่ลดลง) และต้นทุนค่าเสียโอกาส (Abson et al., 2013) (เช่น อ่างเก็บน้ำที่ไม่ได้ใช้ในช่วงหลายปีที่ผ่านมา ผลผลิตของพันธุ์ที่ทนแล้งลดลง ทุ่งเลี้ยงสัตว์) ความเต็มใจหรือความสามารถในการปรับตัวในรูปแบบต่างๆ นี้ จะแตกต่างกันตามลักษณะการผลิตของฟาร์ม ทัศนคติด้านความเสี่ยง (Knox et al., 2010; Rial-Lovera et al., 2017) นอกจากข้อจำกัดจากคุณลักษณะพื้นฐานของเกษตรกรแต่ละรายหรือฟาร์มแต่ละแห่งแล้ว สภาพแวดล้อม ทรัพยากร และปัจจัยเชิงสังคมในชุมชน เป็นส่วนที่มีบทบาทสำคัญในการบรรเทาผลกระทบหรือช่วยสนับสนุนการปรับตัวของเกษตรกรในการบรรเทาปัญหาภัยแล้ง ผลการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพจากการสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้ง และการสนทนากลุ่มย่อยกับตัวแทนเกษตรกร ผู้นำชุมชน และผู้นำเกษตรกรในชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้งในพื้นที่ศึกษา พบว่า ปัจจัยบวกที่ช่วยสนับสนุนการปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งของเกษตรกรในพื้นที่ประกอบด้วยปัจจัยที่เกี่ยวข้อง 5 ด้าน ได้แก่ ด้านทรัพยากรธรรมชาติ กายภาพ และสิ่งแวดล้อม ด้านเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพ ด้านโครงสร้างพื้นฐานในชุมชน ด้านสถาบันและการรวมกลุ่ม ด้านเทคโนโลยีและการสื่อสาร (ตารางที่ 4.3) ซึ่งข้อมูลเชิงคุณภาพจากการสนทนากลุ่มย่อยสอดคล้องกับผลการศึกษาในส่วนของข้อมูลจากแบบสอบถาม โดยเฉพาะประเด็นด้านทรัพยากรธรรมชาติ กายภาพ และสิ่งแวดล้อม เกษตรกรที่มีแหล่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ เช่น บึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ จะปรับตัวได้มากกว่ากลุ่มอื่นๆ นอกจากนี้ ด้านรายได้ของครัวเรือนยังพบว่าครัวเรือนที่มีรายได้จากการเลี้ยงสัตว์/นอกภาคเกษตร หรือเงินส่งกลับจากลูกหลานที่อพยพไปทำงานต่างพื้นที่ เป็นปัจจัยบวกที่สำคัญต่อการปรับตัวของเกษตรกรโดยเฉพาะการลงทุนเพื่อหาแหล่งน้ำเพิ่มเติม นอกจากนี้ ผลการศึกษาที่ระบุว่าการเข้าถึงสมาร์ทโฟนเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่สำคัญต่อการปรับตัวเพื่อรับมือกับสถานการณ์ภัยแล้ง ค่อนข้างเห็นภาพชัดเจนมากขึ้นจากผลการวิจัยเชิงคุณภาพ

ตารางที่ 4.3 ปัจจัยบวกของชุมชนที่ช่วยสนับสนุนการปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งของเกษตรกร

ลำดับ	ประเภท	รายการ	รูปแบบที่สนับสนุนการปรับตัวของเกษตรกร
1.	ทรัพยากรธรรมชาติ กายภาพ และสิ่งแวดล้อม	• แหล่งน้ำตามธรรมชาติ	• มีแหล่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ เช่น บึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่
		• น้ำใต้ดิน	• น้ำใต้ดินเพียงพอ/ไม่เค็ม
		• ดิน	• ดินอุ้มน้ำ/ดินเหนียว/ร่วนปนเหนียว
		• ป่าชุมชน	• ป่าสาธารณะของชุมชนยังอุดมสมบูรณ์/ไม่มีการบุกรุก
2.	เศรษฐกิจและการประกอบอาชีพ	• รายได้ครัวเรือน	• ครัวเรือนที่มีรายได้จากการเลี้ยงสัตว์/นอกภาคเกษตร หรือเงินส่งกลับจากลูกหลานที่อพยพไปทำงานต่างพื้นที่
		• อาชีพของสมาชิกในครัวเรือน/ลูกหลาน	• สมาชิกในครัวเรือน/ลูกหลานมีอาชีพหรือความรู้เรื่องระบบน้ำ (ลดค่าใช้จ่ายในการพัฒนาระบบน้ำของฟาร์ม)
3.	โครงสร้างพื้นฐานในชุมชน	• คลองชลประทาน	• มีคลองชลประทาน ใกล้กับแหล่งต้นน้ำ
		• ฝายชะลอน้ำ	• โครงการฝายชะลอน้ำถาวรที่ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ
		• ตลาดนัดชุมชน	• ตลาดนัดชุมชนสำหรับกระจายผลผลิต/การปรับตัวทำอาชีพนอกภาคการเกษตร
4.	สถาบันและการรวมกลุ่ม	• ผู้นำชุมชน	• ผู้นำชุมชนเข้มแข็ง มีเครือข่ายการทำงานประสานกับหน่วยงานองค์กรภาครัฐ/เอกชน โดยเฉพาะข้าราชการการเมือง
		• ผู้นำกลุ่มเกษตรกร	• มีการรวมกลุ่มเกษตรกร และมีผู้นำกลุ่มเกษตรกรที่เข้มแข็ง
		• กลุ่มอาชีพ	• มีกลุ่มอาชีพที่ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐอย่างต่อเนื่อง เช่น กลุ่มทอผ้าไหม กลุ่มทำผ้าเช็ดเท้า
		• องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น	• การมีส่วนร่วมขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น โดยเฉพาะการจัดสรรงบประมาณในการแก้ไขปัญหาภัยแล้งในระดับชุมชน
5.	เทคโนโลยีและการสื่อสาร	• สมาร์ทโฟน	• การเข้าถึงแหล่งความรู้และการคาดการณ์พยากรณ์อากาศในสมาร์ทโฟน
		• การสื่อสารในชุมชน	• การสื่อสารในชุมชนที่ครอบคลุมประชากร
		• การสื่อสารกับหน่วยงานภาครัฐ	• การสื่อสารและติดตามโครงการพัฒนาของหน่วยงานภาครัฐอย่างต่อเนื่อง

4.6 บทบาทของรัฐบาลต่อการบรรเทาผลกระทบ และการปรับตัวต่อภัยแล้ง (ระยะสั้นและระยะยาว): ข้อมูลเชิงคุณภาพ จากการสัมภาษณ์เชิงลึกและการสนทนากลุ่มย่อย

จากสถานการณ์ภัยแล้งที่คาดว่าจะเกิดขึ้นบ่อยครั้งและรุนแรงขึ้นเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ภาคการเกษตรจำเป็นต้องมีการวางแผนและการลงทุนระยะยาวเพื่อสร้างความสามารถในการรองรับและตอบสนองผลกระทบในระยะสั้น และการเตรียมการที่เหมาะสมสำหรับภัยธรรมชาติหรือเหตุการณ์รุนแรงในอนาคต อย่างไรก็ตามแม้ว่าปัญหาภัยแล้งจะสร้างความเสียหายค่อนข้างบ่อยครั้ง เกษตรกรและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องค่อนข้างคุ้นเคยกับสถานการณ์ภัยแล้ง และในช่วงที่ผ่านมารัฐบาลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมีการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาภัยแล้งอย่างต่อเนื่อง ทั้งในรูปแบบการจัดการแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรของชุมชน การส่งเสริมการผลิตทางการเกษตรและการแปรรูปผลผลิตเกษตรเพื่อสร้างรายได้ในฤดูแล้งของชุมชน การปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐานเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต หรือด้านการจัดการเพื่อลดความสูญเสียผลผลิตเกษตร โดยข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้ง และการสนทนากลุ่มย่อยกับตัวแทนเกษตรกร ผู้นำชุมชน และผู้นำเกษตรกรในชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้งในพื้นที่ศึกษา พบว่า โครงการและมาตรการช่วยเหลือของรัฐบาลที่เกษตรกรในพื้นที่เคยได้รับเกี่ยวกับภัยแล้ง มี 7 โครงการ/มาตรการ ได้แก่ 1) การชดเชยภัยแล้ง (กรมส่งเสริมการเกษตร) 2) โครงการแหล่งน้ำในไร่นานอกเขตชลประทาน (กรมพัฒนาที่ดิน) 3) การขุดลอกแหล่งน้ำ/คลองชลประทาน (องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น/กรมชลประทาน) 4) การพัฒนาน้ำบาดาลเพื่อการเกษตร มี 2 โครงการ ได้แก่ โครงการน้ำบาดาลเพื่อการเกษตรสูบน้ำด้วยพลังงานแสงอาทิตย์ (Solar cell) 5) โครงการส่งเสริมการปลูกพืชใช้น้ำน้อย (กรมส่งเสริมการเกษตร) 6) การทำประกันภัยพืชผล (ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร) 7) การส่งเสริมอาชีพนอกภาคการเกษตร (กรมการพัฒนาชุมชน)

มาตรการส่วนใหญ่ที่ผ่านมาเป็นการแก้ไขปัญหาในระยะสั้นหรือแม้จะมีวัตถุประสงค์เพื่อแก้ไขปัญหาในระยะยาว แต่ก็ยังมีปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินการดังได้อภิปรายไว้ในรายละเอียดแต่ละโครงการ นอกจากนี้แม้ว่าหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมีโครงการที่ให้ความรู้ในการแก้ปัญหาภัยแล้ง แต่เกษตรกรระบุว่ายังไม่ตอบโจทย์การแก้ปัญหาปัญหาภัยแล้งได้อย่างแท้จริง ซึ่งการแก้ไขปัญหาภัยแล้งจำเป็นต้องมีการวางแผนระยะยาวและการลงทุนในการจัดการภัยแล้งในวงกว้าง รวมทั้งมีความจำเป็นต้องปรับกลยุทธ์ของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียตลอดห่วงโซ่อุปทาน ซึ่งมีความท้าทายในการที่เกษตรกรหรือผู้ประกอบการในภาคการเกษตรจะปรับกลยุทธ์จากการตอบสนองการเผชิญปัญหาในระยะสั้น เป็นการตอบสนองในระยะยาว การปรับเปลี่ยนที่ดำเนินการโดยผู้ดำเนินการที่แตกต่างกันจะต้องทำงานในกลุ่มเพื่อเพิ่มความเข้มแข็งของระบบการผลิตโดยรวม นอกจากเกษตรกรและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ผู้ค้าปลีก และผู้ประกอบการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร จะมีบทบาทสำคัญในการทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและส่งเสริมความเข้มแข็งในห่วงโซ่อุปทาน โดยให้การสนับสนุนเกษตรกรและกลุ่มเกษตรกรด้วยการสนับสนุนทางการเกษตรและการทำเกษตรแบบมีพันธสัญญาที่สามารถให้ความมั่นใจสำหรับการลงทุนทางธุรกิจในระยะยาว (เช่น การสร้างอ่างเก็บน้ำ หรือแหล่งน้ำสำรองในฟาร์ม) ซึ่งสรุปรายละเอียดของรูปแบบการดำเนินการ ภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง และผลประโยชน์จากการดำเนินการแต่ละรูปแบบตามข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกและการสัมมนากลุ่มแบบเจาะจง ดังตารางที่ 4.4

ตารางที่ 4.4 แนวทางการดำเนินการสนับสนุนความสามารถในการรับมือและปรับตัวของเกษตรกรต่อปัญหาภัยแล้ง

ประเภทของทุน	รูปแบบการดำเนินการ	ภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง	ผลประโยชน์จากรูปแบบการดำเนินการ
ทุนธรรมชาติ	• การปรับปรุงอินทรียวัตถุในดิน	• เกษตรกร	• ปรับปรุงโครงสร้างของดิน ความจุน้ำที่สูงขึ้น
	• ปลูกไม้ยืนต้น/พืชคลุมดิน	• เกษตรกร	• ร่มเงาสำหรับปศุสัตว์ การลดคายน้ำของพืช
	• การปรับปรุงพันธุ์พืช	• นักปรับปรุงพันธุ์, หน่วยงานด้านเทคโนโลยี	• ปรับปรุงพืชทนแล้ง, ข้าวทนแล้ง
ทุนทางสังคม	• ความยืดหยุ่นด้านกฎระเบียบ	• รัฐบาล,นักกฎหมาย	• เพิ่มการเข้าถึงพื้นที่เลี้ยงสัตว์น้ำในระยะสั้น
	• การขยายพื้นที่ในการซื้อสินค้า	• ผู้ประกอบการแปรรูปสินค้า, ร้านค้าปลีก	• ลดความเสี่ยงด้านอุปทาน
	• ความร่วมมือในหลายภาคส่วน (Multi-sectoral collaboration)	• กลุ่มเกษตรกร, กลุ่มผู้ใช้น้ำ, สหกรณ์	• เพิ่มการเข้าถึงความรู้และการสนับสนุน การแบ่งปันการซื้อขายเพื่อตอบสนองความขาดแคลนของผลผลิต
	• เครือข่ายสนับสนุน	• องค์กรด้านการเกษตร, เกษตรกร	• แบ่งปันข้อมูล, สนับสนุนการผลิตและบรรเทาผลกระทบ
	• การสื่อสารและการเจรจาต่อรอง	• เกษตรกร, กลุ่มผู้ใช้น้ำ, นักกฎหมาย	• เพิ่มความไว้วางใจ
ทุนมนุษย์	• การพัฒนาความสัมพันธ์ทางธุรกิจที่มั่นคงและความร่วมมือในห่วงโซ่อุปทาน	• ผู้ประกอบการแปรรูปสินค้า, ร้านค้าปลีก, เกษตรกร, กลุ่มเกษตรกร	• เพิ่มความไว้วางใจและการสนับสนุน
	• การรับรู้ของผู้บริโภค	• ผู้ค้าปลีก, กลุ่มเกษตรกร, NGOs	• เพิ่มระดับการยอมรับผลผลิต (พืชผัก/ผลไม้) ที่ 'ไม่สมบูรณ์'
	• การฝึกอบรมและให้คำแนะนำเกษตรกร	• นักวิชาการ, เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร, ผู้ประกอบการแปรรูปสินค้า, ร้านค้าปลีก,	• ปรับปรุงการปฏิบัติทางการเกษตรในสถานการณ์ภัยแล้ง
	• การพยากรณ์และการแจ้งเตือนล่วงหน้า Forecasting and early warning	• นักวิทยาศาสตร์, หน่วยงานด้านการจัดเก็บข้อมูล, หน่วยงานด้านการจัดการสิ่งแวดล้อม	• ข้อมูลสำหรับการเตรียมตัวและการตัดสินใจของเกษตรกร
การลงทุนโครงสร้างพื้นฐาน	• อ่างเก็บน้ำในฟาร์มและแหล่งน้ำสำรอง (เช่น บ่อขุด สระ บาดาล โซลาร์เซลล์)	• เกษตรกร, หน่วยงานด้านการจัดการสิ่งแวดล้อม	• ลดความผันผวนของปริมาณผลผลิต/อุปทาน
	• เครื่องมือ/อุปกรณ์สำรอง	• เกษตรกร	• เพิ่มความสามารถในการรับมือกับความเสี่ยง
	• โรงเรือนเก็บผลผลิต	• ผู้ประกอบการแปรรูปสินค้า, เกษตรกร, กลุ่มเกษตรกร	• ลดความผันผวนของอุปทาน
ทุนด้านการเงิน	• การกระจายการลงทุน	• เกษตรกร	• ลดความผันผวนของรายได้ลดลง
	• การประกันภัย	• เกษตรกร, สถาบันการเงิน	• ลดการสูญเสียทางการเงิน
	• เงินช่วยเหลือเกษตรกร	• รัฐบาล	• การสนับสนุนเป้าหมายทางการเงิน
	• ความยืดหยุ่นของพันธสัญญา (การประกันคุณภาพ/ราคา)	• ผู้ประกอบการแปรรูปสินค้า, ร้านค้าปลีก	• รายได้จากฟาร์มที่ได้รับการคุ้มครอง ลดการสูญเสีย
	• สนับสนุนการลงทุน (มาตรการทางภาษี เงินอุดหนุน)	• รัฐบาล	• เพิ่มการลงทุน

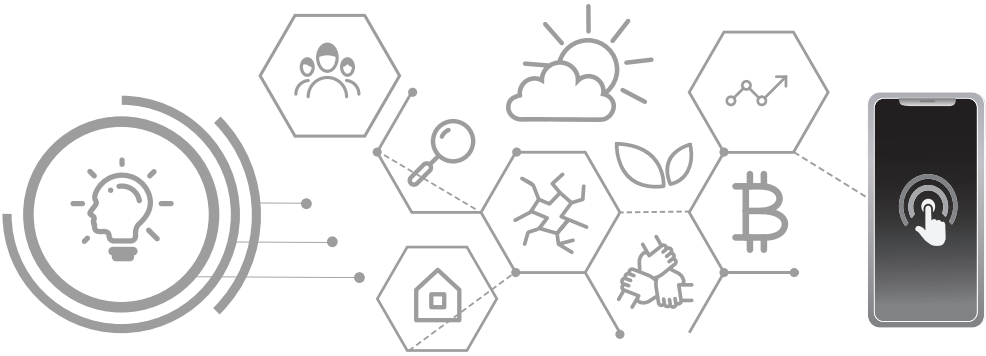

4.6 สรุปท้ายบท

เกษตรกรใช้กลยุทธ์การเผชิญปัญหาภัยแล้งที่แตกต่างกัน เกษตรกรในพื้นที่ชลประทานมีสัดส่วนของเกษตรกรที่ปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งมากที่สุด โดยการหยุดปลูกข้าว การหาแหล่งน้ำเพิ่มเติม การปรับช่วงเวลาของการเพาะปลูก ลดจำนวนพื้นที่เพาะปลูกข้าว ปรับการใช้พันธุ์ข้าว ปรับชนิดของพืชที่ปลูกแทนข้าว หรือหันไปเลี้ยงสัตว์และทำอาชีพอื่นนอกภาคการเกษตรในช่วงที่ขาดแคลนน้ำ อย่างไรก็ตาม เกษตรกรส่วนใหญ่กว่า 50% ไม่เคยทำประกันภัยพืชผล เพราะเห็นว่าการจ่ายเบี้ยประกันเพิ่มต้นทุนการปลูกข้าว ส่วนผลการวิเคราะห์ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจปรับตัวของเกษตรกร พบว่า อายุ สภาพแวดล้อมการผลิต จำนวนปีที่ประสบภัยแล้ง การปลูกข้าวเพื่อการค้า การมีรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตร การวางแผนขยายพื้นที่การผลิตในไร่นา การวางแผนให้ลูกหลานสืบทอดอาชีพเกษตรกรรม และจำนวนสมาร์ทโฟนในครัวเรือน มีผลกระทบต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อภัยแล้งอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ แม้ว่าที่ผ่านมารัฐบาลมีการดำเนินนโยบายและมาตรการต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหาภัยแล้งอย่างต่อเนื่อง แต่ยังไม่สามารถแก้ปัญหาในระยะยาวได้อย่างยั่งยืน เนื่องจากข้อกำหนดของบางโครงการไม่สอดคล้องกับความต้องการของเกษตรกร หรือการแก้ปัญหาไม่ตรงจุด ซึ่งการแก้ไขปัญหาภัยแล้งจำเป็นต้องมีการวางแผนระยะยาวและการลงทุนในการจัดการภัยแล้งในวงกว้าง และปรับกลยุทธ์ของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียตลอดห่วงโซ่อุปทาน โดยกระบวนการจัดสรรงบประมาณในการแก้ปัญหาภัยแล้งควรเริ่มต้นจากการวิจัยแบบมีส่วนร่วมของชุมชน เพื่อออกแบบโครงการที่เหมาะสมและสอดคล้องกับความต้องการและสภาพปัญหาด้านภัยแล้งในแต่ละพื้นที่

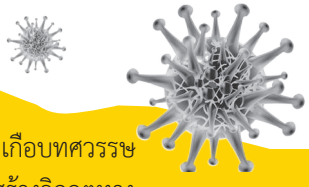

สถานการณ์ภัยแล้งที่มีความรุนแรงมากขึ้นอย่างต่อเนื่องในภูมิภาคนี้ในช่วงเกือบทศวรรษที่ผ่านมา รวมถึงการแพร่ระบาดของโควิด-19 นับจากช่วงปลายปี 2562 ได้สร้างวิกฤตทางเศรษฐกิจและรายได้ต่อครัวเรือนชาวนาในภูมิภาคนี้อย่างรุนแรงมากขึ้นตามมา ในบทต่อไปจะนำเสนอผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม การปรับตัวและปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อปัญหาการแพร่ระบาดของโควิด-19 ของเกษตรกรผู้ปลูกข้าว รวมทั้งปัจจัยบวกของชุมชนและรัฐบาลต่อการบรรเทาผลกระทบดังกล่าว

บทที่ 5

การแพร่ระบาดของโควิด-19 วิกฤตซ้อนวิกฤต ต่อครัวเรือนชาวนาอีสาน

5.1 ความนำ

การจัดเก็บข้อมูลระดับครัวเรือนเกษตรดำเนินการในช่วงเดือนธันวาคม 2563 – เมษายน 2564 ซึ่งเป็นช่วงหลังจากการแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 ระลอกที่ 2 ในประเทศไทยจากคลัสเตอร์ตลาดกลางกุ้ง ตำบลมหาชัย อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร ในช่วงดังกล่าว พบว่า มีผู้ติดเชื้อรายใหม่ที่ไม่มีอาการในกลุ่มแรงงานชาวเมียนมาร์เป็นจำนวนมาก โดยการระบาดระลอกที่ 2 นี้มีความต่างจากการระบาดระลอกแรกในหลายด้าน เช่น จำนวนผู้ติดเชื้อมีจำนวนมากกว่า มีการกระจายไปหลายจังหวัด แม้ว่าประเทศไทยจะมีระบบควบคุมโรคในการแยกผู้ป่วยที่ติดเชื้อหรือเสี่ยงต่อการติดเชื้อได้อย่างรวดเร็ว รวมทั้ง มีการติดตามผู้ที่สัมผัสเชื้อทุกราย และมีการตรวจเชื้อจากผู้ป่วยให้ได้อย่างรวดเร็ว แต่การระบาดในประเทศไทยก็ยังคงดำเนินอย่างต่อเนื่อง และส่งผลกระทบต่อการใช้ชีวิตของประชาชน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ทางสังคม เศรษฐกิจ และการใช้เทคโนโลยี และส่งผลกระทบต่อการใช้ชีวิตประจำวันของประชากรในระดับแตกต่างกัน ในบทนี้จะนำเสนอผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมจากปัญหาการแพร่ระบาดของโควิด-19 ของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวในพื้นที่ศึกษา รวมทั้งการวิเคราะห์ปัจจัยบวกของครัวเรือนและชุมชนต่อการบรรเทาผลกระทบดังกล่าว

5.2 การรับรู้และความเข้าใจต่อสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19

การรับรู้ ความเข้าใจ หรือพฤติกรรมในการป้องกันตนเองจากการติดโรคโควิด-19 จะแตกต่างกันตามระดับผลกระทบที่ได้รับ ระดับการศึกษา ความรู้ และทัศนคติเกี่ยวกับการติดโรคโควิด-19 (ณัฏฐวรรณ, 2564) ข้อมูลจากการสำรวจ พบว่า เกษตรกรตัวอย่างส่วนใหญ่มากกว่า 80% รู้จักโรคโควิด-19 ครั้งแรกจากสื่อโทรทัศน์ ยกเว้นกลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่ (อายุไม่เกิน 40 ปี) ที่สัดส่วนเกษตรกรที่รู้จักโรคโควิด-19 ครั้งแรกประมาณ 65% เท่านั้นที่ทราบจากโทรทัศน์ โดย 24% ของเกษตรกรรุ่นใหม่จะทราบข่าวจากสื่อออนไลน์ รองลงมาคือจากเพื่อนบ้านและผู้นำชุมชน (ภาพที่ 5.1) โดยเกษตรกรตัวอย่างส่วนใหญ่ทราบว่าโควิด-19 เป็นโรคติดเชื้อชนิดหนึ่งที่หากติดเชื้อแล้วต้องเสียชีวิต โดยเฉพาะเกษตรกรสูงวัยที่ประมาณ 15% ที่รับรู้ว่าเมื่อติดโรคโควิด-19 แล้วอาจจะเสียชีวิตได้ (ภาพที่ 5.2)

การดำเนินมาตรการควบคุมการแพร่ระบาดของโควิด-19 ที่ใช้มาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ช่วงต้นปี 2563 จนกระทั่งถึงช่วงการสำรวจข้อมูล (ธันวาคม 2563 – เมษายน 2564) ซึ่งเป็นช่วงการแพร่ระบาดในระลอกที่ 2 กำลังจะเข้าสู่การแพร่ระบาดในระลอกที่ 3 มีมาตรการทั้งการประกาศเคอร์ฟิวห้ามประชาชนออกนอกเคหะสถานในเวลากลางคืน การสวมหน้ากากอนามัยเมื่ออยู่นอกบ้าน การล้างมือสม่ำเสมอ การเว้นระยะห่างทางสังคม การกักตัว ปิดสถานศึกษา หรือห้ามเดินทางออกนอกจังหวัด ซึ่งมาตรการดังกล่าวส่งผลต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน เศรษฐกิจและสังคมของประชากรในเกือบทุกพื้นที่ โดยเฉพาะจังหวัดที่เป็นพื้นที่แดงเข้มและมีการแพร่ระบาดของโรคเป็นวงกว้าง ข้อมูลจากการสำรวจเกี่ยวกับความคิดเห็นของการแพร่ระบาดของโควิด-19 ในช่วงก่อนการแพร่ระบาดในระลอกที่ 3 พบว่า กลุ่มตัวอย่างมากกว่า 70% เห็นว่าโควิด-19 เป็นโรคที่อันตรายและสร้างความเสียหายมากกว่าโรคระบาดอื่นๆ ที่ผ่านมา โดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่ที่มีอายุไม่เกิน 41 ปี ซึ่งเกษตรกรเพศชาย 36.56% และ 35.84% เห็นว่าโควิด-19 จะเกิดขึ้นเพียงช่วงเวลาสั้นๆ และปัญหาการแพร่ระบาดต้องแก้ไขโดยภาครัฐเท่านั้น ส่วนเกษตรกรเพศหญิงมีสัดส่วนเกษตรกรที่เห็นด้วยต่อทั้งสองประเด็นดังกล่าวในสัดส่วนที่น้อยกว่า

นอกจากนี้เกษตรกรที่ไม่ได้รับผลกระทบประมาณหนึ่งในสามเป็นกลุ่มที่เห็นว่าการแพร่ระบาดของโควิด-19 จะเกิดขึ้นเพียงช่วงระยะเวลาสั้นๆ อย่างไรก็ตามในการสนทนากลุ่มย่อยกับตัวแทนเกษตรกรในพื้นที่ศึกษา หลังจากผ่านการแพร่ระบาดในระลอกที่ 3 (การจัดสนทนากลุ่มแบบเจาะจงในเดือนสิงหาคม 2564) พบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่เห็นว่าการระบาดของโควิด-19 ไม่ได้เกิดขึ้นเพียงระยะสั้นๆ เท่านั้น และการแก้ไขปัญหาประชาชนในประเทศต้องมีส่วนร่วมและให้ความร่วมมือในการดำเนินมาตรการต่างๆ เฉพาะเพียงภาครัฐไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้

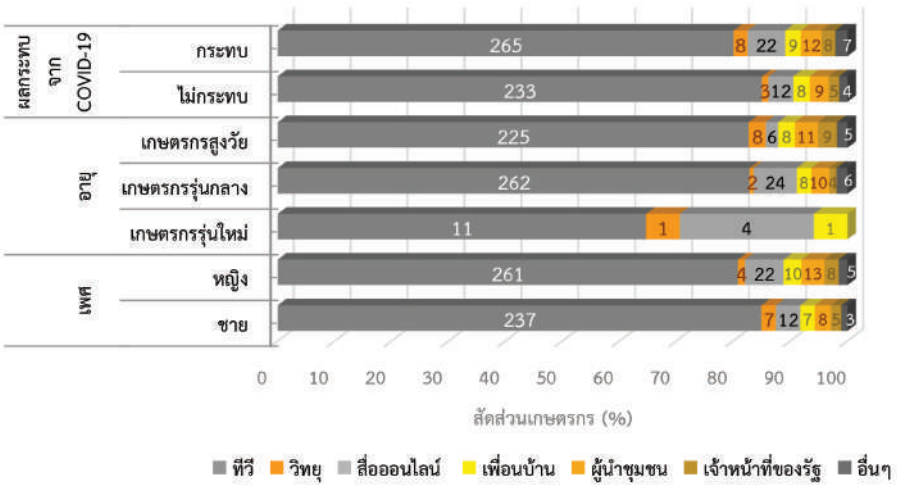

ภาพที่ 5.1 แหล่งที่มาของความรู้เกี่ยวกับ โควิด-19 ครั้งแรกของครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ และผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19

ที่มา: การสนทนากลุ่มย่อย

หมายเหตุ: ตัวเลขที่ปรากฏในภาพ แสดงถึง จำนวนครัวเรือน

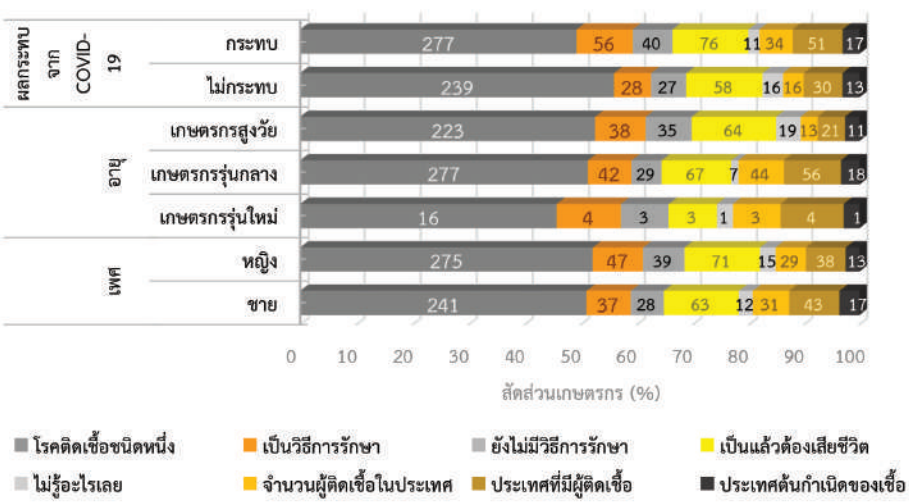

ภาพที่ 5.2 ความรู้เกี่ยวกับ โควิด-19 ของครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ และผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19

ที่มา: การสนทนากลุ่มย่อย

หมายเหตุ: ตัวเลขที่ปรากฏในภาพ แสดงถึง จำนวนครัวเรือน

5.3 ผลกระทบทางเศรษฐกิจจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19

จากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ในประเทศไทยที่เริ่มตั้งแต่ช่วงต้นปี 2563 การประกาศมาตรการเฝ้าระวังเพื่อควบคุมการแพร่ระบาดของโควิด-19 ตั้งแต่ช่วงต้นปี 2563 ไม่เพียงแต่ส่งผลกระทบต่อการดำรงชีวิตประจำวันของประชากรในประเทศเท่านั้น แต่ยังทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ทางสังคม เศรษฐกิจ และการใช้เทคโนโลยี ซึ่งมีผลกระทบต่อประชากรในทุกพื้นที่ หลายครอบครัวมีสมาชิกตกงานหรือถูกเลิกจ้าง สถานประกอบการหลายแห่งต้องหยุดกิจการ ส่งผลกระทบต่อรายได้ของครัวเรือน (บัญชา และคณะ, 2563) แม้ว่าข้อจำกัดตามมาตรการเฝ้าระวังเพื่อควบคุมการแพร่ระบาดของโควิด-19 ดังกล่าว ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อการเคลื่อนย้ายผลผลิตทางการเกษตร แต่การตลาดของสินค้าเกษตรและผลิตภัณฑ์อาหารยังได้รับผลกระทบ โดยเฉพาะการลดลงของราคาผลผลิตอันเป็นผลจากความต้องการสินค้าโภคภัณฑ์ที่ลดลงในบางกลุ่มตลาด (Yamano et al., 2021) การแพร่ระบาดของโควิด-19 มีผลกระทบทางลบอย่างมีนัยสำคัญต่อประชากรในภาคอีสานเพราะเป็นกลุ่มเปราะบางโดยเฉพาะเกษตรกรซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ในภูมิภาค

อย่างไรก็ตามข้อมูลจากการสำรวจในครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง พบการย้ายกลับภูมิลำเนาเพียง 0.14% ของครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง และส่วนใหญ่เป็นการเคลื่อนย้ายแรงงานตามฤดูกาล เนื่องจากแรงงานส่วนใหญ่อพยพไปทำงานต่างพื้นที่เป็นเวลานานและตั้งรกรากถาวรและสร้างครอบครัวอยู่ในพื้นที่เมืองและอุตสาหกรรมใกล้สถานที่ทำงาน จึงไม่ได้ย้ายกลับภูมิลำเนาแม้ว่าจะถูกเลิกจ้าง พักงาน หรือลดค่าจ้าง แรงงานที่ย้ายกลับมาส่วนใหญ่จึงเป็นแรงงานที่เคลื่อนย้ายตามฤดูกาลอยู่แล้ว สำหรับแรงงานบางส่วนที่ย้ายกลับบ้านจะเป็นแรงงานวัยหนุ่มสาว เช่น ในธุรกิจร้านอาหาร โรงแรม ธุรกิจสายการบิน หรือธุรกิจด้านการบริการความงาม อย่างไรก็ตามกลุ่มนี้บางส่วนกลับไปทำงานในกรุงเทพหรือต่างจังหวัดอีกครั้งเมื่อได้งานใหม่ มีเพียงส่วนน้อยที่ตัดสินใจกลับมาอยู่ที่บ้านแบบถาวร เพราะในพื้นที่ไม่ได้มีตำแหน่งงานที่รองรับเกษตรกรกลุ่มนี้ ดังนั้น ผลกระทบจากการตกงาน พักงาน หรือขาดรายได้ของลูกหลาน ที่ส่งผ่านมายังครัวเรือนเกษตรในพื้นที่ที่ชัดเจนที่สุดคือ การลดลงของรายได้ของครัวเรือนโดยเฉพาะจากเงินส่งกลับ เพราะครัวเรือนส่วนหนึ่งพึ่งพิงรายได้จากเงินส่งกลับของลูกหลานที่ทำงานในต่างพื้นที่

การประเมินรายได้ของครัวเรือนจึงเป็นดัชนีชี้วัดสำคัญที่ใช้ในการวิเคราะห์ผลกระทบของสถานการณ์การแพร่ระบาดของ โควิด-19 ต่อครัวเรือนเกษตรในภาคอีสานครั้งนี้ ตารางที่ 5.1 แสดงแหล่งที่มาของรายได้ครัวเรือนและการเปลี่ยนแปลงรายได้ของครัวเรือนในปี 2562 - 2563 จำแนกตามการได้รับผลกระทบจากการแพร่ระบาดของโควิด-19 และแหล่งรายได้หลักของครัวเรือน ข้อมูลจากตารางแสดงให้เห็นว่าเกษตรกรในพื้นที่ศึกษาที่พึ่งพิงแหล่งรายได้ที่แตกต่างกันมีระดับรายได้ครัวเรือนแตกต่างกันค่อนข้างมาก เกษตรกรที่มีแหล่งรายได้หลักจากเงินช่วยเหลือของภาครัฐส่วนใหญ่เป็นครัวเรือนผู้สูงอายุอยู่สองตายาย หรือผู้สูงอายุอาศัยอยู่กับเด็ก – เลี้ยงหลาน (skip generation) มีรายได้ต่ำที่สุดเฉลี่ยเพียง 60,556 และ 47,446 บาทต่อครัวเรือน ในปี 2562 และ 2563 ตามลำดับ ต่ำกว่าระดับรายได้เฉลี่ยของครัวเรือนในลักษณะอื่นและต่ำกว่าเส้นความยากจน ส่วนเกษตรกรที่พึ่งพารายได้จากเงินส่งกลับมีรายได้ต่ำเป็นอันดับที่สอง มีรายได้เฉลี่ย 139,620 และ 124,257 บาทต่อครัวเรือน ในปี 2562 และ 2563 และรายได้ลดลง 15,364 บาทต่อครัวเรือน หรืออัตราส่วนที่ลดลงคิดเป็นประมาณ 11% ของรายได้ครัวเรือน ส่วนครัวเรือนที่มีรายได้สูงที่สุด คือ ครัวเรือนที่มีแหล่งรายได้หลักมาจากนอกภาคการเกษตร กลุ่มนี้มีรายได้เฉลี่ยสูงถึง 287,431 และ 250,866 บาทต่อครัวเรือน ในปี 2562 และ 2563 ตามลำดับ

ข้อมูลการสำรวจ พบว่า รายได้รวมและรายได้จากทุกแหล่งรายได้ของครัวเรือนเกษตรตัวอย่างในปี 2563 ต่ำกว่ารายได้ครัวเรือนในปี 2562 ไม่เว้นแม้แต่รายได้จากภาคเกษตร แม้ว่าในปี 2563 ปัญหาภัยแล้งจะไม่รุนแรงเหมือนเช่นปี 2562 แต่ผลกระทบจากการปิดตลาดและผู้ประกอบการหลายธุรกิจไม่พร้อมให้บริการหรือต้องหยุดกิจการ เนื่องจากข้อจำกัดในการเคลื่อนย้าย ทำให้ร้านอาหารและตลาดหลายแห่งปิดตัวลง ความต้องการสินค้าเกษตรที่มีมูลค่าสูงลดลง ส่งผลให้ราคาผลผลิตในตลาดตกต่ำ ซึ่งผลจากการที่ราคาสินค้าเกษตรลดต่ำลงโดยเฉพาะข้าวส่งผลกระทบต่อรายได้จากภาคเกษตรของครัวเรือนเกือบทุกลักษณะ สำหรับครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 มีรายได้ลดลงมากที่สุดเฉลี่ย 51,428 บาท โดยแหล่งรายได้จากนอกภาคการเกษตรลดลงมากที่สุดประมาณ 27,650 บาทต่อครัวเรือน และครัวเรือนที่มีแหล่งรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตรมีรายได้ลดลงมากที่สุดจาก 287,431 เหลือ 250,866 หรือลดลงประมาณ 9.61% ของรายได้ทั้งหมด (ตารางที่ 5.1 ภาพที่ 5.3 และ ภาพที่ 5.4)

ตารางที่ 5.1 แหล่งที่มาของรายได้ครัวเรือนและการเปลี่ยนแปลงรายได้ของครัวเรือนในปี 2562 - 2563 จำแนกตามการได้รับผลกระทบจากการแพร่ระบาดของโควิด-19 และแหล่งรายได้หลักของครัวเรือน

แหล่งรายได้/ตัวแปร	ผลกระทบจากโควิด-19[1/]		แหล่งรายได้หลัก				
	ไม่กระทบ	กระทบ	เกษตรในฟาร์ม	รับจ้างแรงงานเกษตร	นอกภาคเกษตร	เงินส่งกลับ	เงินช่วยเหลือจากรัฐ
	บาท/ครัวเรือน/ปี						
รายได้ปี 2562	**150,185**	**219,246**	**154,199**	**214,264**	**287,431**	**139,620**	**60,556**
- ภาคเกษตร[2/]	56,120	69,415	85,139	161,299	53,284	30,588	19,282
- นอกภาคเกษตร[3/]	66,395	108,734	42,489	25,082	211,778	19,235	14,522
- เงินส่งกลับ[4/]	18,777	33,665	19,782	21,176	15,829	79,548	9,640
- เงินช่วยเหลือจากภาครัฐ[5/]	8,892	7,432	6,789	6,706	6,540	10,248	17,112
รายได้ปี 2563	**146,247**	**167,817**	**119,234**	**205,305**	**250,866**	**124,257**	**47,446**
- ภาคเกษตร	48,345	54,101	66,121	154,988	44,830	27,868	11,403
- นอกภาคเกษตร	68,935	81,084	31,750	22,435	185,140	13,635	13,024
- เงินส่งกลับ	20,105	25,270	14,878	21,176	14,091	72,555	5,900
- เงินช่วยเหลือจากภาครัฐ	8,862	7,363	6,485	6,706	6,804	10,199	17,118
ปี 2562	สัดส่วน (% ของรายได้ทั้งหมด)						
- ภาคเกษตร	37.37	31.66	55.21	75.28	18.54	21.91	31.84
- นอกภาคเกษตร	44.21	49.59	27.55	11.71	73.68	13.78	23.98
- เงินส่งกลับ	12.50	15.35	12.83	9.88	5.51	56.97	15.92
- เงินช่วยเหลือจากภาครัฐ	5.92	3.39	4.40	3.13	2.28	7.34	28.26
ปี 2563							
- ภาคเกษตร	33.06	32.24	55.45	75.49	17.87	22.43	24.03
- นอกภาคเกษตร	47.14	48.32	26.63	10.93	73.80	10.97	27.45
- เงินส่งกลับ	13.75	15.06	12.48	10.31	5.62	58.39	12.44
- เงินช่วยเหลือจากภาครัฐ	6.06	4.39	5.44	3.27	2.71	8.21	36.08
การเปลี่ยนแปลงรายได้[6/]	**(3,937)**	**(51,428)**	**(34,965)**	**(8,959)**	**(36,565)**	**(15,364)**	**(13,110)**
- ภาคเกษตร	(7,775)	(15,315)	(19,018)	(6,312)	(8,454)	(2,720)	(7,878)
- นอกภาคเกษตร	2,539	(27,650)	(10,740)	(2,647)	(26,637)	(5,600)	(1,498)
- เงินส่งกลับ	1,328	(8,395)	(4,904)	-	(1,738)	(6,994)	(3,740)
- เงินช่วยเหลือจากภาครัฐ	(30)	(69)	(304)	-	264	(49)	6

หมายเหตุ: [1/]เกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 รายได้ลดลงหรือรายจ่ายครัวเรือนเพิ่มขึ้น; [2/]รายได้สุทธิจากการเกษตรในฟาร์ม (เช่น การปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ เงินช่วยเหลือ/เงินชดเชยกิจกรรมด้านการเกษตรจากภาครัฐ หรือค่าเช่าที่ดิน) และรายได้สุทธิเงินสดจากเกษตรนอกฟาร์ม เช่น การรับจ้างแรงงาน กำไรจากการค้าขายผลผลิตนอกฟาร์ม); [3/]รายได้เงินสดจากนอกภาคการเกษตร ไม่รวมรายได้จากเงินส่งกลับและเงินช่วยเหลือจากรัฐบาล; [4/]เงินส่งกลับจากลูกหลานที่ไม่ใช่สมาชิกในครัวเรือน; [5/]เงินช่วยเหลือจากภาครัฐนอกภาคเกษตร เช่น เบี้ยยังชีพผู้สูงอายุ เบี้ยคนพิการ บัตรสวัสดิการแห่งรัฐ เป็นต้น; [6/]การเปลี่ยนแปลงรายได้ของผลกระทบจากโควิด-19 ต่อรายได้ครัวเรือนปี 2562 – รายได้ครัวเรือปี 2563

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

โดยครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง 48.10% มีรายได้ลดลงจากผลกระทบของสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 โดยเฉพาะครัวเรือนเกษตรรุ่นใหม่ที่พึ่งพิงรายได้จากนอกภาคการเกษตร ต้องประสบกับการสูญเสียค่าจ้างและรายได้นอกภาคเกษตร (ภาพที่ 5.3 และ ภาพที่ 5.5) ในขณะที่รายได้จากเงินส่งกลับซึ่งถือเป็นแหล่งรายได้หลักอีกแหล่งหนึ่งของครัวเรือนเกษตรลดลง เนื่องจากบุตรหลานที่อพยพไปทำงานต่างพื้นที่ตกงาน พักงาน หรือมีรายได้จากการทำงานลดลง แม้ว่าอัตราการอพยพกลับของแรงงานในพื้นที่ศึกษาจะอยู่ในระดับต่ำ (ข้อมูลจากการสำรวจพบประมาณ 2% ของครัวเรือนตัวอย่าง ส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรในพื้นที่นาน้ำฝน) อย่างไรก็ตาม หลายครัวเรือนต้องให้การช่วยเหลือด้านการเงินกับลูกหลานในต่างจังหวัดหรือสนับสนุนข้าวสารและอาหารสำหรับดำรงชีวิตในช่วงระยะเวลาของการล็อคดาวน์หรือตกงาน

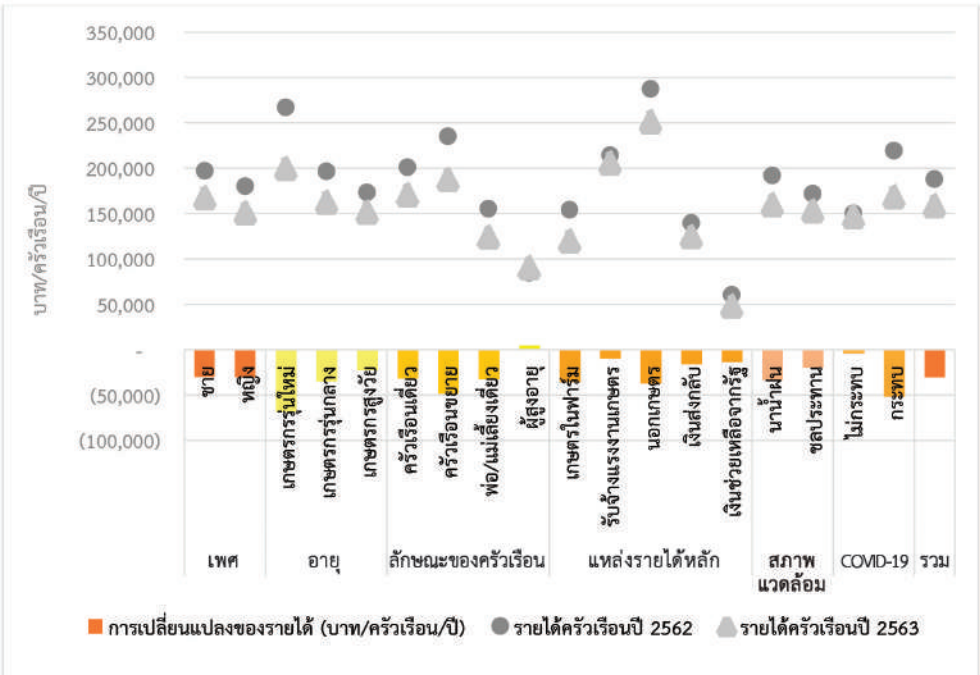

ภาพที่ 5.3 จำนวนและสัดส่วนรายได้ที่ลดลงจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

เมื่อพิจารณาสัดส่วนของรายได้ที่ลดลงต่อรายได้ทั้งหมดของครัวเรือนพบว่า ครัวเรือนที่มีเกษตรกรเพศหญิงเป็นหัวหน้าครัวเรือนมีรายได้ลดลงทั้งในแง่จำนวนและสัดส่วนมากกว่าครัวเรือนที่เพศชายเป็นหัวหน้าครัวเรือน (ภาพที่ 5.4 และ ภาพที่ 5.5) ซึ่งลักษณะของข้อมูลที่นำเสนอค่อนข้างสอดคล้องกับงานวิจัยที่ผ่านมาหลายชิ้นที่ระบุว่าในสถานการณ์ความเสี่ยงและความไม่แน่นอนเพศหญิงจะได้รับผลกระทบมากกว่าและปรับตัวหรือรับมือต่อผลกระทบได้ไม่ดีเท่าเพศชาย ส่วนหนึ่งเป็นเพราะความแตกต่างในความเป็นเจ้าของทรัพยากรทางเศรษฐกิจ ซึ่งรวมถึงแรงงานและทุน ในขณะที่หลายพื้นที่ยังเกิดจากบรรทัดฐานและความเชื่อทางวัฒนธรรมที่ฝังแน่น การเลือกปฏิบัติทางสังคมและการเมืองที่ต่อต้านเพศหญิง

นอกจากนี้ ระดับความยากจนที่สูงในกลุ่มประชากรเพศหญิงส่งผลให้ประชากรกลุ่มนี้ได้รับผลกระทบภาวะจากการเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงและลดทอนความสามารถในการปรับตัว (Eastin, 2018) สำหรับครัวเรือนที่มีลักษณะเป็นครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยวยังเป็นกลุ่มที่รายได้ครัวเรือนได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 มากที่สุด โดยรายได้ลดลง 33,889 บาทต่อปี หรือลดลงประมาณ 21.83% ของรายได้ครัวเรือน (ภาพที่ 5.4) กลุ่มนี้เป็นอีกกลุ่มที่พึ่งพารายได้จากนอกภาคการเกษตรเป็นหลักและครัวเรือนส่วนใหญ่เป็นครัวเรือนแม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาชีพหลักนอกภาคการเกษตรมาจากอาชีพด้านการบริการ เช่น แม่บ้าน หรือการทำงานหัตกรรม เช่น การทอเสื่อ ทอผ้า และทอผ้าไหม โดยเฉพาะการทอผ้าไหมซึ่งเป็นสินค้าคุณภาพที่ค่อนข้างมีราคาสูง สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ทำให้มีการยกเลิกการจัดการแสดงสินค้าในเกือบทุกพื้นที่ แม้ว่าเกษตรกรกลุ่มนี้จะหันมาปรับตัวในการขายผ่านระบบออนไลน์ แต่ไม่ค่อยประสบผลสำเร็จ เพราะผ้าไหมเป็นสินค้าที่ผู้ซื้อจำเป็นต้องเห็นสินค้าของจริงและสัมผัสคุณภาพของผ้าก่อน ผู้บริโภคจึงนิยมซื้อผ่านออนไลน์น้อยกว่าสินค้าหรือเสื้อผ้าชนิดอื่น นอกจากนี้มาตรการล็อคดาวน์และการทำงานที่บ้าน (work from home) ส่งผลให้อุปสงค์ต่อผ้าไหม/ผ้าทอมือ ลดลง สำหรับประเด็นด้านผลกระทบของเกษตรกรตามสภาพแวดล้อมการผลิต เมื่อเปรียบเทียบผลกระทบต่อเกษตรกรในพื้นที่นาน้ำฝนและพื้นที่นาชลประทาน พบว่า เกษตรกรในพื้นที่นาน้ำฝนมีระดับรายได้ครัวเรือนลดลงมากกว่าในพื้นที่ชลประทาน แต่สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลกระทบต่อเกษตรกรในพื้นที่ชลประทานมากกว่าทั้งในแง่สัดส่วนของเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบ จำนวนรายได้ที่ลดลงต่อปี และสัดส่วนรายได้ที่ลดลงต่อรายได้ทั้งหมด โดยเกษตรกรในพื้นที่ชลประทาน 55.83% ได้รับผลกระทบด้านรายได้จากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ในขณะที่รายได้จากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ลดลงจำนวน 25,290 บาท หรือคิดเป็นสัดส่วนประมาณ 14.72% ของรายได้ครัวเรือน (ภาพที่ 5.4 และ ภาพที่ 5.5)

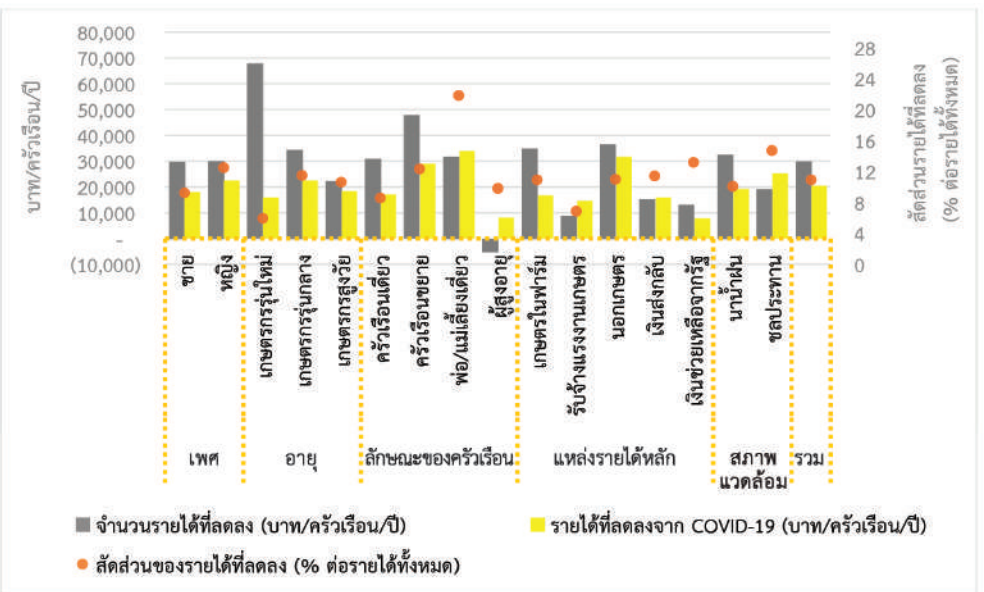

ภาพที่ 5.4 จำนวนและสัดส่วนรายได้ที่ลดลงจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

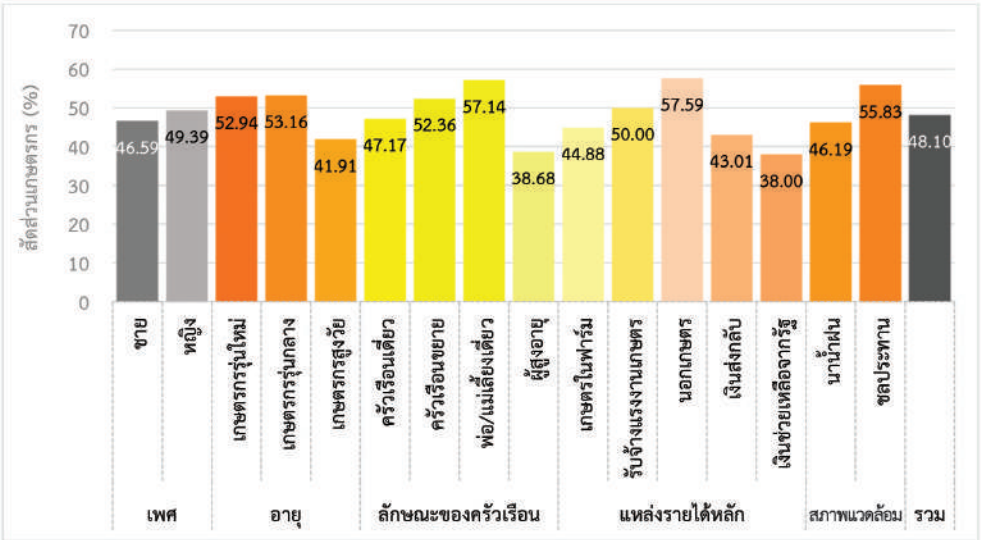

ภาพที่ 5.5 สัดส่วนครัวเรือนเกษตรที่มีรายได้ลดลงจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

5.4 ผลกระทบต่อการบริโภคของครัวเรือน

ผลกระทบของสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ต่อการบริโภคอาหารครัวเรือนเกษตรผู้ปลูกข้าวในพื้นที่ศึกษาในด้านจำนวนมื้ออาหาร ปริมาณข้าวที่บริโภค และความหลากหลายของอาหารไม่เปลี่ยนแปลงและไม่ได้รับผลกระทบมากนัก สัดส่วนของเกษตรกรที่มีจำนวนมื้อในการบริโภคอาหารลดลงในการจำแนกกลุ่มทุกรูปแบบมีสัดส่วนน้อยกว่า 5% ของครัวเรือนตัวอย่างทั้งหมด ยกเว้นในกลุ่มครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยวที่เกษตรกรตัวอย่างประมาณ 11.90% มีปริมาณข้าวที่บริโภคลดลง และแม้สัดส่วนการลดลงของความหลากหลายของอาหารและจำนวนมื้ออาหารที่ลดลงจะมีสัดส่วนที่ต่ำ (7.14% และ 4.76% ตามลำดับ) แต่สัดส่วนของครัวเรือนที่ประสบปัญหาความหลากหลายของอาหารและจำนวนอาหารที่ ลดลงยังสูงกว่าครัวเรือนในลักษณะอื่นๆ หรือการจำแนกกลุ่มตัวอย่างในรูปแบบอื่นๆ (ภาพที่ 5.6) ผลการศึกษาสอดคล้องกับผลการศึกษาในหัวข้อที่ผ่านมา พบว่า ครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยวมีจำนวนรายได้ครัวเรือนลดลงมากที่สุด ทั้งในแง่ของจำนวนรายได้ต่อปี และสัดส่วนของครัวเรือนที่มีรายได้ลดลง ซึ่งรายได้ของครัวเรือนที่ลดลงน่าจะเชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงปริมาณและความหลากหลายของการบริโภคอาหารของครัวเรือนในช่วงที่เกิดการแพร่ระบาดของโควิด-19

สำหรับความถี่และรูปแบบการซื้ออาหาร พบว่า เกษตรกรในพื้นที่ศึกษา 30.25% มีความถี่ในการซื้ออาหารลดลง โดยความถี่ในการซื้ออาหารลดลงจาก 6.01 วัน/ครั้ง เป็น 8.10 วัน/ครั้ง โดยกลุ่มเกษตรกรที่มีรายได้นอกภาคเกษตรเป็นกลุ่มที่มีความถี่ของการไปตลาดลดลงมากที่สุด ส่วนกลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่ความถี่ในการไปตลาดหรือซื้ออาหารนอกบ้านแทบจะไม่เปลี่ยนแปลง (ภาพที่ 5.6) ในขณะที่เกษตรกรประมาณ 15% มีการสำรองอาหารเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะเกษตรกรในพื้นที่ชลประทานที่ได้รับผลกระทบจากการแพร่ระบาดของโควิด-19 (20.55%) เกษตรกรที่เป็นครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยว (23.81%) เกษตรกรกลุ่มที่มีรายได้หลักจากเงินส่งกลับ (20.00%) และเกษตรกรกลุ่มที่มีรายได้หลักจากเงินช่วยเหลือของภาครัฐ (21.51%) ซึ่งสองกลุ่มหลังส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรสูงวัย (ภาพที่ 5.7)

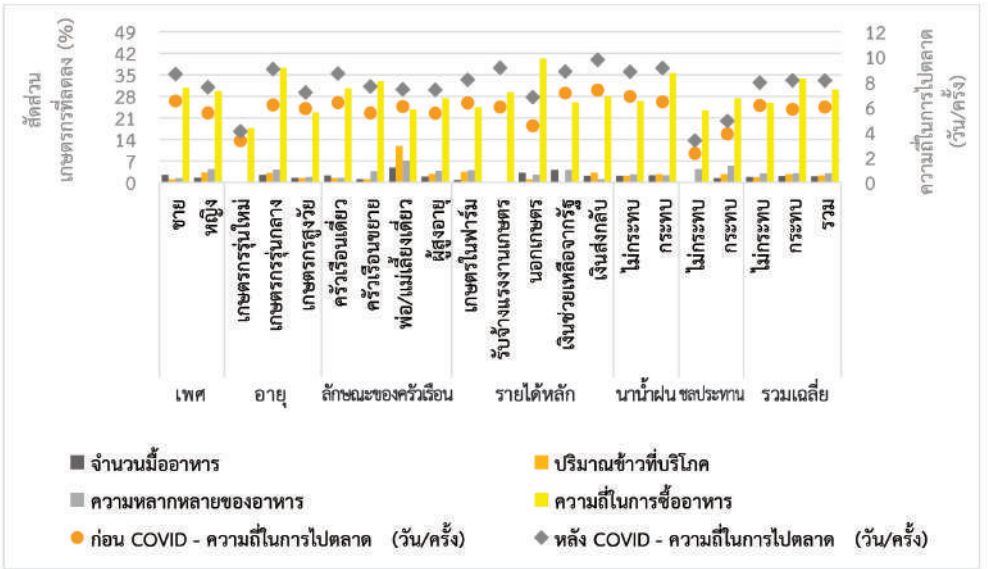

ภาพที่ 5.6 สัดส่วนครัวเรือนเกษตรที่มีการเปลี่ยนแปลงด้านการบริโภคอาหารจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

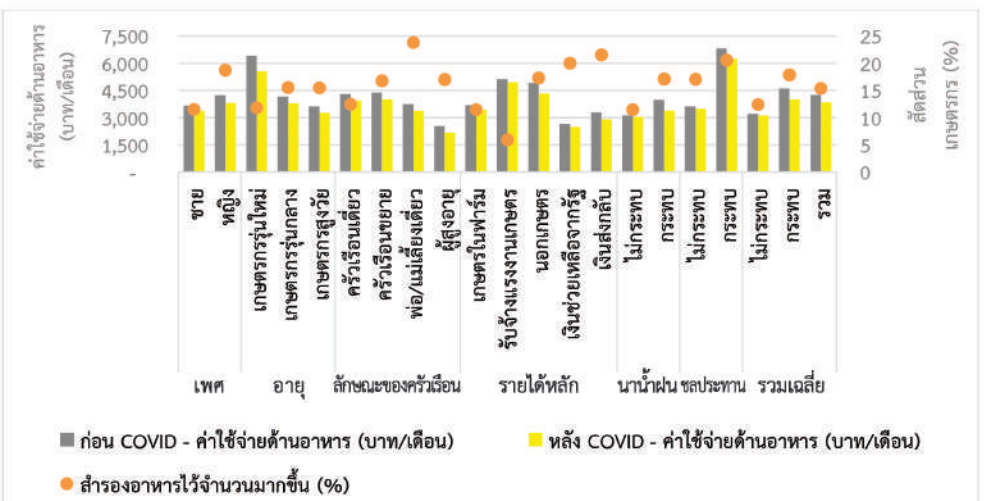

ภาพที่ 5.7 ค่าใช้จ่ายด้านอาหารและสัดส่วนครัวเรือนเกษตรที่มีการสำรองอาหารไว้มากขึ้นในช่วงการแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

เมื่อวิเคราะห์เหตุผลของการสำรองอาหารของเกษตรกรตัวอย่างตามกลุ่มทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญ พบว่า เกษตรกร 57.14% มีความกังวลว่าอาหารจะขาดแคลน (ภาพที่ 5.8) โดยในช่วงการระบาดระลอกแรกและระลอกที่สองนั้น ประชากรในพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่มีความกังวลประเด็นด้านอาหารขาดแคลนค่อนข้างมาก ส่วนเกษตรกรที่มีความกังวลในประเด็นการเพิ่มขึ้นของราคาอาหารมีสัดส่วนค่อนข้างน้อย ส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรในพื้นที่ชลประทานและเกษตรกรกลุ่มที่มีรายได้จากนอกภาคการเกษตร ซึ่งกลุ่มเกษตรกรที่มีรายได้หลักนอกภาคการเกษตรเป็นกลุ่มที่ต้องพึ่งพาแหล่งอาหารจากภายนอกมากกว่าเกษตรกรที่มีรายได้หลักจากการเกษตรในฟาร์ม อย่างไรก็ตาม สาเหตุของการสำรองอาหารของเกษตรกรตัวอย่างค่อนข้างแตกต่างกันตามกลุ่มเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบและไม่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 โดยกลุ่มเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบในพื้นที่ชลประทานจะมีความกังวลต่อประเด็นการเจ็บป่วยติดเชื้อมากกว่าผลกระทบจากประเด็นการขาดแคลนอาหาร (ภาพที่ 5.8)

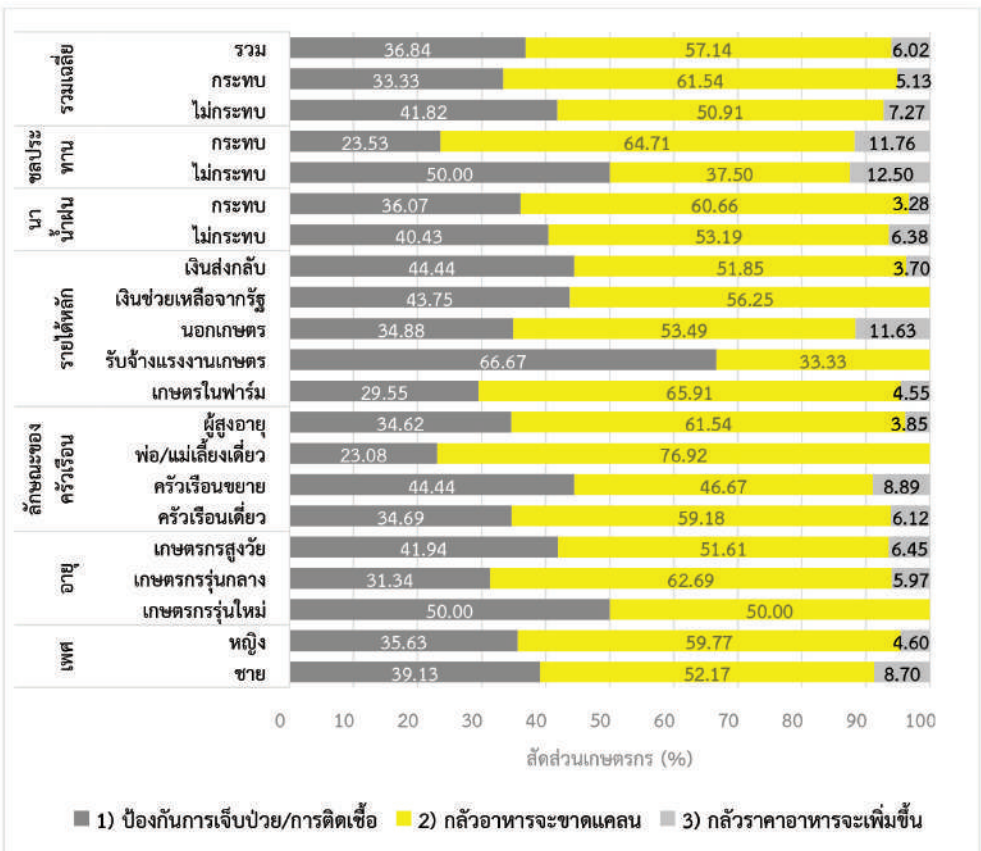

ภาพที่ 5.8 สัดส่วนครัวเรือนเกษตรตามเหตุผลของการสำรองอาหารไว้มากขึ้นในช่วงการแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

มาตรการป้องกันการแพร่ระบาดของโควิด-19 เช่น การห้ามออกนอกเคหะสถานในเวลากลางคืน การเว้นระยะห่างทางสังคม การห้ามหรือชะลอการเคลื่อนย้ายของประชาชนออกนอกจังหวัด ยังส่งผลให้รูปแบบการซื้ออาหารในช่วงสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 บางส่วนเปลี่ยนแปลงไป โดยเกษตรกรตัวอย่างประมาณ 20% มักจะซื้ออาหารในท้องถิ่น ในชุมชน หรือร้านขายอาหารใกล้บ้านมากกว่า ในขณะที่กลุ่มอาชีพรับจ้างแรงงานนอกภาคเกษตรและเกษตรกรรุ่นใหม่บางส่วนจะซื้ออาหารจากช่องทางผู้ผลิตโดยตรง (5.88% ของเกษตรกรในกลุ่ม) นอกจากนี้เกษตรกรรุ่นใหม่ยังมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการซื้ออาหารผ่านช่องทางออนไลน์มากขึ้น (5.88% ของเกษตรกรในกลุ่ม) แต่สัดส่วนที่เปลี่ยนแปลงค่อนข้างจะน้อย ส่วนเกษตรกรในพื้นที่ชลประทานนอกจากจะซื้ออาหารจากแหล่งใกล้บ้านแล้วยังมีการปรับเปลี่ยนไปใช้อาหารจากแหล่งภายนอกลดลง และผลิตอาหารบริโภคเองมากขึ้น (ภาพที่ 5.9)

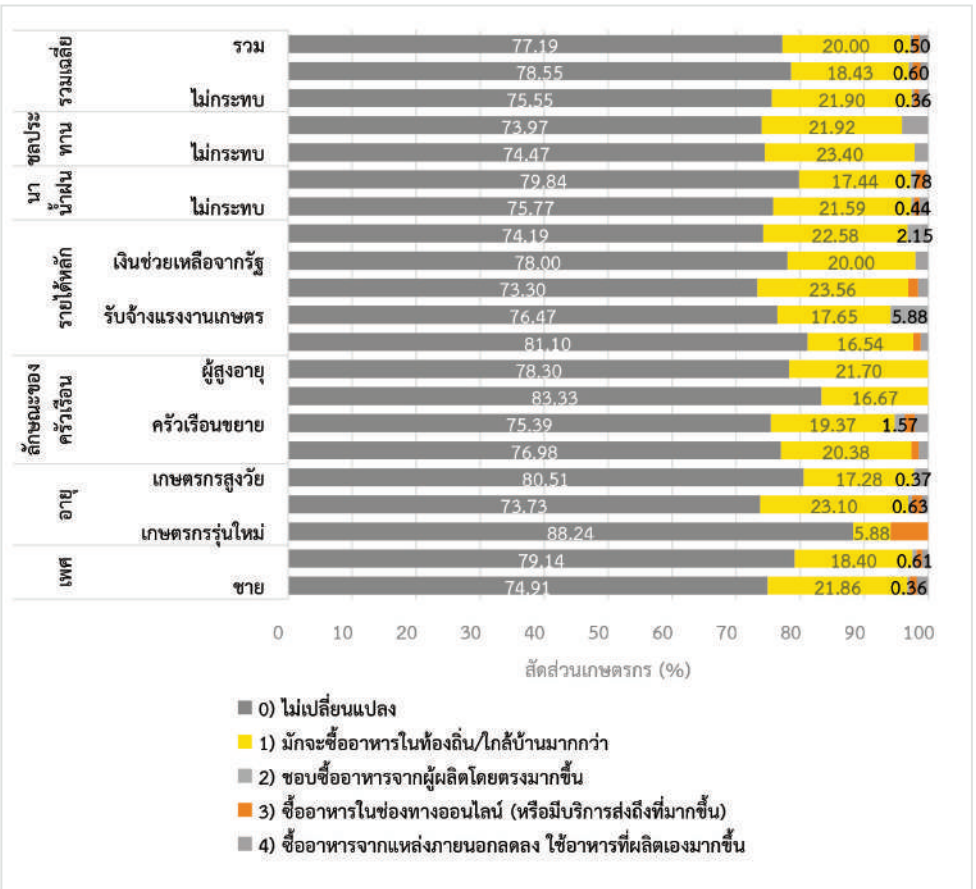

ภาพที่ 5.9 การเปลี่ยนแปลงระบบ/รูปแบบการซื้ออาหารในช่วงการแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

สำหรับการวางแผนด้านการบริโภคหรือระบบอาหารของครัวเรือนในอนาคตเพื่อรับมือกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 พบว่า เกษตรกร 45.58% ไม่มีการวางแผนด้านการบริโภคหรือการเปลี่ยนแปลงระบบอาหารของครัวเรือนเพื่อรับมือกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่วนเกษตรกร 33.10% วางแผนการปลูกพืชอาหารเพื่อบริโภคในครัวเรือน รองลงมา 13.60% ปรับเปลี่ยนไปบริโภคอาหารเพื่อสุขภาพมากขึ้น ในขณะที่ 7.71% วางแผนในการเลี้ยงสัตว์และประมงสำหรับบริโภคในครัวเรือน ในขณะที่การเปรียบเทียบการวางแผนด้านการบริโภคอาหารของครัวเรือนในอนาคตตามกลุ่มทางเศรษฐกิจและสังคม พบว่า การวางแผนด้านการบริโภคอาหารของครัวเรือนเพื่อรองรับต่อสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 แตกต่างกันตามแหล่งรายได้ของครัวเรือนและเพศของหัวหน้าครัวเรือน โดยเกษตรกรที่มีแหล่งรายได้หลักจากการรับจ้างแรงงานเกษตรมีสัดส่วนของเกษตรกรที่ไม่ได้วางแผนมากที่สุด (64.29%) นอกจากนี้เกษตรกรเพศชายมีการวางแผนหรือปรับตัวโดยการบริโภคอาหารเพื่อสุขภาพและการเลี้ยงปศุสัตว์/ประมง มากกว่าเกษตรกรเพศหญิง (ภาพที่ 5.10)

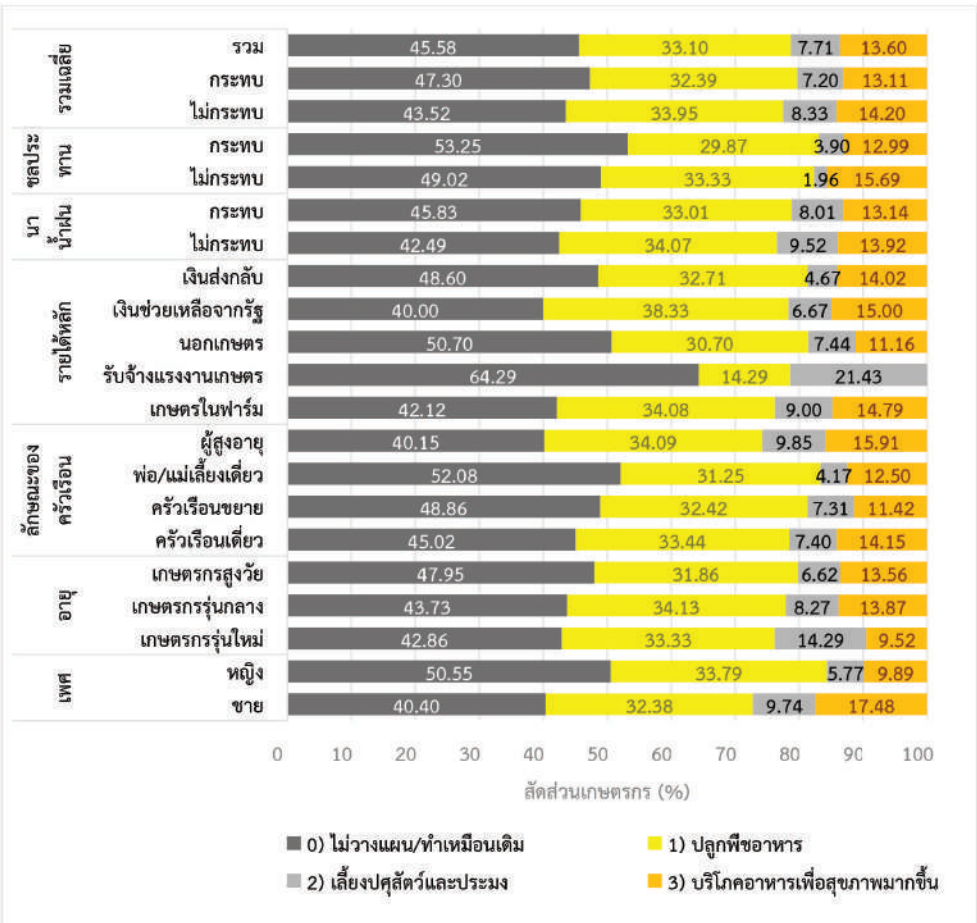

ภาพที่ 5.10 การวางแผนด้านการบริโภคหรือระบบอาหารของครัวเรือนในอนาคตเพื่อรับมือกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ กลุ่มอายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งรายได้หลัก และสภาพแวดล้อมการผลิต

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

5.5 ผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19

การศึกษาเกี่ยวกับโรคระบาดใหญ่ที่ต้องเผชิญเมื่อเวลาผ่านไป เช่น SARS, Ebola, H1N1, Equine Flu และโควิด-19 ในปัจจุบัน ทำให้ต้องเผชิญความเครียดเป็นเวลานานและแสดงให้เห็นว่าผลกระทบทางจิตวิทยาของการขาดการติดต่อ การกักตัว การเว้นระยะห่างทางสังคม ไม่ได้จำกัดอยู่ที่ความกลัวที่จะติดเชื้อไวรัสเท่านั้น แต่การระบาดใหญ่ของโรคส่งผลกระทบต่อประชากรมากขึ้น เช่น การพลัดพรากจากคนที่รัก การสูญเสียอิสรภาพ (Saladino et al., 2020) สมาชิกครอบครัวต้องอยู่ห่างกัน การรักษาระยะห่างทางสังคม (social distancing) สัมพันธภาพในครอบครัวและชุมชนลดลง วิถีชีวิตเปลี่ยนไป เกิดปัญหาการขาดรายได้ และชีวิตประจำวันที่ต้องปรับเปลี่ยนไป (บัญชา และคณะ, 2563) รวมทั้งความไม่แน่นอนเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของโรค ข้อมูลจากการสำรวจความคิดเห็นของเกษตรกรตัวอย่างต่อผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 พบว่า เกษตรกรตัวอย่างเห็นด้วยมากที่สุดในประเด็นที่สถานการณ์การแพร่ระบาดทำให้ประชาชนมีความรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้น (69.92% ของเกษตรกรตัวอย่างในกลุ่ม) (ตารางที่ 5.2) โดยประชาชนส่วนใหญ่ปฏิบัติตามข้อกำหนดในการปฏิบัติตัวตามประกาศคณะกรรมการควบคุมโรคอย่างเคร่งครัด ทั้งการสวมหน้ากากอนามัยเมื่อออกจากบ้าน การเว้นระยะห่างทางสังคม การกักตัวหรือการห้ามเคลื่อนย้ายออกนอกจังหวัด โดยเฉพาะเกษตรกรตัวอย่างซึ่งพื้นที่ศึกษาทั้งหมดเป็นหมู่บ้านที่ไม่ได้อยู่ในเขตเมืองและอยู่นอกเขตเทศบาล การเฝ้าระวังการแพร่กระจายของโรคอยู่ภายใต้อำนาจหน้าที่ของผู้นำและอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน ซึ่งควบคุมดูแลการปฏิบัติตัวของสมาชิกในชุมชนอย่างเคร่งครัด เช่น การกักตัว 14 วันของประชาชนที่มาจากพื้นที่เสี่ยง (เช่น กทม. ชลบุรี หรือจังหวัดอื่นๆ) จะต้องทำอย่างเคร่งครัดไม่ได้รับการละเว้น หากจัดงานประเพณี งานศพ หรืองานอื่น จะต้องปฏิบัติตามมาตรการตามประกาศของกรมควบคุมโรคอย่างเคร่งครัด สมาชิกทุกคนในชุมชนค่อนข้างตื่นตัวและมีส่วนร่วมในการเฝ้าระวัง ทำให้การควบคุมการแพร่ระบาดของโรคในพื้นที่ชนบทค่อนข้างมีประสิทธิภาพสูง

นอกจากนี้ 68.26% ของเกษตรกรตัวอย่างเห็นว่าสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลให้การมีส่วนร่วมของชุมชนลดลงและปัญหาความยากจนเพิ่มสูงขึ้น (ตารางที่ 5.2) จากมาตรการเว้นระยะห่างทางสังคม ทำให้ต้องยกเลิกกิจกรรมต่างๆ ของชุมชนที่มีการรวมตัวกันของคนเป็นจำนวนมากตามประกาศของคณะกรรมการควบคุมโรคในแต่ละจังหวัด เช่น การประชุมหมู่บ้านประจำเดือน การประชุมหรืออบรมกับหน่วยงานต่างๆ หรือการจัดงานวัฒนธรรมประเพณีประจำท้องถิ่น ส่วนในประเด็นของความยากจนนั้น เกษตรกรเห็นว่าเป็นผลกระทบทางสังคมที่สำคัญเช่นกัน ข้อมูลดังกล่าวสอดคล้องกับผลการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงรายได้ของเกษตรกรที่พบว่า เกษตรกรในพื้นที่ศึกษามากกว่า 50% ที่รายได้ลดลงจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ซึ่งเป็นแหล่งรายได้จากนอกภาคเกษตรและรายได้จากเงินส่งกลับของลูกหลาน นอกจากนี้ ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มแบบเจาะจงยังพบว่า มีลูกหลานของสมาชิกในชุมชนหลายครัวเรือนที่อพยพไปทำงานต่างพื้นที่ต้องตกงาน ถูกพักงาน ได้รับค่าจ้างลดลงหรือรายได้จากการดำเนินธุรกิจลดลง และทางบ้านต้องช่วยเหลือโดยการสนับสนุนข้าวสารและบางรายต้องส่งเงินไปช่วยเหลือในช่วงดังกล่าว

สำหรับการเปรียบเทียบความคิดเห็นของผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ตามกลุ่มอายุค่อนข้างจะแตกต่างกัน สำหรับกลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่ นอกจากที่เห็นว่าการแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลกระทบให้การมีส่วนร่วมของชุมชนลดลง ประชาชนมีความรับผิดชอบต่อสังคมและปัญหาความยากจนเพิ่มสูงขึ้นแล้ว กลุ่มนี้ยังเห็นว่าโควิด-19 ยังส่งผลให้พ่อค้ากดราคารับซื้อผลผลิตหรือเกษตรกรถูกเอาเปรียบมากขึ้น (76.47% ของเกษตรกรตัวอย่างในกลุ่ม) (ภาพที่ 5.11) แม้ว่าในสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จะไม่มีประกาศห้ามการเคลื่อนย้ายผลผลิตทางการเกษตร แต่จากประกาศห้ามเคลื่อนย้ายคนข้ามจังหวัด ทำให้พ่อค้าคนกลางจากต่างพื้นที่ไม่สามารถมารับซื้อผลผลิตได้ หรือเกษตรกรไม่สามารถนำผลผลิตไปขายในจังหวัดอื่นได้ ทำให้ราคาผลผลิตที่ได้รับต่ำกว่าในสถานการณ์ปกติ เช่น เกษตรกรที่ปลูกข้าวในพื้นที่รอยต่อชายแดนระหว่างแต่ละจังหวัด หรือเกษตรกรผู้ปลูกยางพาราที่ไม่สามารถนำผลผลิตไปขายที่ตลาดกลางยางพาราได้ ต้องขายให้พ่อค้าในพื้นที่เท่านั้น ดังนั้นเกษตรกรที่มีเงินทุนน้อยและจำเป็นต้องใช้เงินเร่งด่วนจะรอไม่ได้จึงต้องขายให้พ่อค้าในพื้นที่ในช่วงของมาตรการดังกล่าว นอกจากนี้ เกษตรกรรุ่นใหม่ยังเห็นว่า ในช่วงสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลให้มีการทำของเลียนแบบหรือของปลอมมากขึ้น (76.47% ของเกษตรกรตัวอย่างในกลุ่ม) (ภาพที่ 5.11) ซึ่งเป็นผลมาจากความวิตกกังวลในปัญหาสุขภาพหรือการคาดการณ์สถานการณ์ในอนาคตที่ไม่แน่นอน ส่งผลให้อุปสงค์ต่อสินค้าที่เกี่ยวข้องกับการป้องกันตนเองจากการแพร่ระบาดของเชื้อเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็วในช่วงต้นของการแพร่ระบาด เช่น เจลแอลกอฮอล์ล้างมือ หน้ากากอนามัย หรือสมุนไพรที่เชื่อว่าสามารถรักษาหรือยับยั้งการกระจายของเชื้อในร่างกายได้ (เช่น ฟ้าทลายโจร หรือกระชาย) ซึ่งอุปสงค์ที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วส่งผลให้มีการทำสินค้าลอกเลียนแบบในท้องตลาด หรืออาจจะเป็นสินค้าที่มีคุณภาพต่ำกว่ามาตรฐานในภาวะปกติ รวมทั้งการเพิ่มขึ้นของราคาสินค้าดังกล่าวตามมา

ตารางที่ 5.2 ความคิดเห็นต่อผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19

รายการ/ผลกระทบ	ผลกระทบจากโควิด-19		
	ไม่กระทบ	กระทบ	รวมเฉลี่ย
	สัดส่วนเกษตรกร (%)		
1. ทำงานหนักขึ้น (ชั่วโมงทำงานมากขึ้น)	49.27	50.76	50.08
2. การอพยพย้ายถิ่นกลับมาในพื้นที่มากขึ้น	54.01	53.78	53.88
3. การจ้างงานในท้องถิ่นลดลง	60.58	60.73	60.66
4. ปัญหาความยากจนเพิ่มสูงขึ้น	**69.71**	**67.07**	**68.26**
5. ความปลอดภัยด้านสุขภาพลดลง	70.44	65.56	67.77
6. ความปลอดภัยด้านชีวิตและทรัพย์สินลดลง	64.23	59.52	61.65
7. สิทธิของประชาชนลดลง	62.41	61.93	62.15
8. การมีส่วนร่วมของชุมชนลดลง	**69.71**	**67.07**	**68.26**
9. วัฒนธรรมที่ดีของท้องถิ่นบางอย่างหายไป	63.14	60.73	61.82
10. ประชาชนมีความรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้น	**70.80**	**69.18**	**69.92**
11. การพัฒนาเทคโนโลยีมีมากขึ้น	56.93	57.40	57.19
12. การทุจริตคอรัปชั่นเพิ่มมากขึ้น	58.03	59.52	58.84
13. การทำของเลียนแบบหรือของปลอมมากขึ้น	55.47	60.12	58.02
14. รับรู้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับตลาดสินค้าน้อยลง	48.54	53.78	51.40
15. พ่อค้ากดราคารับซื้อผลผลิตเกษตรหรือถูกเอาเปรียบมากขึ้น	62.04	60.42	61.16

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

ในขณะที่เกษตรกรสูงวัยค่อนข้างให้ความสำคัญกับประเด็นผลกระทบต่อปัญหาการทุจริตคอรัปชั่นที่มีมากขึ้น (63.97% ของเกษตรกรตัวอย่างในกลุ่ม) (ภาพที่ 5.11) ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยกับตัวแทนของชุมชนในพื้นที่ระบุว่า ในชุมชนหลายแห่งมีปัญหาการทุจริตคอรัปชั่นซึ่งเกี่ยวข้องกับการได้รับเงินสนับสนุนตามโครงการ/มาตรการกระตุ้นเศรษฐกิจหรือการช่วยเหลือประชาชนเพื่อลดผลกระทบจากสถานการณ์ดังกล่าว เช่น ประชาชนที่ได้รับโครงการคนละครึ่ง กำหนดให้ผู้ที่ได้รับสิทธิ์ต้องเติมเงินในแอฟพลิเคชั่น “เป๋าตังค์” เพื่อใช้ซื้ออาหาร โดยรัฐบาลจะสมทบให้ครึ่งหนึ่งของค่าใช้จ่าย ไม่เกิน 150 บาทต่อวัน (เฟส 3 จะได้รับรวม 4,500 บาทต่อคนต่อสิทธิ์) ผู้ได้รับสิทธิ์ที่ไม่สามารถเติมเงินในแอปพลิเคชันได้หรือไม่ประสงค์จะเติมเงิน สามารถขอรับเงินสดกับร้านค้าบางร้านโดยจ่ายค่าดำเนินการให้กับร้านค้า 10 - 20% ของจำนวนเงินตามสิทธิ์ในแต่ละวัน ซึ่งลักษณะการทุจริตแบบนี้พบได้ในหลายพื้นที่และหลายโครงการที่ได้รับการช่วยเหลือจากรัฐบาล โดยเกษตรกรระบุว่า การให้ความช่วยเหลือในลักษณะให้เป็นเงินสดจะตรงตามความต้องการของเกษตรกรมากกว่า เช่น สามารถนำไปชำระหนี้ หรือซื้อปัจจัยการผลิตได้

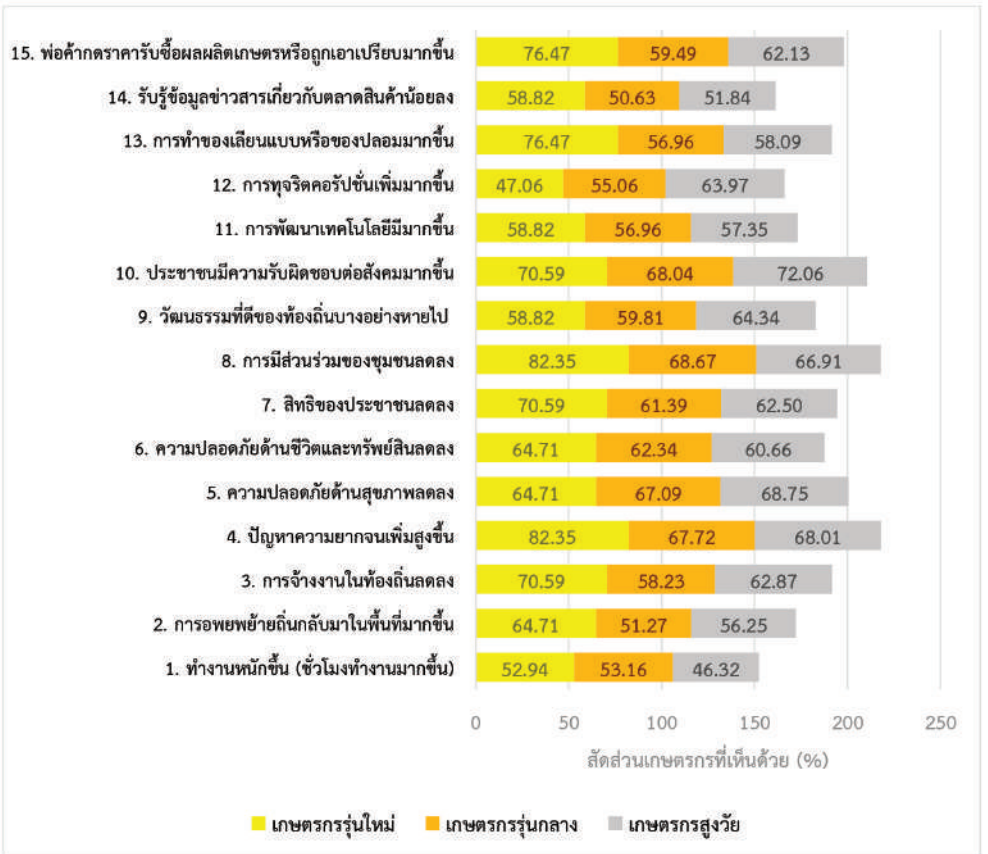

ภาพที่ 5.11 ความคิดเห็นต่อผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามกลุ่มอายุ

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

หากจำแนกความคิดเห็นต่อผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ตามแหล่งรายได้หลักของครัวเรือนจะพบว่า เกษตรกรกลุ่มที่มีรายได้หลักจากการรับจ้างแรงงานเกษตรมีสัดส่วนเกษตรกรที่เห็นด้วยกับการที่สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลกระทบทางสังคมในเกือบทุกประเด็นสูงกว่าเกษตรกรกลุ่มอื่นๆ (ยกเว้นประเด็นที่ 12 การทุจริตคอรัปชั่นที่มากขึ้น) (ภาพที่ 5.12) แม้ว่าเกษตรกรกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ทั้งด้านรายได้และด้านการบริโภคน้อยที่สุด แทบจะไม่มีปัญหาในการเข้าถึงปัจจัยการผลิตหรือความยากลำบากในการเข้าถึงตลาดผลผลิตมากเท่ากับเกษตรกรกลุ่มอื่นๆ เกษตรกรที่มีการวางแผนปรับตัวด้านการใช้ปัจจัยการผลิตแทบจะไม่ปรากฏในการสำรวจข้อมูลในพื้นที่ศึกษา แต่เป็นกลุ่มที่ความถี่ของการไปตลาดหรือออกไปข้างนอกลดลงจากเหตุผลด้านความกังวลในการติดเชื้อมากที่สุด

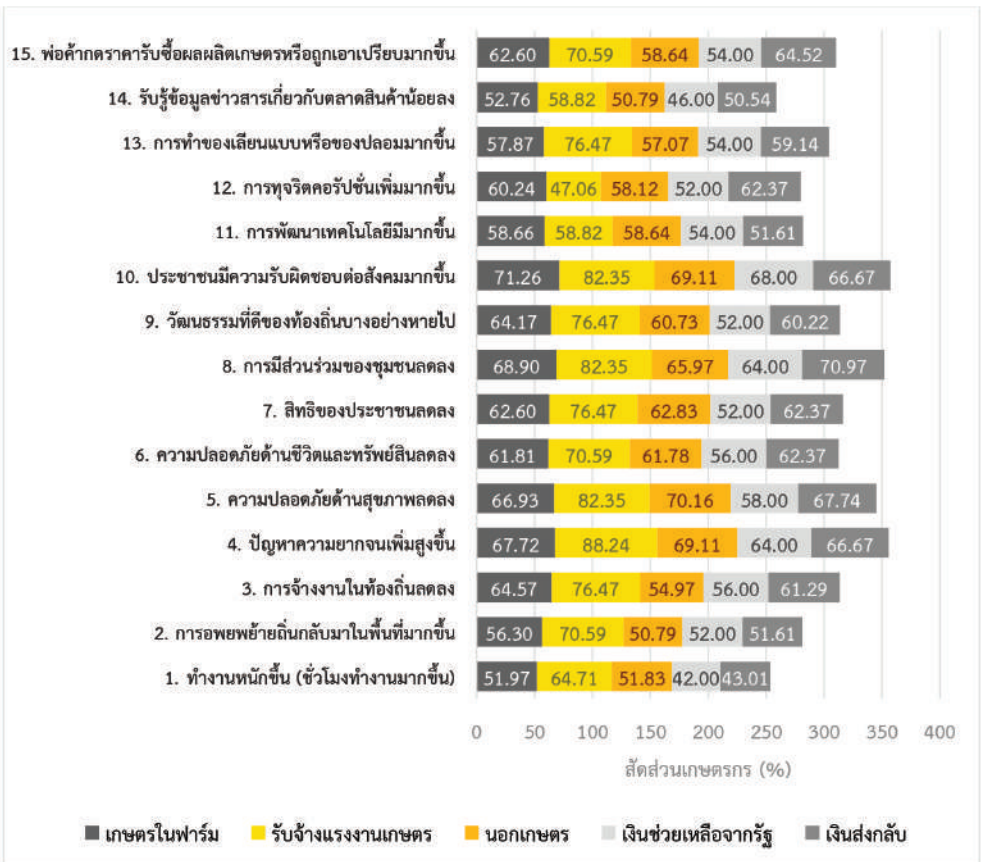

ภาพที่ 5.12 ความคิดเห็นต่อผลกระทบทางสังคมจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามแหล่งที่มาของรายได้

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

5.6 ปัจจัยบวกของครัวเรือนและชุมชนในการบรรเทาผลกระทบจากสถานการณ์แพร่ระบาดของโควิด-19

สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 เป็นเหตุการณ์ความเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่อประชากรทุกกลุ่มทั่วโลก สำหรับเกษตรกรในพื้นที่ศึกษานั้นปัญหาการแพร่ระบาดของโควิด-19 ที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนเริ่มตั้งแต่ในช่วงสงกรานต์ปี 2564 เป็นต้นมา ซึ่งมาตรการป้องกันแพร่ระบาดของโรค COVID-19 ในปี 2563 แม้จะมีกำหนดการใช้ชีวิตหรือกำหนดการควบคุมโรคที่เข้มงวดกว่า ในปี 2564 เช่น การห้ามออกนอกเคหะสถานในตอนกลางคืน เกษตรกรออกไปทำงานหรือว่าทำมาหากินในตอนเย็นไม่ได้ แต่ในช่วงปี 2563 ประชากรในหมู่บ้านไม่ค่อยรู้สึกว่าได้รับผลกระทบจากการแพร่ระบาดของโรค COVID-19 มากนัก อย่างไรก็ตามตั้งแต่ช่วงเดือนเมษายน 2564 (สงกรานต์) เป็นต้นมาในการแพร่ระบาดในระลอกที่ 2 มีจำนวนผู้ติดเชื้อเป็นจำนวนมากจากการแพร่ระบาดของโรค COVID-19 สายพันธุ์เดลต้า ส่งผลให้มีการปิดแคมป์คนงานและการกักตัวของคนที่ทำงานในแคมป์ส่งผลกระทบต่อประชากรในแต่ละชุมชน เช่น แรงงานที่อพยพไปทำงานก่อสร้างที่กรุงเทพฯ คนขับรถตู้ แรงงานที่ทำงานในภาคบริการ ทำให้ไม่มีรายได้ไม่มีเงินส่งกลับให้กับพ่อแม่หรือลูกหลานที่อยู่ที่บ้านในทางกลับกันทางบ้านจะต้องส่งข้าวสารอาหารไปให้เพื่อประทังชีวิตในช่วงที่ไม่ได้ทำงานดังกล่าว ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยกับตัวแทนเกษตรกรในพื้นที่ศึกษา พบว่า ผลกระทบที่สำคัญจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ได้แก่

• **อันดับที่ 1** คือปัญหาสุขภาพจิต ความเครียดสะสม เกิดความเครียดสะสมจากการขาดรายได้ในการดำรงชีพ และความเครียดจากการเว้นระยะห่าง ประชากรในหมู่บ้านเกิดความเครียด สุขภาพจิตไม่ดี ดูข่าวแล้วเครียดมากโดยเฉพาะเกษตรกรที่ลูกหลานที่อพยพไปทำงานในกรุงเทพฯ หรือต่างจังหวัด ซึ่งมากกว่า 50% ของครัวเรือนในชุมชนมีลูกหลานที่ไปทำงานที่ต่างจังหวัดหรือกรุงเทพฯ ความเครียดจากความกังวลเรื่องการเป็นห่วงเรื่องสุขภาพของลูกและความเครียดที่เกิดจากรายได้จากการที่เงินส่งกลับลดลง

• **อันดับที่ 2** เป็นปัญหาเรื่องเศรษฐกิจคือ ออกไปทำงานนอกพื้นที่ไม่ได้ ขายของไม่ได้ ขาดรายได้ การลดลงของรายได้ โดยเฉพาะรายได้จาก 2 ส่วน ได้แก่

- รายได้จากการขายสินค้า เช่น ในบางชุมชนประชากรมีอาชีพเสริมในการทอผ้าไหม การขายยาสมุนไพร การขายรองเท้า การซื้อขาย - โทรศัพท์มือถือ และคนขับรถตู้ เป็นต้น ซึ่งหลังจากที่เกิดสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ทำให้รายได้ส่วนนี้ลดลงเป็นอย่างมาก เนื่องจากไม่สามารถไปขายของหรือขายผ้าไหมตามงานแสดงสินค้าต่างๆ หรืองาน OTOP ได้ การปรับตัวเพื่อขายออนไลน์ก็ทำได้ยาก เนื่องจากสินค้าบางชนิดเป็นสินค้าที่มีราคาแพงและผู้บริโภคจำเป็นต้องเห็นสินค้าจริง เช่น ผ้าไหม การซื้อออนไลน์จึงไม่ค่อยได้รับความนิยม นอกจากนี้การเกิดการแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลให้การจัดงานแต่งงานมีน้อยลงซึ่งกลุ่มลูกค้าส่วนหนึ่งที่เป็นกลุ่มลูกค้ารายใหญ่ในการซื้อผ้าไหม คือกลุ่มลูกค้าที่จัดงานแต่งงานแล้วต้องใช้ผ้าไหมไปใช้เป็นเครื่อง “สมมา” หรือเครื่องรับไหว้ในงานแต่งงาน ดังนั้นเมื่อไม่มีงานจัดงานแต่งงานทำให้รายได้ส่วนนี้ก็หายไปเป็นจำนวนมาก

- เงินส่งกลับ โดยปกติแล้วรายได้จากเงินส่งกลับจะเป็นสัดส่วนรายได้ที่สำคัญของครัวเรือนโดยเฉพาะครัวเรือนผู้สูงอายุหรือผู้สูงอายุที่ต้องเลี้ยงหลาน รายได้ส่วนนี้จะเป็นรายได้จากเงินส่งกลับกับของลูกที่ทำงานอยู่ต่างจังหวัดหรือกรุงเทพฯ และจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 มีการปิดแคมป์คนงานและมีการลดคนงานของโรงงานหรือกิจกรรมต่างๆ จำนวนมาก ส่งผลให้ปริมาณเงินส่งกลับที่ได้รับต่อเดือนลดลงหรือแทบจะไม่ได้รับเลย

• อันดับที่ 3 เป็นเรื่องความไม่สะดวกสบายในการเดินทาง ส่งผลกระทบต่อสัมพันธภาพของครอบครัว หลายครอบครัวที่ไม่สามารถเดินทางกลับมาเยี่ยมลูก พ่อแม่หรือญาติพี่น้องได้ เนื่องจากอาศัยอยู่ในพื้นที่ที่มีอัตราการแพร่ระบาดสูง (พื้นที่สีแดงหรือสีแดงเข้ม) หากเดินทางกลับมาที่หมู่บ้านต้องกักตัวเป็นเวลา 14 วันก่อนจึงจะได้รับอนุญาตให้เข้าบ้าน ซึ่งการเฝ้าระวังการแพร่ระบาดของโรคในชุมชนชนบทในพื้นที่ศึกษาค่อนข้างเข้มงวด เจ้าหน้าที่อาสาสมัครสาธารณสุขชุมชนและผู้นำหมู่บ้านจะดำเนินการตามประกาศอย่างเคร่งครัด ดังนั้น แรงงานส่วนใหญ่ที่อพยพไปทำงานที่กรุงเทพฯ หรือจังหวัดอุตสาหกรรมสำคัญ (ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่สีแดง) จึงตัดสินใจไม่กลับมาเยี่ยมบ้านในช่วงเทศกาลสำคัญเพราะไม่ต้องการกักตัว

• อันดับที่ 4 ต้องเว้นระยะห่างจากสังคม ขาดการปฏิสัมพันธ์ การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนลดลง ไม่มีการพัฒนาหมู่บ้านร่วมกัน การจัดกิจกรรมงานบุญไม่ได้ ทำให้การประชุมเพื่อพัฒนาหมู่บ้านก็ทำไม่ได้เช่นกัน

จากการวิเคราะห์ข้อมูลในส่วนที่ผ่านมาจะพบว่าเกษตรกรที่มีโครงสร้างครัวเรือนและแหล่งรายได้แตกต่างกันได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ในระดับที่แตกต่างกัน จากการสนทนากลุ่มย่อย พบว่า ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรที่มีรายได้หลักจากนอกภาคเกษตรหรือครัวเรือนที่มีบุตรหลานอพยพไปทำงานในกรุงเทพฯ พื้นที่อุตสาหกรรม หรือเมืองท่องเที่ยวหลัก โดยผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่สำคัญได้แก่ คนที่ประกอบธุรกิจนอกภาคเกษตร เช่น คนขับรถตู้ คนที่ทำงานภาคบริการ อาชีพค้าขาย เกษตรกรที่ทำงานรับจ้างแรงงานนอกภาคเกษตร ผู้สูงอายุ นักเรียนเรียนออนไลน์ ร้านค้าและร้านอาหารในชุมชน อสม./ผู้นำชุมชน ดังแสดงตามแผนภาพการวิเคราะห์ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Venn Diagram) (ภาพที่ 5.13)

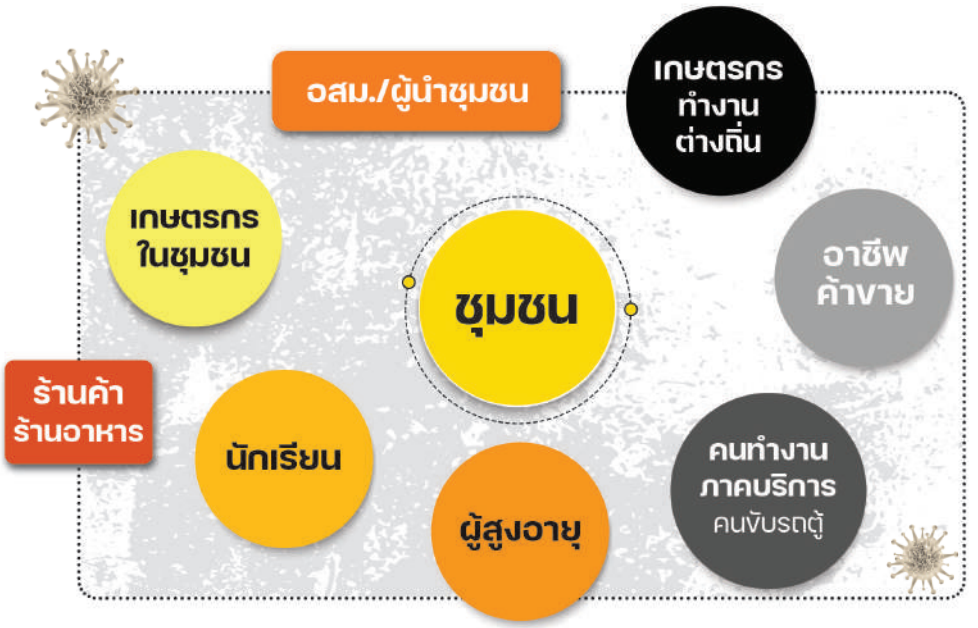

ภาพที่ 5.13 ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ในชุมชนพื้นที่ศึกษา

ที่มา: การสนทนากลุ่มย่อย

ผู้ที่ได้รับผลกระทบทางบวกจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่สามารถปรับตัวไปขายของออนไลน์ได้ แต่ทุกชุมชนในพื้นที่ศึกษาไม่ค่อยมีประชากรที่สามารถปรับตัวในลักษณะนี้ ดังนั้นจึงแทบจะไม่มีคนที่ได้รับผลกระทบทางบวกจากสถานการณ์นี้ ส่วนบุคคลหรือกลุ่มประชากรที่ได้รับผลกระทบในทางลบมีอยู่ 8 กลุ่มใหญ่ๆ (ภาพที่ 5.13)

- **กลุ่มที่ 1** คือ เกษตรกรที่ทำงานต่างถิ่น ต้องกักตัว ขาดรายได้ โดยเฉพาะแรงงานก่อสร้าง แรงงานในโรงงานที่ (ต่างจังหวัดหรือกรุงเทพฯ) กลุ่มนี้ต้องกักตัว ไม่ได้ทำงาน มีรายจ่ายแต่รายได้ลดลง
- **กลุ่มที่ 2** กลุ่มที่มีอาชีพค้าขาย เช่น ขายสมุนไพร ขายอาหาร รับซื้อโทรศัพท์มือถือเก่า เป็นต้น กลุ่มนี้ขาดรายได้จากการที่ไม่สามารถออกไปค้าขายต่างพื้นที่หรือต่างจังหวัดได้เหมือนเดิม
- **กลุ่มที่ 3** กลุ่มคนทำงานบริการ เช่น ขับรถตู้ พนักงานโรงแรม นวดสปา ทั้งที่ทำงานในพื้นที่และต่างจังหวัด จากมาตรการป้องกันการแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลกระทบให้รายได้ของคนกลุ่มนี้ลดลงค่อนข้างชัดเจน
- **กลุ่มที่ 4** ผู้สูงอายุ โดยเฉพาะครัวเรือนที่มีลูกทำงานต่างจังหวัดที่เคยมีแหล่งรายได้สำคัญจากเงินส่งกลับโดยเฉพาะ ผู้สูงอายุที่เลี้ยงหลานอยู่ที่บ้าน ส่งผลกระทบให้รายได้ลดลงแต่รายจ่ายเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังมีภาระดูแลลูกหลานเพิ่มขึ้น
- **กลุ่มที่ 5** นักเรียนเรียนออนไลน์ (เรียนไม่รู้เรื่อง สัญญาณอินเทอร์เน็ตไม่ดี) เด็กนักเรียนที่ต้องเรียนออนไลน์ การเรียนออนไลน์เด็กส่วนใหญ่ไม่ค่อยสนใจ หากเป็นเด็กที่ต่ำกว่าชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ก็จะไม่สามารถที่จะเข้าถึงการเรียนออนไลน์ได้ เนื่องจากอาศัยอยู่กับตายายหรือผู้ปกครองไม่มีความรู้เรื่องไอที หรือบางครัวเรือนไม่สามารถสนับสนุนอุปกรณ์ที่เหมาะสมสำหรับการเรียนออนไลน์หรือการจ่ายค่า

อินเตอร์เน็ตที่มีความเร็วเพียงพอสำหรับการเรียนออนไลน์ นอกจากเด็กนักเรียนได้รับความรู้ไม่เต็มที่ เรียนไม่รู้เรื่องแล้ว ยังมีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น เนื่องจากการที่เด็กเรียนอยู่ที่บ้านจะมีค่าใช้จ่ายเรื่องค่าอาหาร ค่าขนม ค่าน้ำค่าไฟ ค่าอินเตอร์เน็ต เพิ่มขึ้น แต่หากเด็กไปโรงเรียนผู้ปกครองจะจ่ายเป็นเบี้ยเลี้ยงต่อวัน (ซึ่งเป็นอัตราคงที่ เช่น 20 - 100 บาทต่อวัน)

- กลุ่มที่ 6 เกษตรกรในชุมชน ที่มีรายได้เสริมจากนอกภาคการเกษตร เช่น ทอผ้าไหม ขายรองเท้า ขับรถตู้ การที่ไม่มีสถานที่ออกไปขายของ ทำให้รายได้ลดลง กลุ่มนี้รายได้ลดลงอย่างชัดเจน ยกตัวอย่างกรณีผ้าไหม ซึ่งถือเป็นสินค้าฟุ่มเฟือย (luxury goods) ในช่วงสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 มีการจัดงานแต่งงานลดลง และภาคราชการ/เอกชน มีการทำงานที่บ้าน (work from home) มากขึ้น นอกจากนี้ผู้บริโภคส่วนใหญ่ไม่แน่ใจในระยะเวลาการแพร่ระบาดหรือการดำเนินมาตรการป้องกันต่างๆ ของรัฐบาล จึงชะลอการใช้จ่ายสินค้าที่ไม่จำเป็น ดังนั้น รายได้จากการขายผ้าไหมจึงลดลงอย่างมาก แม้บางรายพยายามปรับตัวโดยขายออนไลน์ แต่ยังไม่ได้รับความนิยม

- กลุ่มที่ 7 ร้านค้า/ร้านอาหาร ร้านค้าที่ไม่ได้เข้าร่วมโครงการเยียวยาของภาครัฐ เช่น คนละครึ่ง เราชนะ หรือโครงการบัตรสวัสดิการแห่งรัฐ จะได้รับผลกระทบทางลบเพราะรายได้จากการขายลดลง แต่หากเป็นร้านอาหารร้านค้าที่เข้าร่วมโครงการส่วนใหญ่จะมียอดขายเพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตามร้านค้าในชุมชนไม่ค่อยเข้าร่วมโครงการต่างๆ ของภาครัฐมากนัก ร้านค้าบางร้านระบุว่าการเข้าร่วมโครงการฯ ทำให้ต้องปรับระบบการเสียภาษีและส่วนใหญ่ต้องจ่ายภาษีเพิ่มขึ้น

- กลุ่มที่ 8 อสม./ผู้นำชุมชน กลุ่มนี้ต้องทำงานหนักและมีความเสี่ยงมากขึ้น เนื่องจากต้องดำเนินการตามมาตรการที่รัฐบาลกำหนด เช่น การเข้าเวรในสถานที่พักคอย เวรยาม ณ จุดเข้า - ออกของหมู่บ้าน การตรวจติดตาม (วัดไข้) กับประชากรที่กักตัวที่บ้าน และการสำรวจการรับวัคซีนของสมาชิกในชุมชน

ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียหลัก (key stakeholders) จึงเป็นกลุ่มเจ้าหน้าที่ด้านสาธารณสุขและผู้นำชุมชน ประชากรที่มีรายได้ลดลงแต่ค่าใช้จ่ายเท่าเดิม และมีหนี้สินที่ต้องผ่อนจ่าย ส่วนกลุ่มคนด้อยโอกาสหรือมีรายได้น้อย ไม่ค่อยได้รับผลกระทบมากนัก เพราะกลุ่มนี้ไม่มีหนี้สิน

แม้ว่าผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จะไม่ได้ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการผลิตทางการเกษตร แต่ผลจากมาตรการเฝ้าระวังการแพร่ระบาดของโรคส่งผลต่อแหล่งรายได้นอกภาคเกษตร การดำเนินชีวิตประจำวัน ความเครียด และสัมพันธภาพในครอบครัว เพื่อรับมือกับสถานการณ์ ดังกล่าวเกษตรกรบางส่วนตัดสินใจปรับตัวและจัดการกับผลกระทบที่ได้รับ ซึ่งวิธีการปรับตัวของเกษตรกรแตกต่างกันตามระดับของผลกระทบที่ได้รับ ลักษณะทางเศรษฐกิจสังคมของครัวเรือน ปัจจัยด้านสังคมและการสื่อสาร และทัศนคติของเกษตรกร สำหรับการแก้ไขปัญหาหรือปรับตัวจากการแพร่ระบาดของโควิด-19 ด้านรายได้ การใช้จ่าย และการประกอบอาชีพ เช่น ลูกส่งเงินมาให้น้อยลง ส่วนใหญ่จะลดค่าใช้จ่ายของครัวเรือน รอความช่วยเหลือจากภาครัฐ นอกนั้นทำอะไรไม่ได้ ส่วนด้านชีวิตความเป็นอยู่ ส่วนใหญ่ออกไปตลาดน้อยลง หรือซื้ออาหารในท้องถิ่นมากขึ้น ส่วนใหญ่จะซื้ออาหารจากรถพุ่มพวง การปรับตัวส่วนนี้ค่อนข้างมีชัดเจน ก่อนสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ประชาชนส่วนใหญ่จะออกไปซื้ออาหารหรือของใช้ในครัวเรือนที่ตลาดสด โลตัส ห้างสรรพสินค้า หรือซูเปอร์มาร์เก็ต ในตัวอำเภอหรือจังหวัด เฉลี่ยประมาณ 1 - 2 สัปดาห์ต่อครั้ง จากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 เกษตรกรส่วนใหญ่จะปรับมาซื้อกับข้าวในพื้นที่ เช่น ร้านค้าในชุมชน หรือรถพุ่มพวงเข้ามาขาย จะซื้อเกือบทุกวันแต่ปริมาณการซื้อต่อครั้งจะไม่มากเท่ากับการไปซื้อในห้างสรรพสินค้า ซูเปอร์มาร์เก็ต หรือออกไปซื้อที่ตลาด เพราะราคาขายของสินค้าในร้านค้าชุมชน/รถพุ่มพวง จะแพงกว่าการไปซื้อที่ตลาดหรือการไปซื้อที่โลตัส เช่น ราคา

หมูสดที่ตลาด 140 บาทต่อกิโลกรัม แต่รถพุ่มพวงขาย 180 บาท เป็นต้น ส่วนด้านสุขภาพ เช่น การเดินทางไปโรงพยาบาล พบว่า ถ้าเจ็บป่วยไม่หนักจะหลีกเลี่ยงการออกนอกพื้นที่โดยใช้บริการที่โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพระดับตำบลแทน

นอกจากข้อจำกัดจากคุณลักษณะพื้นฐานของเกษตรกรแต่ละครัวเรือน สภาพแวดล้อม ทรัพยากร ทัศนคติของเกษตรกรแล้ว ปัจจัยเชิงสังคมในชุมชนยังเป็นประเด็นที่มีบทบาทสำคัญในการบรรเทาผลกระทบหรือช่วยสนับสนุนการปรับตัวของเกษตรกรในสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ผลการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพจากการสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 และการสนทนากลุ่มย่อยกับตัวแทนเกษตรกร ผู้นำชุมชน และผู้นำเกษตรกร ตัวแทนร้านค้าร้านอาหารในชุมชนที่ได้รับผลกระทบ พบว่า ปัจจัยบวกที่ช่วยสนับสนุนการปรับตัวต่อสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ของเกษตรกรในพื้นที่ประกอบด้วยปัจจัยที่เกี่ยวข้อง 5 ด้าน ได้แก่ ด้านทรัพยากรธรรมชาติ กายภาพ และสิ่งแวดล้อม ด้านเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพ ด้านโครงสร้างพื้นฐานในชุมชน ด้านสถาบันและการรวมกลุ่ม ด้านเทคโนโลยีและการสื่อสาร (ตารางที่ 5.3)

ตารางที่ 5.3 ปัจจัยบวกของชุมชนที่ช่วยสนับสนุนการปรับตัวต่อสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19

ลำดับ	ประเภท	รายการ	รูปแบบที่สนับสนุนการปรับตัวของเกษตรกร
1.	ทรัพยากรธรรมชาติ กายภาพ และสิ่งแวดล้อม	• แหล่งน้ำ	• มีแหล่งน้ำธรรมชาติ หรือ น้ำใต้ดินเพียงพอ สามารถปลูกพืชเพื่อบริโภคและลดค่าใช้จ่ายได้
		• ป่าชุมชน/แหล่งอาหารตามธรรมชาติ	• มีป่าสาธารณะชุมชนที่อุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ
2.	เศรษฐกิจและการประกอบอาชีพ	• รายได้ครัวเรือน	• ครัวเรือนที่มีรายได้จากหลายแหล่ง จะกระจายความเสี่ยงต่อการลดลงของรายได้
		• อาชีพของสมาชิกในครัวเรือน/ลูกหลาน	• สมาชิกในครัวเรือน/ลูกหลานมีอาชีพรับราชการ
3.	โครงสร้างพื้นฐานในชุมชน	• ตลาดนัดชุมชน	• ตลาดนัดชุมชนสำหรับกระจายผลผลิต/การปรับตัวทำอาชีพนอกภาคการเกษตร
4.	สถาบันและการรวมกลุ่ม	• ผู้นำชุมชน	• ผู้นำชุมชนเข้มแข็ง มีเครือข่ายการทำงานประสานกับหน่วยงานองค์กรภาครัฐ/เอกชน
		• กลุ่มอาชีพ	• มีกลุ่มอาชีพที่ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐอย่างต่อเนื่อง เช่น กลุ่มทอผ้าไหม กลุ่มทำผ้าเช็ดเท้า
		• องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น	• การมีส่วนร่วมขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น โดยเฉพาะการจัดสรรงบประมาณในการดำเนินการตามมาตรการเฝ้าระวังการแพร่ระบาดของโรคในระดับชุมชน
5.	เทคโนโลยีและการสื่อสาร	• สมาร์ทโฟน	• การเข้าถึงแหล่งความรู้และการคาดการณ์เกี่ยวกับการแพร่ระบาด/การได้รับวัคซีนในสมาร์ทโฟน
		• การสื่อสารในชุมชน	• การสื่อสารในชุมชนที่ครอบคลุมประชากร
		• การสื่อสารกับหน่วยงานภาครัฐ	• การสื่อสารและติดตามประกาศมาตรการเฝ้าระวังของหน่วยงานภาครัฐอย่างต่อเนื่อง

5.7 บทบาทของรัฐบาลต่อการบรรเทาผลกระทบและการปรับตัวต่อการแพร่ระบาดของโควิด-19

ปัญหาอุปสรรคของการดำเนินงานในการป้องกันการแพร่ระบาดและการลดผลกระทบโควิด-19 เป็นหน้าที่ของผู้นำชุมชนและอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้านภายในชุมชน ส่วนใหญ่ไม่มีปัญหาโครงสร้างหรือปัญหาภายในของเจ้าหน้าที่ในท้องถิ่น เพราะมีจำนวนผู้ติดเชื้อ/ผู้กักตัวในชุมชนไม่มากนัก (พฤษภาคม - สิงหาคม 2564) แต่ในอนาคตเกษตรกรในพื้นที่ยังไม่แน่ใจว่าหากมีผู้ติดเชื้อจำนวนมากจะมีสถานการณ์เป็นอย่างไร ส่วนทรัพยากร เช่น คน งบประมาณ อุปกรณ์ป้องกัน หรือ อื่นๆ งบประมาณจากส่วนกลางไม่มีเพียงพอ สมาชิกในชุมชนต้องจัดเตรียมเอง เช่น อุปกรณ์วัดอุณหภูมิไม่เพียงพอ มี 2 เครื่อง แต่มี อสม. 16 คน หลายชุมชน อสม.ต้องซื้อเครื่องวัดอุณหภูมิประจำตัวเอง หน้ากากอนามัย ชาวบ้านต้องจัดหากันเองส่วนตัว ส่วนปัญหาจากสมาชิกในชุมชน พบว่า บางส่วนให้ความร่วมมือ เว้นระยะห่าง การรวมกลุ่มตามมาตรการ ใส่หน้ากาก อยู่บ้าน ไม่ออกไปไหน แต่บางชุมชนคนในชุมชนบางส่วน ยังไม่ให้ความร่วมมือในการเว้นระยะห่าง หรือการงดเว้นการรวมกลุ่ม ไม่ตื่นตัว เพราะคนในชุมชนยังไม่มีการติดโรคโควิด-19

สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ทำให้การเติบโตทางเศรษฐกิจและการจ้างงานของไทยลดลงอย่างมากตั้งแต่ไตรมาสที่ 2 ของปี 2563 (เมษายน - มิถุนายน) โดยตั้งแต่เดือนมีนาคม 2563 รัฐบาลไทยได้ดำเนินมาตรการกระตุ้นเศรษฐกิจหลายรูปแบบอย่างต่อเนื่อง เพื่อเพิ่มอำนาจซื้อความต้องการบริโภค และช่วยเหลือภาคธุรกิจที่ได้รับผลกระทบ มาตรการส่วนใหญ่เป็นการบรรเทาผลกระทบทางสังคม ซึ่งจะส่งผลกระทบอย่างมากต่อความยากจนและการจ้างงาน ผลกระทบของโควิด-19 ต่อประชากรในประเทศจะขึ้นอยู่กับระดับการลงทุนด้านสุขภาพและการศึกษา ตลอดจนการตอบสนองของเศรษฐกิจระดับมหภาคในระยะกลางถึงระยะยาวของโครงการต่างๆ ที่เอื้อต่อการเข้าถึงบริการทางสังคม รัฐบาลมีการจัดสรรงบประมาณด้านสุขภาพเพิ่มขึ้น 1.70% ผ่านมาตรการกระตุ้นเศรษฐกิจปี 2563 ซึ่งการประเมินโครงการกระตุ้นเศรษฐกิจและมาตรการช่วยเหลือเพื่อบรรเทาผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ที่ชุมชนได้รับ มีดังนี้

- **นโยบายให้จัดสถานที่พักคอย** 1 หมู่บ้าน 1 ที่พักคอย โดยที่รัฐบาลให้แต่ละหมู่บ้านจัดเตรียมพื้นที่กักตัวหนึ่งชุมชน 1 แห่ง อย่างไรก็ตามในการจัดหาพื้นที่ดังกล่าวรัฐบาลไม่ได้จัดสรรงบประมาณในการดำเนินการ ดังนั้น หลายหมู่บ้านจึงไม่สามารถจัดสรรพื้นที่กักตัวหนึ่งหมู่บ้านหนึ่งชุมชนได้ แม้ว่าจะมีพื้นที่ว่างเช่น เถียงนา แต่ยังขาดห้องน้ำ น้ำ ไฟฟ้า หรือสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน อีกทั้งสภาพของสถานที่จำเป็นต้องได้รับการปรับปรุงซึ่งต้องใช้งบประมาณ จึงไม่เหมาะสมที่จะใช้เป็นสถานที่กักตัว หากจะต้องจัดสถานที่กักตัวใกล้หมู่บ้านหรือใกล้พื้นที่พักอาศัยอยู่ สมาชิกในชุมชนก็จะไม่อนุญาต บางชุมชนมีงบประมาณสำรองในชุมชนจากกลุ่มออมทรัพย์หรือโครงการอื่นในชุมชนก็ใช้งบประมาณส่วนนี้ดำเนินการ ส่วนหลายชุมชนที่ขาดแคลนงบประมาณจะใช้วิธีรับบริจาคหรือเรี่ยไรจากคนในหมู่บ้าน

• **การแจกอุปกรณ์ป้องกัน** เช่น หน้ากากอนามัย เจลล้างมือ จากองค์การบริหารส่วนตำบลในแต่ละพื้นที่ แต่ไม่เพียงพอ ส่วนใหญ่ประชากรในชุมชนต้องรับภาระค่าใช้จ่ายส่วนนี้เอง

• **โครงการเยียวยาเกษตรกร** เป็นการแก้ปัญหาให้เกษตรกรโดยจ่ายเงินชดเชย 15,000 บาท เข้าบัญชีของเกษตรกรโดยตรง โครงการในลักษณะนี้ดี ไม่ได้ใช้เอกสารที่ยุ่งยาก ใช้เพียงบัตรประชาชนกับข้อมูลในฐานข้อมูลทะเบียนเกษตรกร และเกษตรกรสามารถใช้เงินดังกล่าวตามวัตถุประสงค์ที่ต้องการและความจำเป็นของแต่ละครัวเรือนได้ ซึ่งเป็นโครงการที่ดีและคิดว่าเหมาะสมในการช่วยเหลือในการที่จะลดหรือบรรเทาผลกระทบจากการแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 ซึ่งรายได้ของครัวเรือนส่วนใหญ่ในชุมชนลดลง

• **โครงการคนละครึ่ง** เป็นโครงการที่ค่อนข้างมีความเหลื่อมล้ำ คือ วัยรุ่นหรือคนที่มีสมาร์ทโฟนเท่านั้นถึงจะได้รับการสนับสนุนโครงการนี้และซึ่งรัฐบาลจะมีเงินเข้าบัญชีวันละ 150 บาท ผู้เข้าร่วมโครงการจะต้องสมทบเงินเข้าบัญชีอีก 150 บาท ต่อครั้ง จึงจะได้รับสิทธิ์ อย่างไรก็ตามยังมีปัญหาเรื่องของการทุจริตในช่วงต้น คือหากผู้เข้าร่วมโครงการไม่อยากซื้อของในร้านคนละครึ่งจะไปขอรับเงินสดจากร้านค้าที่ร้านค้าที่ให้บริการโดยเสียค่าใช้จ่ายประมาณ 10% ของเงินที่รับมา

• **เราชนะ** โครงการเราชนะเป็นโครงการที่ค่อนข้างดี ได้รับการสนับสนุนทุกคน หากใครไม่มีสมาร์ทโฟน สามารถไปขอให้เจ้าหน้าที่ที่ว่าการอำเภอช่วยดำเนินการได้

ส่วนโครงการ/กิจกรรมหรือความช่วยเหลือที่ชุมชนต้องการ คือ อยากให้พิจารณาโครงการช่วยเหลือตามจำนวนสมาชิกในครัวเรือน เพราะบางครัวเรือนมีขนาดใหญ่แต่ได้รับเงินชดเชยเท่ากับครัวเรือนที่มีเกษตรกรเพียงรายเดียว ซึ่งครัวเรือนขนาดใหญ่มีภาระค่าใช้จ่ายมากกว่า โดยเฉพาะ ค่าอาหาร ค่าเล่าเรียน หรือค่าสาธารณูปโภคอื่นๆ ส่วนโครงการเยียวยาเกษตรกร โครงการเราชนะ หรือการให้เงินดำรงชีพรายครัวเรือนควรจ่ายเป็นเงินสดหรือจ่ายผ่านบัญชีธนาคารของแต่ละรายโดยตรงเพื่อให้ประชาชนสามารถนำไปใช้ตามความจำเป็นของแต่ละครัวเรือน เพราะหากมีข้อกำหนดเช่นโครงการคนละครึ่ง ประชาชนบางรายอาจจะไม่ได้มีความจำเป็นต้องใช้ซื้อของในร้านคนละครึ่งหรือไม่มีเงินพอสำหรับเติมสมทบจากเงินที่รัฐบาลให้ความช่วยเหลือ

ในขณะที่ประเด็นเรื่องระดับความกังวลของคนในชุมชนต่อปัญหาการแพร่ระบาดของโควิด-19 เทียบกับตอนเกิดการระบาดใหม่ๆ พบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่มีความกังวลมากขึ้น เพราะมีการระบาดเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง คาดว่าจะรุนแรงมากขึ้น และยังไม่ทราบว่าการแพร่ระบาดจะลดลงเมื่อไหร่ หากยังมีการเดินทางกลับมารักษาตัวที่บ้าน และรัฐบาลไม่สามารถจัดหาวัคซีนที่มีคุณภาพได้เพียงพอ รวมทั้งประชาชนประมาท ขาดความรับผิดชอบต่อสังคม ไม่มีวินัยในการป้องกันตนเอง ก็มีแนวโน้มว่าการแพร่ระบาดจะรุนแรงมากขึ้น หลายครัวเรือนมีสมาชิกที่ไม่ได้ทำงาน ตกงาน ต้องกักตัว ขาดรายได้ การได้รับวัคซีนที่มีคุณภาพน่าจะป้องกันการแพร่ระบาดของโรคได้ ซึ่งในชุมชนที่ผู้นำมีการรณรงค์เรื่องการฉีดวัคซีนอย่างเข้มข้น กลุ่มผู้นำหมู่บ้านและ อสม. เข้ารับวัคซีนในโครงการนำร่องในช่วงแรก ประชากรในหมู่บ้านจะมีอัตราการเข้ารับวัคซีนและความต้องการวัคซีนสูงและไม่ได้ระบุชนิดวัคซีนหรือไม่ได้กังวลกับประสิทธิภาพหรืออันตรายจากวัคซีนมากนัก ในขณะที่บางชุมชนประชากรในชุมชนมีความกังวลในความปลอดภัยคุณภาพการป้องกันโรคของวัคซีน เช่น แม้ว่าจะมีนโยบายของรัฐบาลให้ประชาชนไปฉีดวัคซีนโดยจากประชากรในหมู่บ้าน (400 - 1,000 คนต่อหมู่บ้าน) มีประชากรที่ฉีดวัคซีนแล้วเพียง 7 คน แม้ว่ารัฐบาลจะให้โควต้าของโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพส่วนตำบลจำนวนหมู่บ้านละ 15 คน โดยเป็นผู้สูงอายุและผู้มีโรคเรื้อรัง 7 โรค แต่ไม่มีใครในหมู่บ้านกล้าไปฉีดเลย แม้แต่ อสม. และผู้นำชุมชน สิ่งที่กังวลคือกังวลอันตรายจากการที่จะได้รับการที่จะเสียชีวิตจากการฉีดวัคซีน เพราะเกษตรกรฟังข่าวทุกวันพบว่า การฉีดวัคซีนทำให้เสียชีวิตทำให้ไม่มีคนในหมู่บ้านหรือชุมชน เข้ารับการฉีดวัคซีนเพราะกังวลมากกับอันตรายการเสียชีวิตจากการฉีดวัคซีน แม้ว่าประชากรในพื้นที่จะมีความกังวลต่อปัญหาการแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 มากขึ้นแต่ยังไม่ได้ส่งผลให้อัตราการเข้ารับวัคซีนของประชากรเพิ่มขึ้น และบุคคลที่มีอิทธิพลต่อการเข้ารับการฉีดวัคซีนของประชากรคือคนในครอบครัว ซึ่งมีอาชีพในด้านสาธารณสุข เช่น มีลูกเป็นหมอพยาบาล หรือมีอาชีพที่เกี่ยวข้อง ดังนั้น บทบาทระยะยาวของรัฐบาลในการป้องกันการแพร่ระบาดของโควิด-19 ที่มีประสิทธิภาพที่สุดคือการจัดหาวัคซีนที่มีคุณภาพและเร่งทำความเข้าใจที่ถูกต้องในการรับวัคซีนเพื่อกระตุ้นอัตราการเข้ารับวัคซีนให้เพิ่มมากขึ้น

5.8 สรุปท้ายบท

ผลกระทบของสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลกระทบด้านรายได้ต่อครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยวและครัวเรือนที่เกษตรกรเพศหญิงเป็นหัวหน้าครัวเรือนมากที่สุด ในขณะที่เกษตรกรอายุน้อยมีสัดส่วนเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบมากกว่าเกษตรกรสูงวัย แม้ว่าการแพร่ระบาดของโควิด-19 จะส่งผลให้แรงงานจำนวนมากถูกเลิกจ้าง ลดชั่วโมงทำงาน หรือขาดรายได้ แต่อัตราการย้ายกลับภูมิลำเนาในพื้นที่มีเพียง 0.14% และมีเกษตรกรส่วนน้อยที่ตัดสินใจกลับบ้านแบบถาวรเพราะในพื้นที่ไม่มีตำแหน่งงานรองรับ สำหรับผลการวิเคราะห์รายได้ของครัวเรือนเกษตรแสดงให้เห็นว่าแม้ว่าในปี 2563 จะไม่มีสถานการณ์ภัยแล้งแต่รายได้ครัวเรือนเกษตรทุกลักษณะในปี 2563 ต่ำกว่าปี 2562 โดยครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบจากการแพร่ระบาดของโควิด-19 มีรายได้ลดลงเฉลี่ย 51,428 บาทต่อครัวเรือน ซึ่งครัวเรือนที่มีแหล่งรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตรมีรายได้ลดลงมากที่สุด จาก 287,431 บาทต่อครัวเรือน เหลือ 250,866 บาทต่อครัวเรือน หรือลดลงประมาณ 9.61% ของรายได้ทั้งหมด ส่งผลให้ครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง 48.10% มีรายได้ลดลง โดยเฉพาะรายได้จากเงินส่งกลับและครัวเรือนเกษตรรุ่นใหม่ที่พึ่งพิงรายได้จากนอกภาคการเกษตร ส่วนผลการวิเคราะห์ความคิดเห็นของเกษตรกรเกี่ยวกับผลกระทบทางสังคมพบว่า สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ทำให้ประชาชนมีความรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้น การมีส่วนร่วมของชุมชนลดลง และปัญหาความยากจนเพิ่มสูงขึ้น ดังนั้น ในบทต่อไปจะนำเสนอผลการวิเคราะห์ความยากจน และความเปราะบางต่อความยากจนในวิกฤตภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ของครัวเรือนชาวนาอีสาน

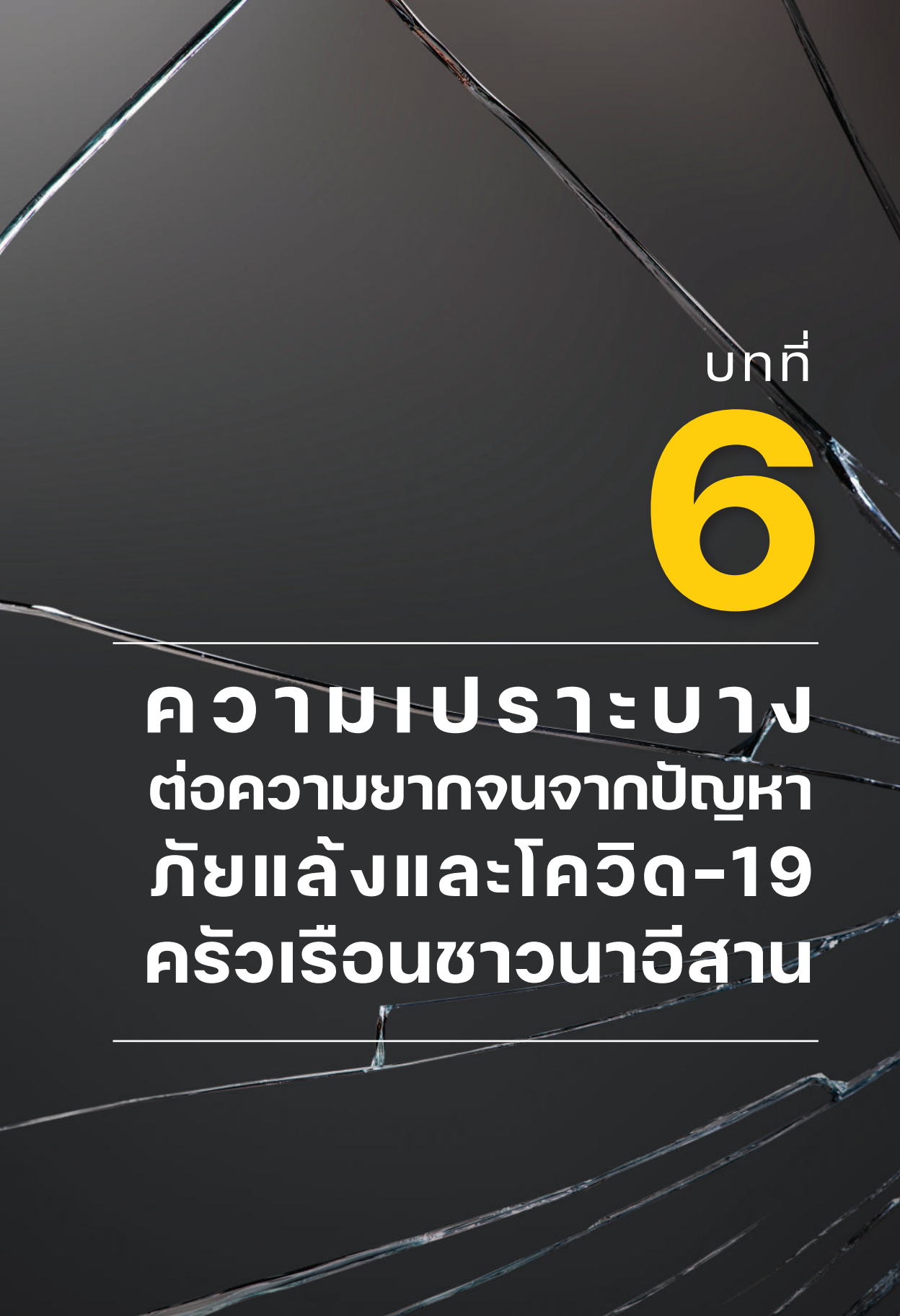

บทที่

6

ความเปราะบางต่อความยากจนจากปัญหาภัยแล้งและโควิด-19 ครัวเรือนชาวนาอีสาน

6.1 ความนำ

ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ได้ส่งผลกระทบเป็นวงกว้างต่อระบบเศรษฐกิจทุกภาคส่วน โดยเฉพาะครัวเรือนเกษตรกรในภาคอีสาน ซึ่งมีความเปราะบางต่อความยากจนสูงและต่อเนื่อง ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมานอกจากสถานการณ์ภัยแล้งที่มีความถี่และความรุนแรงมากขึ้นตามลำดับ เกษตรกรในภาคอีสานยังต้องเผชิญสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ที่อาจส่งผลให้ครัวเรือนมีความเปราะบางต่อความยากจน หรือทำให้ครัวเรือนมีโอกาสที่จะกลายเป็นคนยากจนในอนาคตเพิ่มขึ้นได้ เพราะเมื่อครัวเรือนประสบกับเหตุการณ์ที่ไม่คาดคิดครัวเรือนที่ประสบเหตุจะได้รับผลกระทบมากน้อยต่างกัน ถ้าหากครัวเรือนสามารถฟื้นฟูและกลับเข้าสู่สภาพเดิมได้เร็ว ปัญหานี้ก็จะส่งผลกระทบต่อครัวเรือนเพียงระยะสั้นๆ แต่ถ้าหากผลกระทบทางเศรษฐกิจที่ครัวเรือนได้รับจากปัญหาดังกล่าวมีความรุนแรงมากพอที่จะส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงรายได้ของครัวเรือน เช่น ทำให้รายได้ลดลง ทำให้ความสามารถในการแบกรับความเสี่ยงของครัวเรือนลดลง และความน่าจะเป็นที่ครัวเรือนจะกลายมาเป็นครัวเรือนที่ยากจนเพิ่มมากขึ้นอีกด้วย ในบทนี้จะนำเสนอผลการวิเคราะห์ความยากจนและความเปราะบางต่อความยากจนในสถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ของครัวเรือนชาวนาอีสาน ซึ่งเป็นฐานข้อมูลสำคัญในการสร้างข้อเสนอแนะเชิงนโยบายในการป้องกันและรับมือกับปัญหาภัยแล้ง และการแพร่ระบาดของโควิด-19 ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

6.2 รายได้ครัวเรือนและความยากจน

สถานการณ์การระบาดของโควิด-19 เป็นหนึ่งในความท้าทายที่ร้ายแรงที่สุดที่โลกต้องเผชิญในช่วงไม่กี่ครั้งที่ผ่านมา ซึ่งผลของนโยบายต่างๆ เช่น การเว้นระยะห่างทางสังคม การล็อกดาวน์ และกักตัว ทำให้กิจกรรมการผลิตและการบริโภคชะลอตัวเผชิญกับความไม่แน่นอน หรือหยุดชะงักถาวร ตลาดตกต่ำ แรงงานในภาคเศรษฐกิจส่วนใหญ่ถูกกักตัว นำไปสู่การปิดกิจการ กระทบกับแรงงานและรายได้ของครัวเรือน (UNDP, 2020) ซึ่งอาจจะส่งผลให้ปัญหาความยากจนของครัวเรือนในภาคเกษตรเพิ่มสูงขึ้น โดยเฉพาะครัวเรือนเกษตรที่พึ่งพิงรายได้จากเงินส่งกลับที่ลูกหลานตกงานหรือรายได้ลดลงจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ข้อมูลจากการสำรวจพบว่า เกษตรกรในพื้นที่ศึกษามีรายได้เฉลี่ย เท่ากับ 4,186.78 บาท/คน/เดือน ใน ปี 2562 และลดลงเหลือ 3,570.90 บาท/คน/เดือน ในปี 2563 หรือลดลงประมาณ 14.70% ของรายได้ทั้งหมด แสดงให้เห็นว่าในปี 2563 ซึ่งเกิดสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 เกษตรกรในพื้นที่มีรายได้ลดลงแม้ว่าจะเป็นปีที่ความรุนแรงของปัญหาภัยแล้งลดลงแล้วก็ตาม ดังนั้นมาตรการเฝ้าระวังการแพร่ระบาดที่เข้มข้นในปี 2563 ส่งผลกระทบอย่างมากต่อการลดลงของรายได้ครัวเรือนของเกษตรกร โดยเฉพาะแหล่งรายได้จากเงินส่งกลับและรายได้จากนอกภาคการเกษตร

เมื่อเปรียบเทียบการกระจายตัวของรายได้เฉลี่ยต่อหัว พบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่มีรายได้เฉลี่ยประมาณ 1,000 - 4,000 บาท/คน/ปี และเมื่อเปรียบเทียบรายได้ต่อหัวกับเส้นความยากจนในปี 2562 (2,262 บาท/คน/ปี) พบว่าเกษตรกรกว่าครึ่งหนึ่งของเกษตรกรทั้งหมดมีรายได้ต่อหัวต่ำกว่าเส้นความยากจน (ภาพที่ 6.1) นอกจากนี้ยังพบว่าสัดส่วนของคนจนเพิ่มขึ้นจาก 43.64% ในปี 2562 เป็น 49.59% ในปี 2563 และเมื่อจำแนกเกษตรกรตามตัวแปรที่สำคัญ พบว่า ในปี 2563 มีอัตราส่วนคนจนเพิ่มขึ้นจากปี 2562 ในทุกกลุ่มตัวแปร โดยเฉพาะครัวเรือนที่มีแหล่งรายได้หลักจากการรับจ้างแรงงานในภาคเกษตรและครัวเรือนผู้สูงอายุที่มีสัดส่วนคนจนเพิ่มขึ้นมากที่สุด (11.76% และ 10.38% ของเกษตรกรในแต่ละกลุ่ม ตามลำดับ) แม้ว่า ในปี 2562 กลุ่มที่มีรายได้หลักจากการรับจ้างแรงงานเกษตรเป็นกลุ่มที่มีสัดส่วนคนจนต่ำที่สุด แต่ผลกระทบจากสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงในปี 2563 ส่งผล กระทบต่อการเพิ่มขึ้นของสัดส่วนคนจนในกลุ่มอย่างมาก (ภาพที่ 6.2) แม้ว่าสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จะส่งผลกระทบต่อภาคการเกษตรน้อยกว่าภาคการผลิตอื่น แต่มาตรการเฝ้าระวังการแพร่ระบาดของโรคส่งผลกระทบอย่างมากต่อตลาดผลผลิตและการลดลงของราคาผลผลิต ส่งผลให้ครัวเรือนกลุ่มที่มีรายได้น้อยและไม่แน่นอนได้รับผลกระทบจากมาตรการเฝ้าระวังมากกว่ากลุ่มอื่นๆ

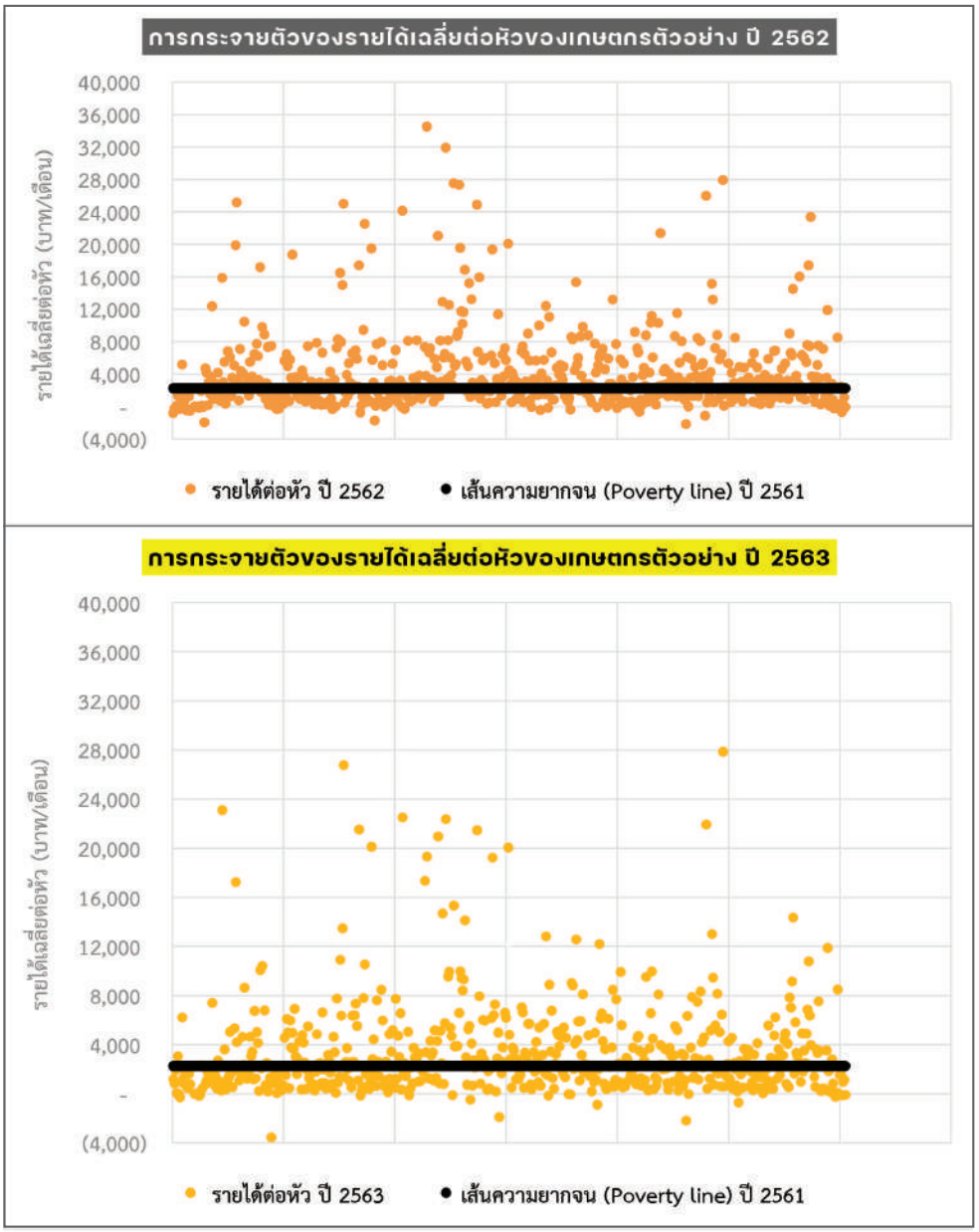

ภาพที่ 6.1 การกระจายตัวของรายได้เฉลี่ยต่อหัวต่อเดือนของเกษตรกรในพื้นที่ศึกษาปี 2562 และ 2563

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

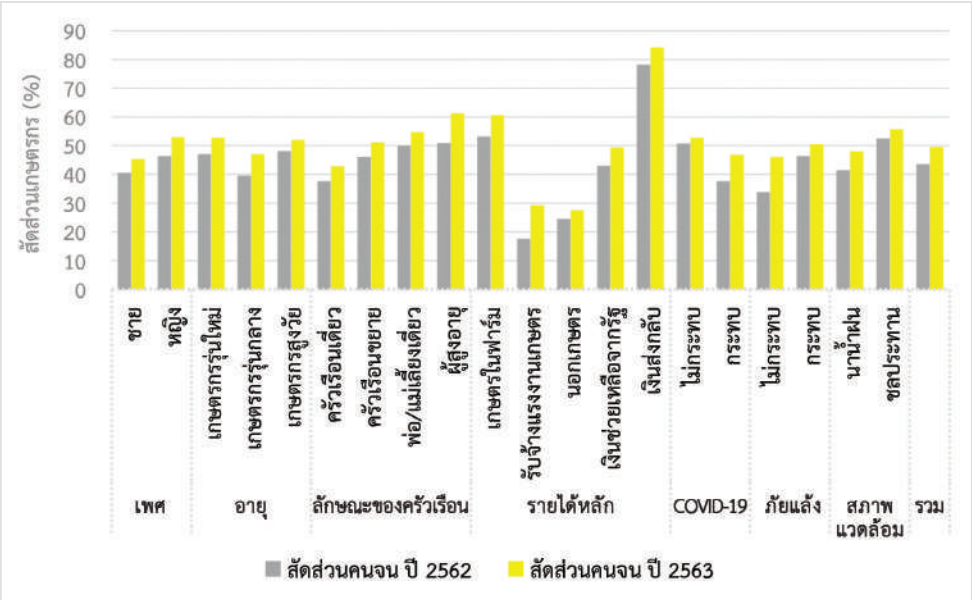

ภาพที่ 6.2 เปรียบเทียบสัดส่วนของคนจนระหว่างปี 2562 และ 2563 จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ ผลกระทบจากภัยแล้งและสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19

หมายเหตุ: การวิเคราะห์ความยากจนคำนวณเทียบกับเส้นความยากจนของครัวเรือนประชากรในภาคอีสาน นอกเขตเทศบาล ปี 2561 จำนวน 2,262 บาทต่อคนต่อเดือน (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2562)

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

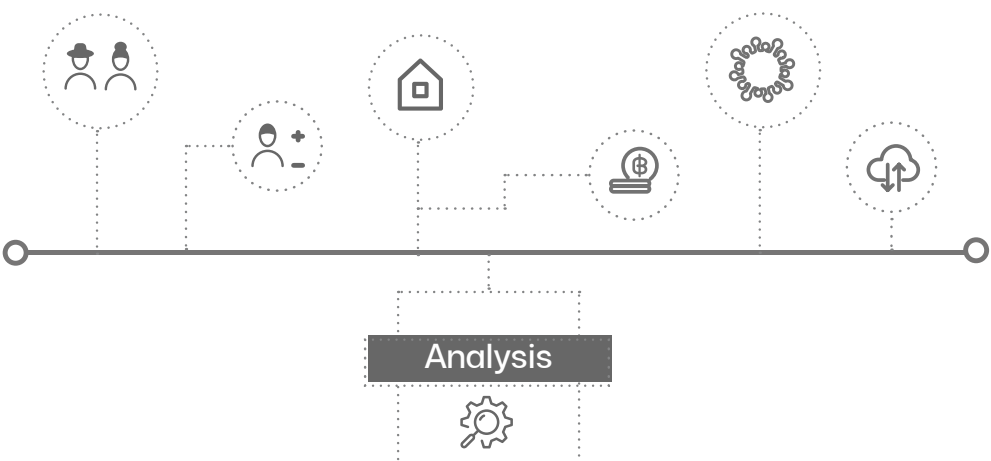

6.3 ความเปราะบางต่อความยากจน

ปัญหาภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 ทำให้ความไม่เท่าเทียมกันทางเศรษฐกิจและสังคมในประเทศกำลังพัฒนาเพิ่มมากขึ้น ทำให้ครัวเรือนมีความเปราะบางต่อความยากจน หรือทำให้ครัวเรือน มีโอกาสที่จะกลายเป็นคนยากจนในอนาคตได้ เพราะเมื่อครัวเรือนประสบกับเหตุการณ์ที่ไม่คาดคิดครัวเรือนที่ประสบเหตุจะได้รับผลกระทบมากน้อยต่างกัน ถ้าหากครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาดังกล่าวสามารถฟื้นฟูและกลับเข้าสู่สภาพเดิมได้เร็ว ปัญหานี้ก็จะเป็นปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อครัวเรือนเพียงระยะสั้นๆ แต่ถ้าหากผลกระทบทางเศรษฐกิจที่ได้รับมีความรุนแรงมากพอที่จะส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงรายได้ของครัวเรือน ทำให้ความสามารถในการแบกรับความเสี่ยงของครัวเรือนลดลง เมื่อครัวเรือนประสบกับสิ่งที่เกิดขึ้นที่ไม่พึงประสงค์โดยไม่คาดคิด ย่อมจะทำให้ความสามารถในการแบกรับความเสี่ยงของครัวเรือนลดลง และความน่าจะเป็นที่ครัวเรือนจะกลายมาเป็นครัวเรือนที่ยากจนเพิ่มมากขึ้นอีกด้วย ผลการประมาณสมการการบริโภคในตารางที่ 6.1 พบว่า จำนวนสมาชิกในครัวเรือนและการมีสมาร์ทโฟนมีความสัมพันธ์ทางลบอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับประมาณการรายได้ครัวเรือนในอนาคต ในขณะที่เพศตัวแปรหุ่นครัวเรือนผู้สูงอายุ พื้นที่เพาะปลูกขนาดกลางและขนาดใหญ่ ระบบการปลูกพืชเชิงเดี่ยว รายได้หลักจากนอกภาคเกษตร รายได้หลักจากเงินส่งกลับ มีความสัมพันธ์ทางบวกอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

จำนวนสมาชิกในครัวเรือน มีค่าเป็นลบ และมีนัยสำคัญทางสถิติ อธิบายได้ว่า จำนวนสมาชิกในครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นส่งผลให้ความน่าจะเป็นของรายได้ครัวเรือนในอนาคตลดลง ซึ่งหากจำนวนแรงงานในครัวเรือนเป็นตัวแทนของจำนวนสมาชิกวัยแรงงานแล้วครัวเรือนที่มีกำลังแรงงานมาก (สมาชิกในครัวเรือนมาก) ยิ่งส่งผลทางบวกต่อรายได้ของครัวเรือน เนื่องมาจากโอกาสในการหารายได้จะมากขึ้น อย่างไรก็ตาม จำนวนสัดส่วนของสมาชิกในครัวเรือนที่มากขึ้นอาจจะไม่ได้สะท้อนสมาชิกวัยทำงานในปัจจุบันของครัวเรือน เนื่องจากภาคเกษตรไทยเข้าสู่สังคมสูงวัย ดังนั้น การมีจำนวนสมาชิกในครัวเรือนเพิ่มขึ้นอาจจะทำให้สัดส่วนการพึ่งพิง (dependency ratio) เพิ่มขึ้นตามมา และผลการศึกษานี้อาจจะอธิบายได้ด้วยผลการศึกษาของตัวแปรสัดส่วนการพึ่งพิงที่มีความสัมพันธ์เชิงลบต่อการเปลี่ยนแปลงรายได้ในอนาคตของครัวเรือนเช่นกัน

ลักษณะครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยว มีค่าเป็นลบ และมีนัยสำคัญทางสถิติ อธิบายได้ว่า ครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยวส่งผลให้ความน่าจะเป็นของรายได้ครัวเรือนในอนาคตลดลงมากกว่าครัวเรือนลักษณะอื่น ซึ่งครัวเรือนลักษณะนี้จะมีโอกาสในการหารายได้ต่างพื้นที่หรือการประกอบอาชีพที่มีรายได้สูงน้อยกว่าครัวเรือนในลักษณะอื่น เนื่องจากมีภาระในการเลี้ยงดูบุตรจึงไม่สามารถอพยพไปทำงานต่างพื้นที่หรือทำงานที่มีต้นทุนทางเวลาสูงได้ ทำให้โอกาสในการเพิ่มรายได้ครัวเรือนมีจำกัด

ครัวเรือนมีสมาร์ทโฟน มีค่าเป็นลบและมีนัยสำคัญทางสถิติ อธิบายได้ว่า ครัวเรือนที่เข้าถึงสมาร์ทโฟนส่งผลให้ความน่าจะเป็นของรายได้ครัวเรือนในอนาคตลดลงมากกว่าครัวเรือนลักษณะอื่น ซึ่งตามหลักการแล้วสมาร์ทโฟนควรเป็นตัวแทนของครัวเรือนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี จึงสามารถเข้าถึงเทคโนโลยีที่ทันสมัยและสามารถเข้าถึงข้อมูลข่าวสารได้ดีกว่าครัวเรือนที่ไม่มีสมาร์ทโฟน อย่างไรก็ตาม เกษตรกรส่วนใหญ่ ที่มีสมาร์ทโฟนเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่และเกษตรกรที่มีรายได้หลักจากนอกภาคเกษตร ซึ่งรายได้ของเกษตรกรกลุ่มนี้ส่วนใหญ่ได้รับผลกระทบจากการแพร่ระบาดของโควิด-19 ในปี 2563

เพศ จากการประมาณค่าสัมประสิทธิ์ของตัวแปรเพศ มีค่าเป็นบวก และมีนัยสำคัญทางสถิติ อธิบายได้ว่า หัวหน้าครัวเรือนที่เป็นเพศชายจะส่งผลทางบวกต่อรายได้ของครัวเรือน เนื่องมาจากครัวเรือนส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกร หัวหน้าครัวเรือนที่เป็นเพศชายจึงมีแนวโน้มที่จะมีโอกาสในการผลิตหรือรับจ้างแรงงานในภาคเกษตรได้มากกว่าเพศหญิง จึงสร้างรายได้มากกว่าเพศหญิง

พื้นที่เพาะปลูกขนาดกลางและขนาดใหญ่ มีค่าเป็นบวก และมีนัยสำคัญทางสถิติ อธิบายได้ว่า ครัวเรือนที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่ขึ้นมีแนวโน้มที่รายได้ครัวเรือนในอนาคตจะเพิ่มขึ้น

สำหรับผลการประมาณค่าความน่าจะเป็นของความเปราะบางต่อความยากจน เทียบกับเส้นความยากจนในปี 2561 (2,262 บาท/คน/ปี) พบว่า สัดส่วนเกษตรกรที่เปราะบางต่อความยากจนเพิ่มขึ้นจาก 40.83% ในปี 2562 เป็น 59.17% ในปี 2563 โดยเกษตรกรตัวอย่างที่ไม่จน ในปี 2562 มีความเปราะบางต่อความยากจนในสัดส่วนที่น้อยลงในปี 2563 (19.50% และ 11.90% ตามลำดับ) ในขณะที่ เกษตรกรตัวอย่างที่จน ในปี 2562 มีความเปราะบางต่อความยากจนในสัดส่วนที่เพิ่มขึ้นในปี 2563 (39.67% และ 47.27% ตามลำดับ) (ตารางที่ 6.2) สะท้อนให้เห็นว่าในช่วงปี 2563 ซึ่งเป็นช่วงสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 เกษตรกรกลุ่มที่ประสบกับปัญหาความยากจน มีความเปราะบางต่อความยากจนมากขึ้นหรือความน่าจะเป็นของการเข้าสู่ความยากจนของเกษตรกรที่ยากจนอยู่แล้วมีสูงกว่าครัวเรือนทั่วไป นอกจากนี้ เกษตรกรที่มีรายได้หลักจากเงินส่งกลับมีสัดส่วนเกษตรกรที่เปราะบางต่อความยากจนสูงที่สุด (ภาพที่ 6.3)

สำหรับเกษตรกรในพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้งในปี 2562 และต้องเผชิญกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ในปี 2563 ผลการวิเคราะห์ค่าความน่าจะเป็นของความเปราะบางต่อความยากจน พบว่า ในช่วงปี 2562 และ 2563 เกษตรกรกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้งมีสัดส่วนของคนจน (46.32% และ 50.53% ตามลำดับ) สูงกว่ากลุ่มเกษตรกรที่ไม่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้ง (33.85% และ 46.15% ตามลำดับ) นอกจากนี้ ผลการวิเคราะห์ค่าความน่าจะเป็นของความเปราะบางต่อความยากจน พบว่า เกษตรกรกลุ่มที่ประสบภัยแล้งมีสัดส่วนของครัวเรือนที่เปราะบางต่อความยากจน 61.89% สูงกว่ากลุ่มเกษตรกรที่ไม่ประสบภัยแล้งประมาณ 12.66% (ภาพที่ 6.3) แสดงให้เห็นว่า ไม่เพียงแต่ภัยแล้งจะส่งผลกระทบทางเศรษฐกิจต่อครัวเรือนที่ประสบภัยเท่านั้น แต่ยังส่งผลให้ความสามารถในการรับมือหรือจัดการกับความเสี่ยงหรือเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝันได้น้อยกว่าเกษตรกรที่ไม่ประสบภัยแล้ง ดังนั้น จึงส่งผลให้สัดส่วนของเกษตรกรที่ประสบภัยแล้งมีความเปราะบางต่อความยากจนเพิ่มมากขึ้นเมื่อต้องเผชิญกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ในปี 2563

ตารางที่ 6.1 ค่าสัมประสิทธิ์ของ Log Per Capita Income คำนวณด้วย FGLS

ตัวแปร	Coef.	Std.Err.	t	
- จำนวนสมาชิกในครัวเรือน	-0.25945	0.065517	-3.96	***
- อัตราการพึ่งพิง	-0.551001	0.35065	-1.57	
- เพศ	0.488001	0.185526	2.63	***
- อายุ	0.300885	0.204401	1.47	
ลักษณะครัวเรือน				
- ตัวแปรหุ่นครัวเรือนขยาย	0.120177	0.247208	0.49	
- ตัวแปรหุ่นครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยว	-0.713103	0.372307	-1.92	*
- ตัวแปรหุ่นครัวเรือนผู้สูงอายุ	0.591268	0.298449	1.98	**
- ระดับการศึกษา	0.328114	0.076863	4.27	
ขนาดพื้นที่เพาะปลูก				
- พื้นที่เพาะปลูกขนาดกลาง	0.665783	0.244781	2.72	***
- พื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่	1.399695	0.280266	4.99	***
- ระบบการปลูกพืชเชิงเดี่ยว	0.551993	0.194564	2.84	***
- พื้นที่เพาะปลูกในเขตชลประทาน	0.10683	0.235235	0.45	
แหล่งรายได้หลักของครัวเรือน				
- รายได้หลักจากนอกภาคเกษตร	1.452853	0.219558	6.62	***
- รายได้หลักจากเงินส่งกลับ	0.875687	0.277598	3.15	***
- รายได้หลักจากเงินช่วยเหลือ	-0.364511	0.347187	-1.05	
- รายได้หลักจากการรับจ้างแรงงานเกษตร	0.782637	0.55662	1.41	
- รายได้ครัวเรือนลดลงจาก COVID-19	-0.133381	0.18265	-0.73	
- ครัวเรือนมีสมาร์ทโฟน	-0.860837	0.32215	-2.67	***
cons	12.70104	0.653948	19.42	***

หมายเหตุ: *, **, *** มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับความเชื่อมั่น 90, 95 และ 99%
ที่มา: จากการคำนวณ

ตารางที่ 6.2 ความเปราะบางต่อความยากจนของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวในพื้นที่ศึกษา

ปี/รายการ	ความเปราะบางต่อความยากจน		รวม
	ไม่เปราะบาง	เปราะบาง	
	จำนวน (ครัวเรือน)		
- ปี 2562 – (ไม่จน)	223	118	341
- ปี 2563 – (ไม่จน)	233	72	305
- ปี 2562 – (จน)	24	240	264
- ปี 2563 – (จน)	14	286	300
รวม	**247**	**358**	**605**
	สัดส่วนครัวเรือนเกษตร (%)		
- ปี 2562 – (ไม่จน)	36.86	19.50	56.36
- ปี 2563 – (ไม่จน)	38.51	11.90	50.41
- ปี 2562 – (จน)	3.97	39.67	43.64
- ปี 2563 – (จน)	2.31	47.27	49.59
รวม	**40.83**	**59.17**	**100.00**

ที่มา: จากการคำนวณ

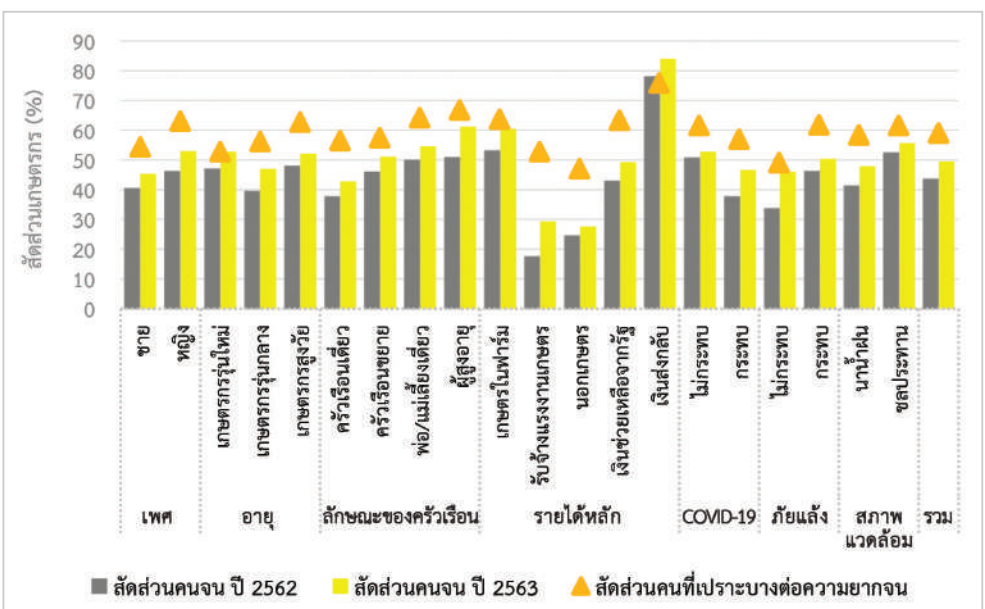

ภาพที่ 6.3 เปรียบเทียบสัดส่วนความเปราะบางต่อความยากจนและความยากจนของเกษตรกรในพื้นที่ศึกษา จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ ผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 และปัญหาภัยแล้ง

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

6.4 สินทรัพย์หมุนเวียนและแนวทางการรับมือกับผลกระทบด้านรายได้จากสถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19

ผลของมาตรการป้องกันการแพร่ระบาดของโควิด-19 เช่น การเว้นระยะห่างทางสังคม การล็อกดาวน์ และกักตัว ทำให้กิจกรรมการผลิตและการบริโภคชะลอตัวหรือหยุดชะงักถาวร หรือเผชิญกับความไม่แน่นอน ตลาดตกต่ำ นำไปสู่การปิดกิจการ กระทบกับแรงงานและรายได้ของครัวเรือน ซึ่งจากข้อมูลที่นำเสนอในส่วนที่ผ่านมาแสดงให้เห็นว่าครัวเรือนประมาณ 10% ของครัวเรือนเกษตรตัวอย่างได้รับผล กระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ทำให้รายได้ลดลง และประมาณหนึ่งในสี่ของครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยวที่ได้รับผลกระทบด้านรายได้ ซึ่งการลดลงของรายได้อย่างฉับพลันของครัวเรือนย่อมส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ วิถีชีวิต และคุณภาพชีวิตของสมาชิกในครัวเรือน หากครัวเรือนใดมีการเตรียมพร้อมหรือมีการวางแผนเพื่อรองรับเหตุการณ์ที่จะส่งผลกระทบต่อครัวเรือนไว้ตลอดเวลา ก็จะมีปัจจัยบวกที่สนับสนุนให้สามารถรับมือกับผลกระทบจากเหตุการณ์ความเสี่ยงและความไม่แน่นอนได้ ข้อมูลจากการสำรวจ พบว่า เกษตรกรกร 57.69% มีทรัพย์สินหมุนเวียนที่สามารถเปลี่ยนเป็นเงินสดได้ทันที ส่วนใหญ่อยู่ในรูปของเงินฝากธนาคาร (65.33%) เงินสด (45.56%) และทองคำ (36.39%) โดยเกษตรกรกลุ่มที่มีรายได้จากเงินส่งกลับมีสัดส่วนของการมีทรัพย์สินหมุนเวียนมากที่สุด ในขณะที่กลุ่มเกษตรกรที่ได้รับเงินช่วยเหลือจากภาครัฐเป็นกลุ่มที่มีสัดส่วนทรัพย์สินหมุนเวียนน้อยที่สุด (ภาพที่ 6.4) และในกรณีที่รายได้ครัวเรือนลดลงอย่างรวดเร็วทรัพย์สินหมุนเวียนดังกล่าวสามารถเลี้ยงดูครัวเรือนได้ประมาณ 6 - 12 เดือน โดยกลุ่มครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยวมีสัดส่วนของการเลี้ยงดูครอบครัวหากขาดรายได้ทันทีต่ำที่สุด (ภาพที่ 6.5) สอดคล้องกับผลการวิเคราะห์ด้านผลกระทบทางเศรษฐกิจ รายได้ และการวิเคราะห์ความเปราะบางต่อความยากจนที่ได้นำเสนอมาแล้ว สำหรับการแก้ไขปัญหาของเกษตรกรกรณีรายได้ลดลงอย่างรวดเร็ว เกษตรกรส่วนใหญ่ 60.55% แก้ปัญหาด้วยการกู้ยืมเงินจากแหล่งเงินกู้โดยเฉพาะ ธ.ก.ส. กลุ่มออมทรัพย์หมู่บ้าน หรือญาติพี่น้อง รองลงมา ได้แก่ หาอาชีพเสริม และขายทรัพย์สิน (ภาพที่ 6.6)

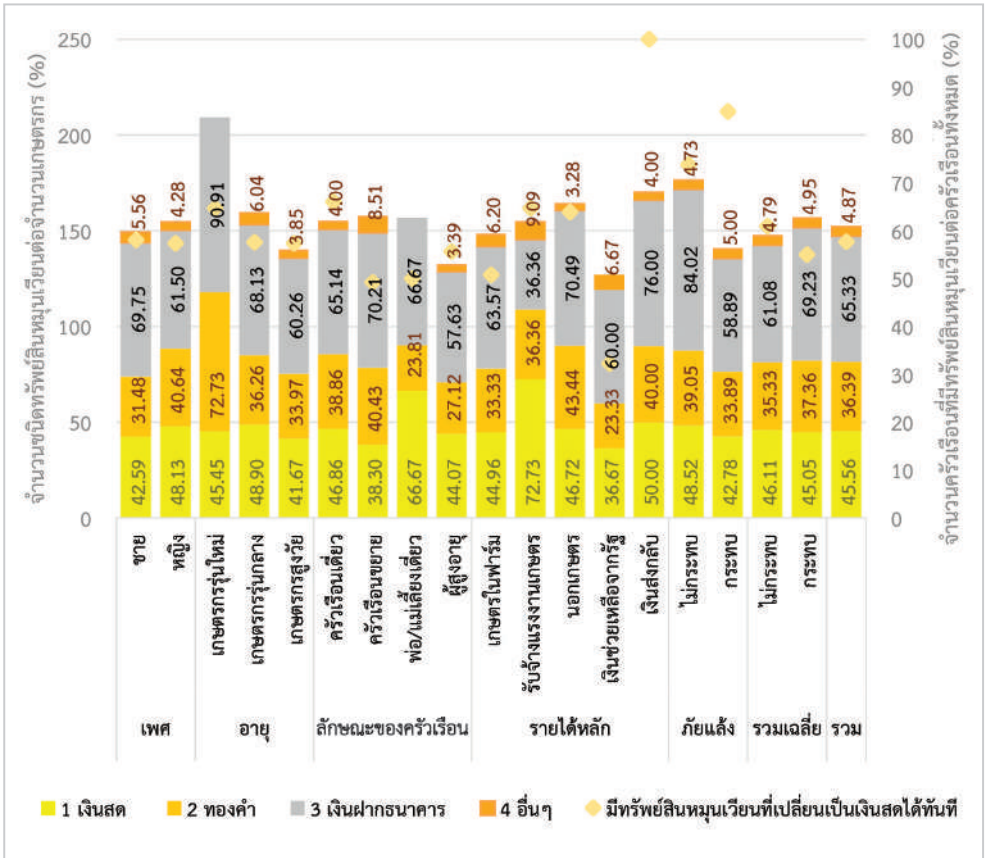

ภาพที่ 6.4 ทรัพย์สินหมุนเวียนของเกษตรกรตัวอย่าง จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ และผลกระทบจากภัยแล้งและสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19

หมายเหตุ: [1/]จำนวนชนิดทรัพย์สินหมุนเวียนต่อจำนวนเกษตรกร (%) คำนวณจาก (จำนวนทรัพย์สินหมุนเวียนทั้งหมดต่อจำนวนครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง)*100 [2/]จำนวนครัวเรือนที่มีทรัพย์สินหมุนเวียนต่อครัวเรือนทั้งหมด (%) คำนวณ จาก (จำนวนครัวเรือนที่มีทรัพย์สินหมุนเวียนต่อครัวเรือนเกษตรตัวอย่างทั้งหมด)*100

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

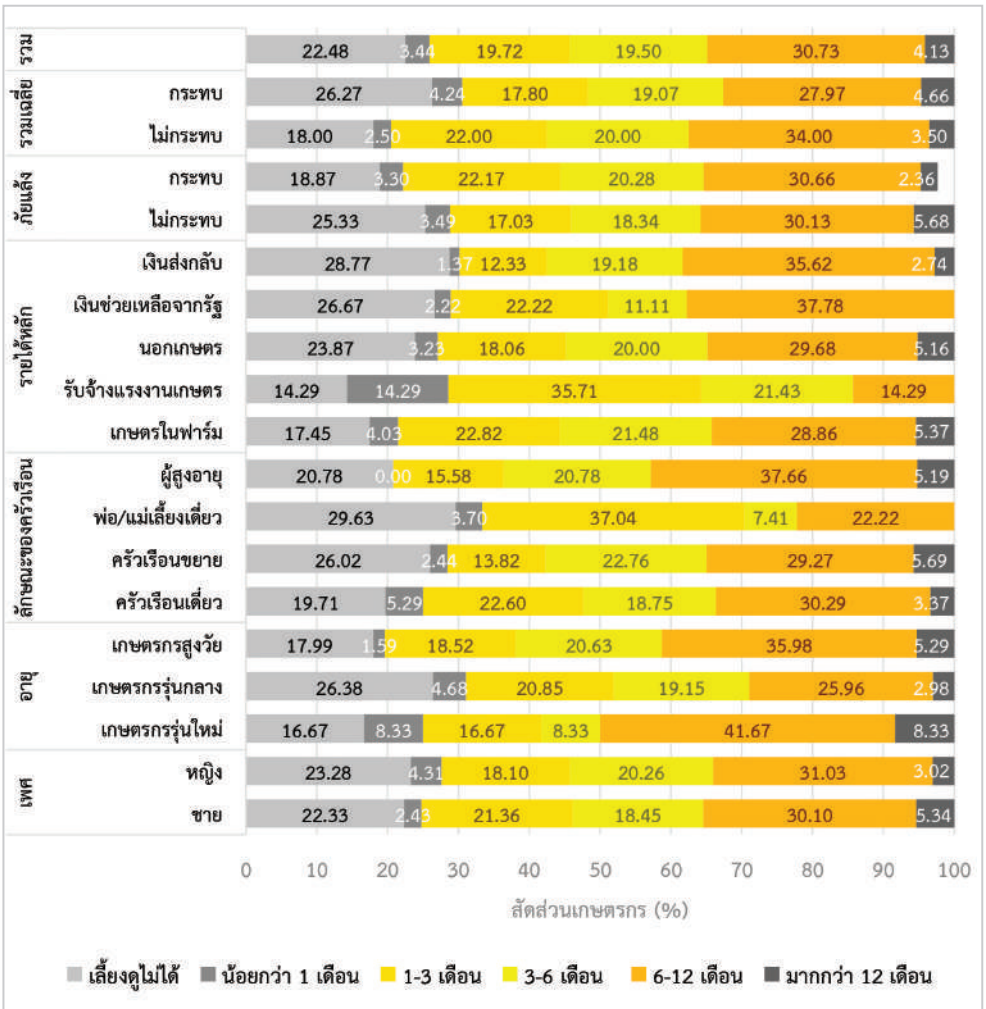

ภาพที่ 6.5 ระยะเวลาการเลี้ยงดูครอบครัวหากรายได้ลดลงอย่างรวดเร็วของเกษตรกรตัวอย่าง จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ ผลกระทบจากภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

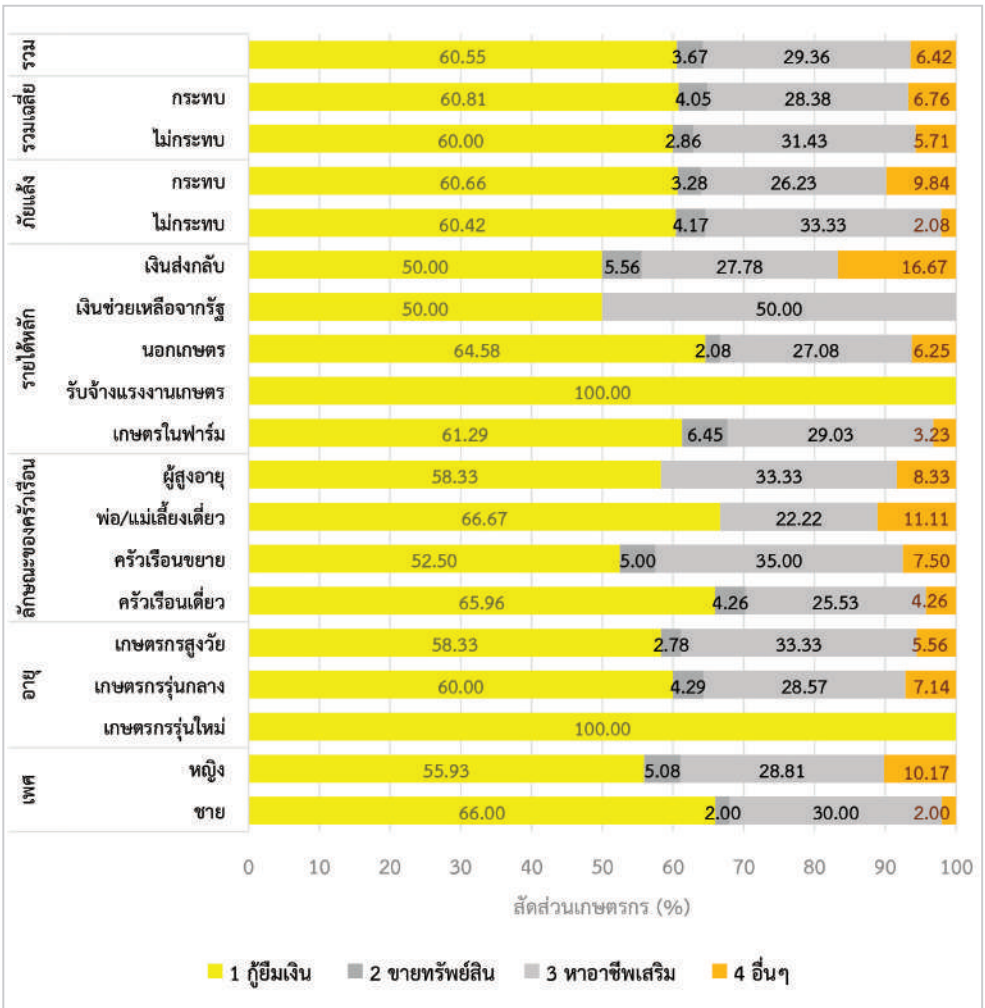

ภาพที่ 6.6 การแก้ปัญหาหากรายได้ลดลงอย่างรวดเร็วของเกษตรกรตัวอย่าง จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้ ผลกระทบจากภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

6.5 รูปแบบการปรับตัวของเกษตรกรภายใต้สถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19

ในบทที่ 4 หัวข้อ 4.2 ได้นำเสนอรูปแบบการปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งของเกษตรกรตัวอย่าง พบว่า มีรูปแบบการปรับตัวที่สำคัญ 8 รูปแบบ ได้แก่ 1) หยุดปลูกข้าว 2) การหาแหล่งน้ำเพิ่มเติม (เช่น ขุดสระ บ่อ หรือบาดาล) 3) การปรับช่วงเวลาการเพาะปลูกหรือหว่านข้าวให้ช้าลง 4) ปรับลดจำนวนพื้นที่เพาะปลูกข้าว 5) ปรับการใช้พันธุ์ข้าว 6) ปรับชนิดของพืชที่ปลูกแทนข้าว 7) เลี้ยงสัตว์แทนการปลูกข้าว 8) หันไปทำอาชีพอื่นนอกภาคการเกษตรในช่วงที่ขาดแคลนน้ำ (เช่น รับจ้างก่อสร้าง ค้าขาย แม่บ้าน รปภ. เย็บผ้า งานหัตถกรรมอื่น ขายอาหาร ขับรถ หรือรับจ้างแรงงานในภาคเกษตร) สำหรับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ส่งผลให้ครัวเรือนเกษตรตัวอย่างจำนวนหนึ่งมีรายได้ลดลง และคาดการณ์ว่าจะมีรายได้ลดลงในอนาคต รวมทั้งยังส่งผลกระทบต่อการบริโภค การเข้าถึงปัจจัยการผลิต และตลาดผลผลิตของเกษตรกร ในขณะที่แนวโน้มของการแพร่ระบาดของโรคดังกล่าวยังไม่สามารถคาดการณ์ทิศทางและระยะเวลาสิ้นสุดการระบาดได้ มาตรการเฝ้าระวังต่างๆ ของรัฐบาลก็ยังดำเนินการอย่างเข้มข้นในช่วงเวลาของการสำรวจข้อมูล (ธันวาคม 2563 - เมษายน 2564) แม้จะมีการผ่อนคลายหลายมาตรการในปัจจุบัน (29 พฤศจิกายน 2564) ดังนั้น เกษตรกรตัวอย่างประมาณหนึ่งในสามมีการวางแผน/ปรับตัวเพื่อรับมือกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 โดยมีรูปแบบการปรับตัว 7 รูปแบบ ได้แก่ 1) การลดค่าใช้จ่ายของครัวเรือน 2) หาอาชีพเสริมนอกภาคการเกษตร 3) การซื้อประกันชีวิต/ซื้อประกันสุขภาพ 4) ขยายพื้นที่เพาะปลูก/เพิ่มจำนวนการเลี้ยงสัตว์ 5) การเพิ่มจำนวนการเก็บออม/เงินออมของครอบครัว 6) การปรับเปลี่ยนชนิดพืชที่ปลูก และ 7) การปรับเปลี่ยนชนิดสัตว์ที่เลี้ยง (ภาพที่ 6.7)

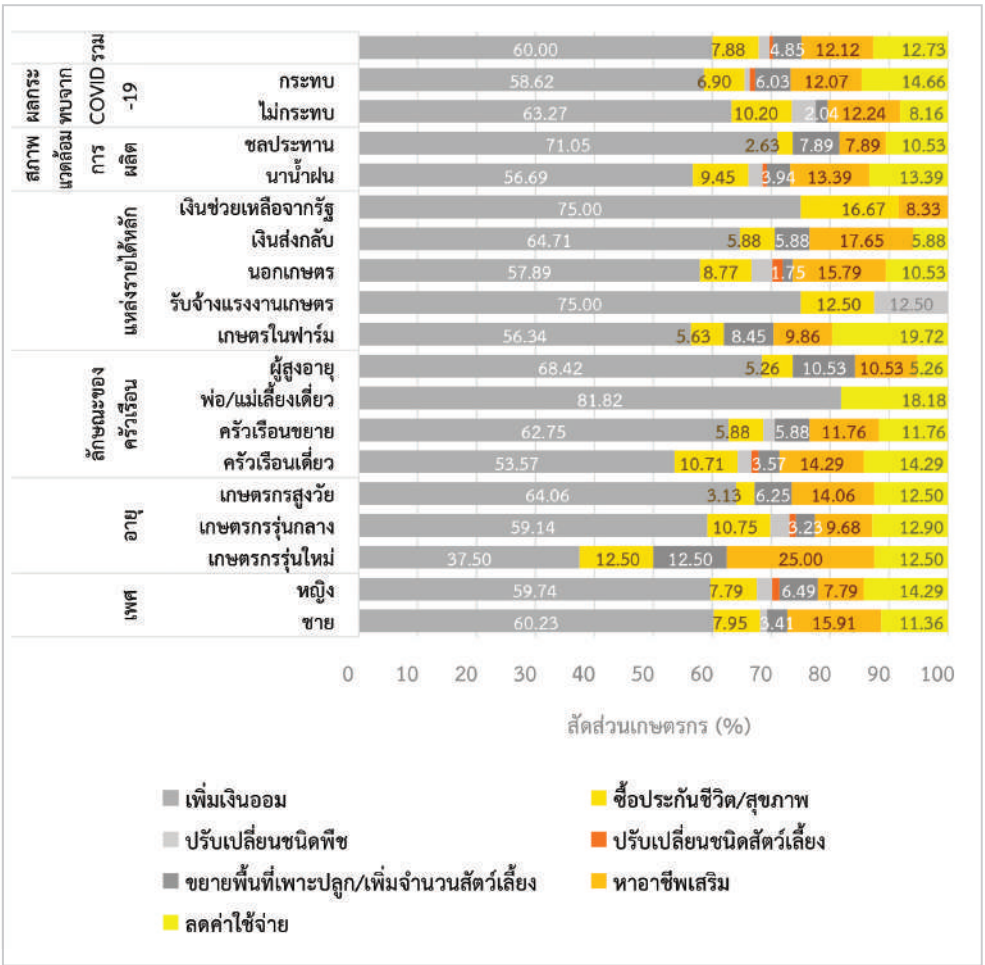

ภาพที่ 6.7 การวางแผนปรับตัวเพื่อรองรับผลกระทบของสถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของโควิด-19 จำแนกตามเพศ อายุ ลักษณะครัวเรือน แหล่งที่มาของรายได้

ที่มา: คำนวณจากฐานข้อมูลการสำรวจ

6.6 สรุปท้ายบท

สัดส่วนเกษตรกรที่เปราะบางต่อความยากจนเพิ่มขึ้นจาก 40.83% ในปี 2562 เป็น 59.17% ในปี 2563 เกษตรกรตัวอย่างที่จน ในปี 2562 มีความเปราะบางต่อความยากจนเพิ่มขึ้นในปี 2563 (39.67% และ 47.27% ตามลำดับ) และเกษตรกรที่มีรายได้หลักจากเงินส่งกลับมีสัดส่วนเกษตรกรที่เปราะบางต่อความยากจนสูงที่สุด โดยภัยแล้งไม่ได้ส่งผลกระทบทางเศรษฐกิจต่อครัวเรือนที่ประสบภัยเท่านั้น แต่ยังส่งผลให้ความสามารถในการรับมือหรือจัดการกับความเสี่ยงหรือเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝันได้น้อยกว่าเกษตรกรที่ไม่ประสบภัยแล้ง จึงส่งผลให้สัดส่วนของเกษตรกรที่ประสบภัยแล้งมีความเปราะบางต่อความยากจนเพิ่มมากขึ้นเมื่อต้องเผชิญกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ในปี 2563 อย่างไรก็ตาม เกษตรกรกร 57.69% มีทรัพย์สินหมุนเวียนที่สามารถเปลี่ยนเป็นเงินสดได้ทันที และในกรณีที่รายได้ครัวเรือนลดลงอย่างรวดเร็วทรัพย์สินหมุนเวียนดังกล่าวสามารถเลี้ยงดูครัวเรือนได้ประมาณ 6 - 12 เดือน ด้านการวางแผน/ปรับตัวเพื่อรับมือกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 พบว่าเกษตรกรตัวอย่างประมาณหนึ่งในสามมีการวางแผน/ปรับตัวเพื่อรับมือกับสถานการณ์ดังกล่าว โดยมีรูปแบบการปรับตัว 7 รูปแบบ ได้แก่ 1) การลดค่าใช้จ่ายของครัวเรือน 2) หาอาชีพเสริมนอกภาคการเกษตร 3) การซื้อประกันชีวิต/ประกันสุขภาพ 4) ขยายพื้นที่เพาะปลูก/เพิ่มจำนวนการเลี้ยงสัตว์ 5) การเพิ่มจำนวนเงินออม 6) ปรับเปลี่ยนชนิดพืชที่ปลูก และ 7) ปรับเปลี่ยนชนิดสัตว์ที่เลี้ยง

บทที่

7

บทสรุปและข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

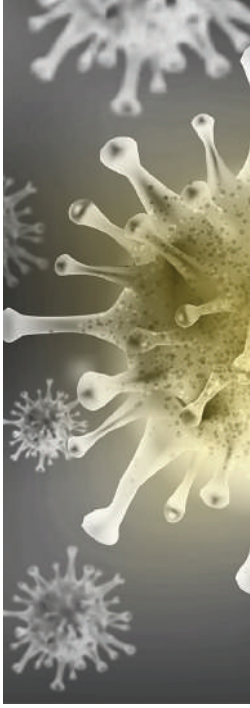

7.1 บทสรุป

ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของ COVID-19 ได้ส่งผลกระทบเป็นวงกว้างต่อระบบเศรษฐกิจทุกภาคส่วนโดยเฉพาะครัวเรือนเกษตรในภาคอีสาน ซึ่งมีความเปราะบางต่อความยากจนสูง ดังนั้น การศึกษาครั้งนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาระดับผลกระทบด้านเศรษฐกิจและสังคมและการปรับตัวจากสถานการณ์ภัยแล้งและการระบาดของ COVID-19 ร่วมกับการประเมินความเปราะบางต่อความยากจนของครัวเรือนชาวนาในภาคอีสาน ใช้ข้อมูลทุติยภูมิร่วมกับข้อมูลปฐมภูมิจากการสัมภาษณ์เกษตรกรผู้ปลูกข้าวในพื้นที่ชลประทานและพื้นที่นาน้ำฝน โดยใช้รูปแบบการวิจัยเชิงปริมาณร่วมกับการวิจัยเชิงคุณภาพ การวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวของเกษตรกรในสถานการณ์ภัยแล้งและการแพร่ระบาดของ COVID-19 ใช้แบบจำลอง logistic regression ส่วนการประมาณค่าสัมประสิทธิ์ความเปราะบางใช้วิธี three-step feasible generalized least square (FGLS) ร่วมกับการวิเคราะห์ปัจจัยบวกและบทบาทของชุมชนและรัฐบาลด้วยสถิติเชิงพรรณนาและรูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลการศึกษา พบว่า ในปี 2562 เกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้งส่วนใหญ่กว่า 80% เป็นเกษตรกรรายเล็ก โดยปริมาณผลผลิตและมูลค่าความเสียหายของผลผลิตข้าวจากปัญหาภัยแล้งแปรผันตรงกับขนาดพื้นที่เพาะปลูก ปริมาณผลผลิตข้าวในปี 2562 ลดลงจากภัยแล้งเฉลี่ย 1,757 - 4,661 กิโลกรัมต่อครัวเรือน คิดเป็นมูลค่าผลผลิตที่เสียหาย 25,840 – 50,171 บาทต่อครัวเรือน ภัยแล้งยังส่งผลให้เกษตรกร 30.12% ในพื้นที่ประกาศภัยแล้งมีผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค เกษตรกร 8.13% มีแหล่งอาหารลดลง คิดเป็นมูลค่าประมาณ 394 บาทต่อครัวเรือนต่อปี นอกจากนี้ รายได้จากภาคเกษตรของเกษตรกรในพื้นที่ประกาศภัยแล้งลดลงจาก 27.82% เหลือเพียง 20.49% ของรายได้ทั้งหมด ในขณะที่ เกษตรกรในพื้นที่ชลประทานปรับตัวต่อปัญหาภัยแล้งมากที่สุด โดยการหยุดปลูกข้าว การหาแหล่งน้ำเพิ่มเติม การปรับช่วงเวลาของการเพาะปลูก ลดจำนวนพื้นที่เพาะปลูกข้าว ปรับการใช้พันธุ์ข้าว ปรับชนิดของพืชที่ปลูกแทนข้าว หรือหันไปเลี้ยงสัตว์และทำอาชีพอื่นนอกภาคการเกษตรในช่วงที่ขาดแคลนน้ำ อย่างไรก็ตาม เกษตรกรส่วนใหญ่กว่า 50% ไม่เคยทำประกันภัยพืชผล เพราะการจ่ายเบี้ยประกันเพิ่มต้นทุนการปลูกข้าว ส่วนผลการวิเคราะห์ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจปรับตัวของเกษตรกร พบว่า อายุ สภาพแวดล้อมการผลิต จำนวนปีที่ประสบภัยแล้ง การปลูกข้าวเพื่อการค้า การมีรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตร การวางแผนขยายพื้นที่การผลิตในไร่นา การวางแผนให้ลูกหลานสืบทอดอาชีพเกษตรกรรม และจำนวนสมาร์ทโฟนในครัวเรือน มีผลกระทบต่อการตัดสินใจปรับตัวต่อภัยแล้งอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ แม้ว่า ที่ผ่านมารัฐบาลมีการดำเนินนโยบายและมาตรการต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหาภัยแล้งอย่างต่อเนื่อง แต่ยังไม่สามารถแก้ปัญหาในระยะยาวได้อย่างยั่งยืน เนื่องจากข้อกำหนดของบางโครงการไม่สอดคล้องกับความต้องการของเกษตรกร หรือการแก้ปัญหาไม่ตรงจุด

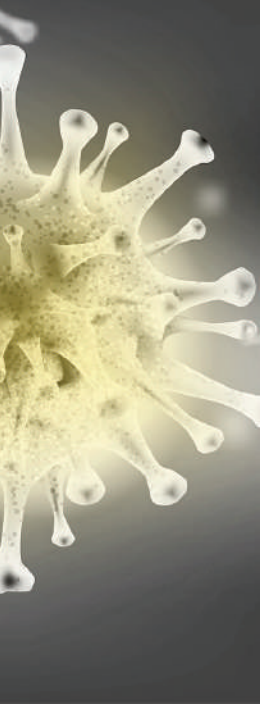

สำหรับผลกระทบของสถานการณ์การแพร่ระบาดของ COVID-19 พบว่า ครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยวได้รับผลกระทบมากที่สุด โดยรายได้ลดลง 33,889 บาทต่อปี หรือลดลงประมาณ 21.83% ของรายได้ทั้งหมด และครัวเรือนที่มีเกษตรกรเพศหญิงเป็นหัวหน้าครัวเรือนมีรายได้ลดลงทั้งในแง่จำนวนและสัดส่วน เกษตรกรอายุน้อยมีสัดส่วนเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของ COVID-19 มากกว่าเกษตรกรสูงวัย ในขณะที่เกษตรกรส่วนใหญ่เห็นว่าการแพร่ระบาดของ COVID-19 ทำให้ความต้องการพืชอินทรีย์ ความต้องการอาหารปลอดภัยเพิ่มขึ้น ราคาผลผลิตอินทรีย์สูงกว่าราคาผลผลิตทั่วไป และการประกอบอาชีพเกษตรกรรมดีกว่าอาชีพอื่นเพราะได้รับผลกระทบน้อยกว่าและยังมีแหล่งอาหารสำหรับการบริโภคในครัวเรือน ในขณะที่อัตราการย้ายกลับภูมิลำเนาในพื้นที่มีเพียง 0.14% และมีเกษตรกรส่วนน้อยที่ตัดสินใจกลับบ้านแบบถาวรเพราะในพื้นที่ไม่ได้มีตำแหน่งงานที่รองรับ เกษตรกรที่มีแหล่งรายได้หลักจากเงินช่วยเหลือของภาครัฐมีรายได้ต่ำที่สุดเฉลี่ยเพียง 47,446 บาท ต่อครัวเรือน ซึ่งต่ำกว่าระดับรายได้เฉลี่ยของครัวเรือนในลักษณะอื่นและต่ำกว่าเส้นความยากจน โดยรายได้รวมและรายได้จากทุกแหล่งรายได้ของครัวเรือนเกษตรตัวอย่างในปี 2563 ต่ำกว่าปี 2562 ครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของ COVID-19 มีรายได้ลดลงเฉลี่ย 51,428 บาท ซึ่งครัวเรือนที่มีแหล่งรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตรมีรายได้ลดลงมากที่สุด จาก 287,431 เหลือ 250,866 หรือลดลงประมาณ 9.61% ของรายได้ทั้งหมด ส่งผลให้ครัวเรือนเกษตรตัวอย่าง 48.10% มีรายได้ลดลง โดยเฉพาะรายได้จากเงินส่งกลับและครัวเรือนเกษตรรุ่นใหม่ที่พึ่งพิงรายได้จากนอกภาคการเกษตร

สถานการณ์การแพร่ระบาดของ COVID-19 ไม่กระทบต่อจำนวนมื้ออาหาร ปริมาณข้าวที่บริโภค และความหลากหลายของอาหาร ยกเว้นในกลุ่มครัวเรือนพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยวที่ประมาณ 11.90% ของเกษตรกรกลุ่มนี้ปริมาณข้าวที่บริโภค ความหลากหลายของอาหาร และจำนวนอาหารลดลง เกษตรกรประมาณ 15% มีการสำรองอาหารเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากมีความกังวลว่าอาหารจะขาดแคลนและกังวลต่อประเด็นการเจ็บป่วยติดเชื้อ โดยเกษตรกรส่วนใหญ่นิยมซื้ออาหารในท้องถิ่นใกล้บ้าน ซื้อจากผู้ผลิตโดยตรง หรือซื้ออาหารผ่านช่องทางออนไลน์มากขึ้น ส่วนการเข้าถึงแรงงาน ปัจจัยการผลิตชนิดอื่น หรือช่องทางการตลาดข้าวไม่ได้รับผลกระทบมากนัก นอกจากนี้ ผลการวิเคราะห์ความคิดเห็นของเกษตรกรเกี่ยวกับผลกระทบทางสังคม พบว่า สถานการณ์การแพร่ระบาดของ COVID-19 ทำให้ประชาชนมีความรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้น การมีส่วนร่วมของชุมชนลดลง และปัญหาความยากจนเพิ่มสูงขึ้น

7.2 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ด้านการจัดการปัญหาภัยแล้ง

1. การพิจารณาชดเชยความเสียหายจากภัยแล้งจำเป็นต้องพิจารณาตามหลักฐานเชิงประจักษ์ร่วมด้วย นอกเหนือจากการอ้างอิงข้อมูลการประกาศเขตภัยพิบัติ (ภัยแล้ง) ในภาพรวม และควรนำประเด็นด้านความไม่เท่าเทียมกันด้านลักษณะประชากรเข้ามาร่วมพิจารณาด้วย

2. การเลี้ยงสัตว์เป็นทางเลือกในการสร้างรายได้เสริมให้กับเกษตรกรในช่วงที่ประสบปัญหาภัยแล้ง หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรสำรวจความต้องการชนิดสัตว์ที่เกษตรกรต้องการเลี้ยงเพื่อพิจารณาสนับสนุนพันธุ์สัตว์ที่เหมาะสมกับพื้นที่และตรงกับความต้องการของเกษตรกร

3. ควรจัดมาตรการพิเศษเพื่อช่วยเหลือเกษตรกรที่มีพื้นที่เพาะปลูกขนาดเล็ก (น้อยกว่า 10 ไร่) ในการรับมือหรือบรรเทาผลกระทบจากภัยแล้ง เช่น การอบรมอาชีพ การสร้างโอกาสในการประกอบอาชีพเสริมนอกภาคเกษตร การให้ความช่วยเหลือด้านอาหาร หรือการส่งเสริมโครงการธนาคารข้าวชุมชนให้ขับเคลื่อนอย่างต่อเนื่อง หรือการส่งเสริมการปรับตัวไปสู่อาชีพที่ได้รับผลตอบแทนสูงในภาคอุตสาหกรรมหรือบริการ

4. ควรให้ความสำคัญกับการดำเนินโครงการด้านการสร้างความรับรู้และการตระหนักต่อปัญหาภัยแล้ง รวมทั้งให้ความรู้เกี่ยวกับการเข้าถึงการคาดการณ์สภาพภูมิอากาศและความรู้ที่จำเป็นในการปรับตัวเพื่อรับมือกับปัญหาภัยแล้ง โดยเฉพาะในพื้นที่ประสบภัยแล้งซ้ำซาก

5. สนับสนุนให้เกษตรกรปลูกพืชผสมผสาน โดยการจัดหาแหล่งน้ำของชุมชนเพื่อให้มีน้ำในการเพาะปลูกพืช จะทำให้เกษตรกรปรับตัวสู่การทำเกษตรผสมผสานได้

6. โครงการประกันภัยพืชผลนั้นเอื้อประโยชน์ต่อเกษตรกรอย่างมาก การพัฒนาตลาดประกันภัยพืชผลให้มีประสิทธิภาพเป็นสิ่งที่จำเป็น ดังนั้น หน่วยงานที่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะ ธ.ก.ส. จำเป็นต้องทำความเข้าใจและสร้างความตระหนักต่อความจำเป็นและผลประโยชน์ที่เกษตรกรจะได้รับจากการทำประกันภัยพืชผล ลดขั้นตอนในการทำประกันภัย และสร้างช่องทางให้เกษตรกรทั้งที่เป็นสมาชิกและไม่ใช่สมาชิกสามารถเข้าถึงการทำประกันภัยพืชผลได้ง่ายขึ้น เช่น การทำประกันผ่าน application ในสมาร์ทโฟน ซึ่งปัจจุบันเกษตรกรส่วนใหญ่เข้าถึงสมาร์ทโฟนได้มากขึ้น รวมทั้ง การปรับรูปแบบการประกันภัยพืชผลที่เน้นเป้าหมายการประกันภัยของกลุ่มเกษตรกรหรือวิสาหกิจชุมชนที่มีศักยภาพในการจ่ายเบี้ยประกัน ซึ่งการเข้าสู่ระบบการประกันภัยพืชผลเป็นกลไกสำคัญในการบรรเทาความเสียหายต่อรายได้จากภาคเกษตรของครัวเรือน

7. การแก้ไขปัญหาภัยแล้งต้องมีการพิจารณาเพื่อลดผลกระทบตลอดห่วงโซ่อุปทาน และจำเป็นต้องมีการวางแผนระยะยาวและการลงทุนในการจัดการภัยแล้งในวงกว้าง ดังนั้นควรส่งเสริมให้เกษตรกรสามารถปรับตัวเพื่อรับมือกับสภาวะภัยแล้งได้อย่างยั่งยืน เช่น สนับสนุนให้เกษตรกรเรียนรู้วิธีการเพาะปลูกพืชที่เหมาะสมกับสภาพภูมิอากาศในแต่ละช่วงเวลา การถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านการเพาะปลูกพืช การส่งเสริมให้นำเทคโนโลยีทางการเกษตรสมัยใหม่ที่เหมาะสม การบริหารจัดการน้ำอย่างยั่งยืนทั้งในสถานการณ์ภัยแล้งและน้ำท่วม เป็นมาตรการเชิงโครงสร้างที่จำเป็นที่ต้องดำเนินการควบคู่ไปกับมาตรการอื่น

และการส่งเสริมองค์ความรู้ในการวางแผนการเพาะปลูกพืชอย่างเหมาะสม (การปลูกพืชที่ใช้น้ำน้อยในพื้นที่แล้งซ้ำซาก การปลูกพืชที่ก่อให้เกิดมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจในระดับสูง) ซึ่งเป็นการสนับสนุนที่เน้นการเพิ่มผลิตภาพในระยะยาว

8. กระบวนการจัดสรรงบประมาณในการแก้ปัญหาภัยแล้งควรเริ่มต้นจากการวิจัยแบบมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่อออกแบบโครงการที่เหมาะสมและสอดคล้องกับความต้องการและสภาพปัญหาด้านภัยแล้งในแต่ละพื้นที่

ด้านการบรรเทาผลกระทบจากการแพร่ระบาดของโควิด-19

1. การกำหนดมาตรการทางสังคมเพื่อบรรเทาผลกระทบจากสถานการณ์การแพร่ระบาด จำเป็นต้องคำนึงถึงความแตกต่างของลักษณะทางประชากร รวมถึงการพิจารณาปริมาณหรือระดับความช่วยเหลือตามขนาดของครัวเรือน

2. การสร้างโอกาสหรือตำแหน่งงานในพื้นที่ และการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเพาะปลูกทางการเกษตรเป็นมาตรการในระยะยาวที่สำคัญต่อการเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกรทั้งในและนอกภาคเกษตร

3. การเสริมสร้างความสามารถในการรับมือกับเหตุการณ์ความเสี่ยงและความไม่แน่นอนในระยะยาวมีความจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับครัวเรือนเกษตรในพื้นที่ศึกษา เช่น การส่งเสริมการออมเงิน การทำประกันชีวิต หรือบริหารจัดการสินทรัพย์หมุนเวียน

4. การพิจารณาให้ความช่วยเหลือด้านอาหารและโภชนาการต่อครัวเรือนแม่/พ่อเลี้ยงเดี่ยว ในสถานการณ์การแพร่ระบาดของ COVID-19 มีความจำเป็นเร่งด่วนมากกว่าครัวเรือนประเภทอื่น และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรนำข้อมูลแหล่งรายได้ของครัวเรือนเข้ามาร่วมในการกำหนดมาตรการช่วยเหลือเกษตรกรที่แตกต่างกัน

5. การปรับเปลี่ยนรูปแบบการซื้ออาหารในช่วงสถานการณ์การแพร่ระบาดของ COVID-19 เป็นโอกาสในการพัฒนาตลาดชุมชน สร้างโอกาสในการกระจายสินค้าและเพิ่มรายได้ให้ประชากรในแต่ละชุมชน ซึ่งหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรใช้โอกาสนี้ในการส่งเสริมการพัฒนาตลาดชุมชน โดยเฉพาะสินค้าอินทรีย์และอาหารเพื่อสุขภาพ ซึ่งจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของ COVID-19 ทำให้ผู้บริโภคมีความต้องการสินค้ากลุ่มนี้มากขึ้น

6. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรจะเร่งประชาสัมพันธ์ สร้างความตระหนักและจิตสำนึกสาธารณะ ร่วมกับระบบการขึ้นทะเบียนผู้กระทำผิด และการใช้มาตรการด้านกฎหมายอย่างเคร่งครัด เพื่อลดการทุจริตคอรัปชั่นของประชาชนที่เข้าร่วมโครงการความช่วยเหลือต่างๆ ของรัฐบาล

7. บทบาทระยะยาวของรัฐบาลในการป้องกันการแพร่ระบาดของ COVID-19 ที่มีประสิทธิภาพที่สุดคือการจัดหาวัคซีนที่มีคุณภาพและเร่งทำความเข้าใจที่ถูกต้องในการรับวัคซีนเพื่อกระตุ้นอัตราการเข้ารับวัคซีนให้เพิ่มมากขึ้นผ่านกลไกของผู้นำชุมชนและ อสม.

บรรณานุกรม

กรมส่งเสริมการเกษตร. (2563). **ฐานข้อมูลพื้นที่ประสบภัยแล้งของเขตรกรภาคอีสาน ปี 2558-2563.** สืบค้นจาก http://www.moac.go.th/situuation-files-391991791079.

กัญญารัตน์ กาญจนวิสุทธิ์ และภัทรวดี รัตนะศิวะกูล. (2563). **EIC ประเมินภัยแล้ง 2020 ยาวนานถึง มิ.ย. กระทบผลผลิตอ้อย ข้าวนาปรัง และมันสำปะหลัง**. สืบค้น 9 มีนาคม 2564, จาก https://www.scbeic.com/th/detail/file/product/6659/fl65qe2x1g/EIC-Note_drought_TH_20200302.pdf.

ชาฮีดา วิริยาทร และ ภัททา เกิดเรือง. (2559). **ความเปราะบางต่อความยากจนของครัวเรือน : กรณีศึกษาจาก เหตุการณ์น้ำท่วม ปี พ.ศ. 2554 ในประเทศไทย**. วารสารสังคมศาสตร์บูรณาการ 3(1): 57-87.

ณัฏฐวรรณ คำแสน. (2564). **ความรู้ ทัศนคติ และพฤติกรรมในการป้องกันตนเองจากการติดโรคโควิด-19 ของประชาชนในเขตอำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี**. วารสารวิทยาลัยพยาบาลพระจอมเกล้า จังหวัดเพชรบุรี 4(1): 33-48. สืบค้น 22 พฤศจิกายน 2564, จาก https://he01.tci-thaijo.org/index.php/scnet/ article/download/247786/168858/.

ธนาคารแห่งประเทศไทย. (2563). **ภาวะการทำงานของประชากรจำแนกตามประเภทธุรกิจ (ISIC Rev.4) ในภาคอีสาน**. สืบค้นจาก https://www.bot.or.th/App/BTWS_STAT/statistics / Report Page.aspx?reportID=730&language=th.

ธนาคารแห่งประเทศไทย สาขาภาคอีสาน. (2562ก). **โครงสร้างเศรษฐกิจภาคอีสาน**. สืบค้น 24 เมษายน 63 ,จาก https://www.bot.or.th/Thai/MonetaryPolicy/NorthEastern/EconomicReport/Pages/Eco_ Press_Report_Structure.aspx.

ธนาคารแห่งประเทศไทย สาขาภาคอีสาน. (2562ข). **ผลของความแปรปรวนจากสภาพอากาศต่อภาคเกษตรไทย**. สืบค้น 6 พฤษภาคม 2563, จาก: https://www.bot.or.th/Thai/MonetaryPolicy/MonetPolicyComittee/MPR/BOX_MPR/BOXMPR_TH_Jun2562-01.pdf.

บัญชา เกิดมณี, สุรชัย ธรรมทวีธิกุล, ญานพินิจ วชิรสุรงค์, บดินทร์ชาติ สุขบท และสมบัติ ทีฆทรัพย์. (2563). **แนวคิดและทิศทางการแก้ปัญหาโควิด-19.** วารสารก้าวทันโลกวิทยาศาสตร์, 20(1), 1-12. สืบค้น 22 พฤศจิกายน 2564, จาก http://sci.bsru.ac.th/advscij/e-magazine/20-1/chapter-1.pdf.

มาฆะสิริ เชาวะกุล, อรวรรณ ศรีโสมพันธ์ และ ชัยรัตน์ เชยสวรรค์. (2561). **รายงานฉบับสมบูรณ์ : การปรับตัวต่อภาวะภัยแล้งของเกษตรกรทำนาในพื้นที่ชลประทาน พร้อมประเมินโครงการบูรณาการความช่วยเหลือเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากภัยแล้ง**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

บรรณานุกรม [ต่อ]

วระเดช ภาวัตเวคิน. (2564). **การประกันภัยพืชผลทางการเกษตร: กรณีข้าว**. Journal of Multi disciplinary in Humanities and Social Sciences 4(1): 242-255.

ศศิวุฒฒิ์ วงษ์มณฑา. (2560). **รายงานฉบับสมบูรณ์โครงการ การวิเคราะห์ความเปราะบางของครัวเรือนต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจไทย**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

ศูนย์ข้อมูลเกษตรแห่งชาติ. (2563). **ผลกระทบภาวะฝนแล้ง / ฝนทิ้งช่วง และมาตรการช่วยเหลือเกษตรกร**. สืบค้น 9 มีนาคม 2564, จาก https://www.nabc.go.th/disaster/detail/61.

สมาคมประกันวินาศภัย. (2564). **โครงการประกันภัยพืชผล: ประวัติ.** สืบค้น 5 พฤศจิกายน 2564, จาก https://www.tgia.org/crop-ins/index-TH_9.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2562). **เส้นความยากจน (Poverty line) จำแนกตามภาคและเขตพื้นที่ ปี พ.ศ. 2531 - 2561.** สืบค้น 27 พฤศจิกายน 2564, จาก http://social.nesdc.go.th/ScialStat/StatReport_FullScreen.aspx?reportid=854&template=2R1C&yeartype=M&subcatid=59.

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2562). **ภาวะความยากจนของครัวเรือนเกษตร ปีเพาะปลูก 2556/57**. สืบค้นจาก https://www.oae.go.th/view/1/%E0%B8%A0%E0%B8%B2%E0%B8%A7%E0%B8%B0%E0%B8%84%E0%B8%A7%E0%B8%B2%E0%B8%A1%E0%B8%A2%E0%B8%B2%E0%B8%81%E0%B8%88%E0%B8%99%E0%B8%82%E0%B8%AD%E0%B8%87%E0%B8%84%E0%B8%A3%E0%B8%B1%E0%B8%A7%E0%B9%80%E0%B8%%E0%B8%95%E0%B8%A3/TH-TH.

สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2560). **หนี้สินของครัวเรือนเกษตร ปี 2558.** สืบค้น 24 เมษายน 2563, จาก http://service.nso.go.th/nso/nsopublish/pubs/e-book/House_debt_2558/files/assets/common/down loads/publication.pdf.

องค์การบริหารส่วนตำบลคุ้งพยอม. (2563). **วิกฤตภัยแล้ง**. สืบค้น 9 มีนาคม 2564, จาก http://www.kungpayom.go.th/attachments/507_วิกฤติภัยแล้ง.pdf.

อนันต์ ภาวสุทธิไพศิฐ. (2560). **การเปลี่ยนแปลงของ ความยากจนในชนบทไทย กรณีศึกษา Townsend Thai Data (รายงานการวิจัย)**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

อัมมาร์ สยามวาลา, วรวรรณ ชาญด้วยวิทย์, นิรมล สุธรรมกิจ, กุลภรณ์ อันนานนท์, สุวิมล ฟักทอง, บวรพรรณ อัชกุล และ พัธนยุทธ์ ศานติยานนท์. (2549). **การประเมินความเสี่ยงและความเปราะบางทางสังคม: การวัดภาวะความยากไร้และความเปราะบางสังคมสู่แนวทางการปฏิบัติได้ในประเทศ**. สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.

[ต่อ] บรรณานุกรม

อรวรรณ ศรีโสมพันธ์, สกุลกานต์ สิมลา และ สุรศักดิ์ บุญแต่ง. (2562). **รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการ "การศึกษาผลกระทบของการจัดเก็บข้าวในยุ้งฉางของครัวเรือนเกษตรภาคอีสาน"**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

อานันท์ชนก สกนธวัฒน์. (2555). **พลวัตของความยากจน :กรณีศึกษาครัวเรือนชาวนาในพื้นที่เขตชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของไทย**. สถาบันคลังสมองของชาติ: กรุงเทพฯ.

Abson, D. J., Fraser, E. D. G., and Benton, T. G. (2013). **Landscape diversity and the resilience of agricultural returns: a portfolio analysis of land-use patterns and economic returns from lowland agriculture**. Retrieved 28 October 2021, from Agric. Food Secur. 2, 2. doi:10.1186/2048-7010-2-2.

Ali, A. and O. Erenstein. 2017. **Assessing farmer use of climate change adaptation practices and impacts on food security and poverty in Pakistan**. Retrieved 15 November 2021, Climate Risk Management 16: 183-194. from https://doi.org/10.1016/j.crm. 2016.12.001.

Ault, T. R. (2020). **On the essentials of drought in a changing climate**. Retrieved 28 October 2021, from Science. 368 (6488), 256–260. doi:10.1126/science.aaz5492.

Arunrat, N., C. Wang, N. Pumijumnong, S. Sereenonchai and Wenjia, C. (2017). **Farmers' in tention and decision to adapt to climate change: A case study in the Yom and Nan basins, Phichit province of Thailand**. Retrieved 26 April 2020, Journal of Cleaner Production143: 672-685. from https://doi.org/10.1016/j.jclepro. 2016.12.058.

Barnaud, B.M. and N. Suphanchaimart. (2006). **Rural Poverty and Diversification of Farming Systems in Upper Northeast Thailand**. Agriculture in Southeast Asia: an update. from http//www.10.4000/moussons.

Caparini. M. (2020). **Coronavirus shocks to human development and sustaining peace**. Retrieved 28 October 2021, from https://www.sipri.org/commentary/blog/2020/coronavirus-shocks-human-development-and-sustaining-peace.

Cao, M., D. Xu, F. Xie, E. Liu and S. Liu. (2016). **The influence factors analysis of households' poverty vulnerability in southwest ethnic areas of China based on the hierar chical linear model: A case study of Liangshan Yi autonomous prefecture**. Applied Geography 66: 144-152.

บรรณานุกรม [ต่อ]

Chaudhuri, S. (2003). **Assessing vulnerability to poverty: Concepts, empirical methods and illustrative examples**. New York: Department of Economics, Columbia University.

Chandoevwit, W. (2007). **Risk and vulnerability in Thailand: a quantitative and qualitative assessment**. Retrieved 8 May 2020, from https://tdri.or.th/wp-content/uploads/2013/04/Risk-and-Vulnerability-in-Thailand-July-2007.pdf.

Dercon, S. (2002). **Income risk, coping strategies, and safety nets**. The World Bank Research Observer 17(2): 141-166.

Dercon, S. (2006). **Economic reform, growth and the poor: evidence from rural Ethiopia**. Journal of Development Economics: 81(1): 1-24.

DFID, U.K. (1999). **Sustainable livelihoods guidance sheets**. Retrieved 09 May 2020, London: UK DFID Department for International Development. from https://www. livelihoods.org/info/info_guidancesheets.html.

Ellis, F. and G. Bahiigwa. (2003). **Livelihoods and rural poverty reduction in Uganda**. World Development 31(6): 997-1013.

Ellis, F., Kutengule, M., and A. Nyasulu. (2003). **Livelihoods and rural poverty reduction in Malawi**. World Development 31(9): 1495-1510.

Eastin, J. (2018). **Climate change and gender equality in developing states**. Retrieved 28 October 2021, from World Development. 107: 289-305.

FAO. (2020). **COVID-19 pandemic – impact on food and agriculture**. Retrieved 21 April 2020, from http://www.fao.org/2019-ncov/q-and-a/impact-on-food-and agriculture/en/?utm_content=bufferceb1f&utm_medium=social&utm_source=linkedin.com&utm_campaign=buffer.

Felkner, J., K. Tazhibayeva and R. Townsend. (2019). **Impact of climate change on rice production in Thailand**. American Economic Review 99(2): 205–210.

Fund-Isaan. (2019). **Why Isaan**. Retrieved 19 April 2020, from https://fund-isaan.org/content/why-isaan.

Gecko Villa Thailand. (2019). **General Background Information and Specific Details on Northeast Thailand**. Retrieved 19 April 2020, from https://www.geckovilla.com/thailandfacts.html.

[ต่อ] บรรณานุกรม

Glewwe, P., and G. Hall. (1998). **Are some groups more vulnerable to macroeconomic shocks than others? Hypothesis tests based on panel data from Peru**. Journal of Development Economics 56(1): 181-206.

Gloede, O., M. Lukas, and W. Hermann. (2012). **Shocks, individual risk attitude, and vulnerability to poverty among rural households in Thailand and Vietnam**, Retrieved 8 May 2020, Diskussionsbeitrag, No. 508, Leibniz Universität Hannover, Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät, Hannover. from https://www.econstor.eu/bitstream/10419/73136/1/dp-508.pdf.

Grandstaff, T.B., S. Grandstaff, V. Limpinuntana and N. Supanchaimat. (2008). **Rainfed revolution in Northeast Thailand**. Southeast Asian Studies 46(3): 289–376.

Holman IP, Hess TM, Rey D, Knox JW. (2021). **A Multi-Level Framework for Adaptation to Drought Within Temperate Agriculture**. Retrieved 28 October 2021, Frontiers in Environmental Science 8: 282-196 from https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fenvs.2020.589871doi=10.3389/fenvs.2020.589871.

Hossain, S. (2007). **Poverty and vulnerability in urban Bangladesh: the case of slumcommunities in Dhaka City**. International Journal of Development Issues 6(1): 50-62.

IFAD. (2020). **COVID-19**. Retrieved 16 April 2020, from https://www.ifad.org/en/covid19.

IPCC. (2007). **IPCC Climate Change 2007-Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change**. Retrieved 15 November 2021, Cambridge University Press, Cambridge (2007) from https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/03/ar4-wg2-intro.pdf.

Jha, C.K., and V. Gupta. (2021). **Farmer's perception and factors determining the adaptation decisions to cope with climate change: An evidence from rural India**. Retrieved 15 November 2021, Environmental and Sustainability Indicators 10: 100112 from https://doi.org/10.1016/ j.indic.2021.100112.

Jitsuchon, S. and K., Richiter. (2007). **Thailand's Poverty Maps from Construction to Application**. Retrieved 25 April 2020, from http://siteresources.worldbank.org/INTPGI/Resources/342674-1092157888460/493860-1192739384563/10412-13_p241-260.pdf.

บรรณานุกรม [ต่อ]

Kittiprapas, S. (2002). **Social Impacts of Financial and Economic Crisis in Thailand**. Retrieved 26 April 2020, from http://kumlai.free.fr/RESEARCH/THESE/TEXTE/INEQUALITY/Thailande/Social%20Impacts%20of%20Financial%20cresis%20in%20Thailand.pdf.

Klasen, S. and F, Povel. (2013). **Defining and Measuring Vulnerability: State of the Art and New Proposals**. 17-49. In Klasen, S. and Waibell (Eds.) Vulnerability to Poverty Theory, Measurement and Determinants, with Case Studies from Thailand and Vietnam, Palgrave Macmillan, London.

Knox, J., Morris, J., and Hess, T. (2010). **Identifying future risks to United Kingdom agricultural crop production: putting climate change in context**. Retrieved 28 October 2021, Outlook Agric. 39 (4), 249–256. 10.5367/oa.2010.0016.

Krongkaew, M., S. Chamnivickorn and I. Nitithanprapas. (2006). **Economic growth, employment, and poverty reduction linkages: The case of Thailand**. Retrieved 25 April 2020, Issues in Employment and Poverty Discussion Paper 20. from http://kumlai.free.fr/RESEARCH/THESE/TEXTE/INEQUALITY/Thailande/Market/Growth%20poverty%20inequality.pdf.

Kurosaki, T. (2006). **Consumption vulnerability to risk in rural Pakistan**. The Journal of Development Studies 42(1): 70-89.

Ligon, E.A., and L. Schechter. (2004). **Evaluating different approaches to estimating vulnerability**. Retrieved 9 May 2020, Social Protection Discussion Paper, 1e65. No. 0410. from http://documents.worldbank.org/curated/en/878041468779079930/Evaluating-different-approaches-to-estimating-vulnerability.

Luedi, J. (2016). **Extreme drought threatens Thailand's political stability**. Retrieved 21 January 2021, from https://globalriskinsights.com/2016/01/extreme drought-threatens-thailands-political-stability.

Maskrey, A., Buescher, G., Peduzzi, P., Schaerpf, C., (2007). **Disaster risk reduction: 2007 global review**. Retrieved 8 May 2020, Consultation Edition Prepared for the Global Platform for Disaster Risk Reduction First session, Geneva, Switzerland 5 - 7 June 2007. from https://www.preventionweb.net/globalplatform/2007/first-session/docs/session_docs/ISDR_GP_2007_3.pdf.

[ต่อ] บรรณานุกรม

Mahaarcha, W. (2019). **Factor influencing farmers' Adaptation strategies to climate change in Bophloi District, Kanchanaburi province, Thailand**. Humanities, Art and Social Sciences Studies 19(1): 70-86.

Mahendar, S.D. (2020). **Addressing COVID-19 impact on agriculture, food security, and livelihoods in India**. Retrieved 19 April 2020, from https://www.ifpri.org/blog/addressing-covid-19-impacts-agriculture-food-security-and-livelihoods-india.

Mapraneat, Varat. (2014). **Drought conditions and management strategies in Thailand**. Retrieved 21 January 2021, from https://www.droughtmanagement.info/literature/UNW-DPC_NDMP_Country_Report_Thailand_2014.pdf.

McCulloch, N., and M. Calandrino. (2003). **Vulnerability and chronic poverty in rural Sichuan**. World Development 31(3): 611-628.

Moore, J.D. and J.A. Donaldson. (2016). **Human-Scale economics: economic growth and poverty reduction in Northeastern Thailand**. World Development 85: 11-15.

Naivinit, W., L. Page, G. Trébuil and N. Gajaseni. (2010). **Participatory agent-based modeling and simulation of rice production and labor migrations in Northeast Thailand.** Environmental Modelling & Software 25: 1345-1358.

Petprasert, N., Y. Siriporn, S. and V. Setthakrit. (1998). **The Status of the Poor in the Eco nomic Crisis**. In The Thai Poor in the Crisis, edited by N. Petprasert, pp. 198–228. Bangkok: Edison Press Products Company.

Poapongsakorn, N. (2020). **The coronavirus pandemic is putting food security in the spot light and posing logistical hurdles for major producer Thailand**. Retrieved 23 April 2020. Bangkokpost 20 April 20, from https://www.bangkokpost.com/business/1903175/kitchen-of-the-world-takes-stock.

Polthanee, A., Promkumbut, A., and Bamrungrai, J. (2014). **Drought Impact on Rice Production and Farmers' Adaptation Strategies in Northeast Thailand**. International Journal of Environmental and Rural Development 5-1: 45-52.

บรรณานุกรม [ต่อ]

Prapertchop, P., Bhandari, H., & Pandey, S. (2007). **Economic Cost of Drought and Rice Farmers' Coping Mechanism in Northeast Thailand. In: Economic Cost of Drought and Rice Farmers' Coping Mechanisms: A Cross Country Comparative Analysis**. Pandey, S., Bhandari, H., Hardy, B. (eds). International Rice Research Institute, Los Banos, Philippines, 116-148.

Rambo, A.T. (2017). **The Agrarian transformation in Northeastern Thailand: a review of recent research**. Retrieved 26 April 2020, Southeast Asian Studies 6(2): 211-246. from https://www.researchgate.net/publication/319481329_The_agrarian_transformation_in_Northeastern_Thailand_A_review_of_recent_research.

Rial-Lovera, K., Davies, W. P., and Cannon, N. D. (2017). **Implications of climate change predictions for UK cropping and prospects for possible mitigation: a review of challenges and potential responses**. Retrieved 28 October 2021, J. Sci. Food Agric. 97 (1), 17–32. doi:10.1002/jsfa.7767.

Rigg, J. (1998). **Tracking the poor: the making of wealth and poverty in Thailand (1982-1994)**. International Journal of Social Economics, 25: 1128-1140.

Rindfuss, R.R., P. Martin, E. Barbara, E. Jeffrey and F. Katherine. (2012). **Migrant remittances and the web of family obligations: ongoing support among spatially extended Kin in Northeast Thailand**_1984–94. Population Studies 66(1): 87–104.

Ruijivanarom, P., (2018). from **Agricultural areas face drought threat**. Retrieved 21 January 2021, from https://www.nationthailand.com/national/30356138.

Saladino, V., A. Davide and A.Vincenzo. (2020). **The Psychological and Social Impact of Covid-19: New Perspectives of Well-Being**. Retrieved 26 November 2021, Frontiers in Psychology 11: 25-50. DOI=10.3389/fpsyg.2020.577684 from https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2020.577684.

Santiphop, T., (2000). **The relevant population dynamics to land degradation in the north-east region**. Journal of Population and Social Studies 8(2): 67-89.

Smartdna, P.L. (2020). **CoronaVirus The Ultimate Guide**. Retrieved 21 April 2020, from https://play.google.com/books/reader?id=dwzbDwAAQBAJ&hl=th&pg=GBS.PT2.

[ต่อ] บรรณานุกรม

Sricharoen, T. (2019). **Vulnerability to Poverty of Rural Farm Household in Thailand**. Asian Review 32(2): 3-38.

Subhadhira, S., S. Simarak, and S. Srila. (2004). **The economic crisis and rural households in Thailand: impact and response**. Southeast Asian Studies 42 (1): 46-59.

Suwanmaneepong, S., S. Fakkhong and P. Phiromnak. (2016). **Rice farmers' perception and adaptation to climate change in agricultural zoning of Bangkok**. International Journal of Agricultural Technology 12(7.2): 1869-1882.

Tangchuang, P. (2011). **Access to Quality Education and Poverty Reduction in Thailand**. Retrieved 25 April 2020, from https://www2.gsid.nagoya-u.ac.jp/blog/anda/files/2011/08/14-pha-sina_tangchuang_-education.pdf.

UNDP. (2020). **COVID-19 and vulnerability: a multidimensional poverty perspective in El Salvador**. Retrieved 29 November 2021, from https://www.latinamerica.undp.org/content/rblac/en/home/library/crisis _prevention_and_recovery/covid-19-y-vulnerabilidad--una-mirada-desde-lapobreza-multidime.html?utm_source=EN&utm_medium=GSR&utm_content=US_UNDP_PaidSearch_Brand_English&utm_campaign=CENTRAL&c_src=CENTRAL&c_src2=GSR&gclid=Cj0KCQiA7oyNBhDiARIsADtGRZbhfSRf4msHafGvTHzu23zWf0KHYrm1lp1lKeVmuTiALuNvU_XgPVMaAvZpEALw_wcB.

Wang, J., Huang, J. and Yan, T. (2013). **Impacts of climate change on water and agricultural production in ten large river basins in China**-Journal of Integrative Agriculture 12, 1267–1278. 25 October 2021.

World Bank. (2009). **South Asia: Shared Views on Development and Climate Change**. Retrieved 6 May 2020, from http://documents.worldbank.org/curated/en/789001468294334973/pdf/520510WP0SAR1C10Box345549B01PUBLIC1.pdf.

YI, Y.J. (2019). **History of Drought in Thailand.** Retrieved 21 January 2021, from https://borgenproject.org/drought-in-thailand.

Zhang, Y. and G. Wan. (2009). **How precisely can we estimate vulnerability to poverty?** Oxford Development Studies 37(3): 277-287.

สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.)
เลขที่ 196 ถนนพหลโยธิน
แขวงลาดยาว เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900
สถาบันคลังสมองของชาติ
อาคารอุดมศึกษา 2 ชั้น 19 เลขที่ 328
ถนนศรีอยุธยา แขวงทุ่งพญาไท เขตราชเทวี กรุงเทพฯ 10400

www.agripolicyresearch.com

9 786169 386926

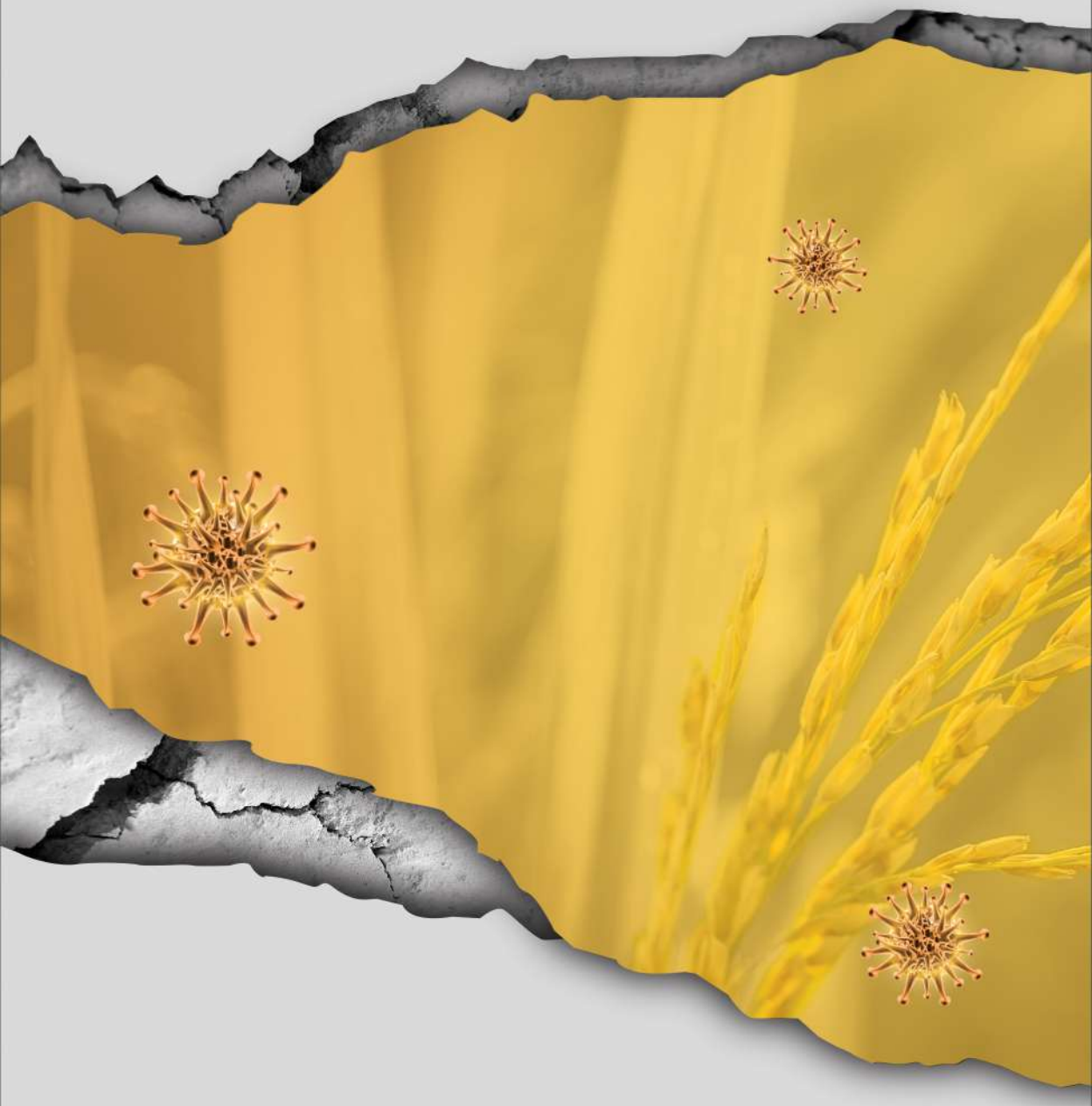

เอกสารเผยแพร่

สำนักประสานงาน "งานวิจัยเชิงนโยบายเกษตร
และเสริมสร้างเครือข่ายงานวิจัยเชิงนโยบาย"
สถาบันคลังสมองของชาติ ร่วมกับสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.)